

હિન્દ અને ષિંદાનિયા

વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઈ પણ જોઈતું હતું, તેથી તેઓએ પોતાની તર્જનિમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો. ઇંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તેણે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવો જ અહંકારી હતો. દુર્યોધનના મદ ને બુલમમાં કંઈ ન્યૂનતા નહોતી. તેની સામા મોટમોટા રાજાઓ પણ થયા. એ સૌપરથી એવું માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશા ધૂમવામાં ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે. પણ અવાચિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મોં આગળ છે. ઔરંગઝેબે હિંદુઓને વટલાવી સૌની સુન્નત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી* નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઈને જ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણુ. હમણા તો તને સઘળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જ્યારે તારી પરિપૂર્ણ પડતી આવી રહેશે ત્યારે એ જ તારી પ્રશંસા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કોડથી ઘેલાં કાઠવાનો હમણા તને સમય છે, અને તારે પુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચૂકશે નહી. આ મોહના તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે હવે કોઈ શત્રુ નથી, પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરિકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજે છે તે છતાં તું હજી પણ ભુલાવો ખાય અને તારૂં રાજ્ય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંદાપણું રાખે છે એથી તારી વિચારશૂન્યતા બીજી કયી? એનાથી વધારે નહારતા કયી? કોણ એને સાવધનીતિ કેહેશે? જલસાએ ક્યસરિયાં કીધાં, અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો, તેથી તું એમ માને છે કે તે નિબંકટક રાજ્ય ચલાવ્યું છે? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજ્યનો અંત આવશે. દેશી

* શિવાજી અને ગુરૂગોવિન્દ પણ મુસલમાનો સામા ઉડ્યા હતા. સિખ-રાજની સ્થાપના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૪૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૧૨૬ અને પ્રાચીનતા

વિષય ૬-૩

“ગુજરાતી”ના જનક

જન્મ સુરતમાં

ઈ સ ૧૮૫૭ ૨૩ મી ઓગસ્ટ

અવસાન મુબઈમાં

ઈ સ ૧૯૧૨ ૫ મી ડિસેમ્બર

HIND AND BRITANINA

A POLITICAL PICTURE

BY

ICHHARAM SURYARAM DESAI,

EDITOR OF THE GUJARATI AUTHOR OF GANCA ETC.

The most beautiful possession which a country can have is a noble and rich man who loves virtue and knowledge (who without being feeble or fanatical is pious and who without being factious is firm and independent who in his political life is an equitable mediator between king and people and in his civil life a firm promoter of all which can shed lustre upon his country or promote the peace and order of the world

REV. SYDNEY SMITH

REPRINT THIRD EDITION

THE GUJARATI NEWS PRINTING PRESS
BOMBAY,

1925

(All Rights Reserved by the Author)

Printed and Published by Manilal Itchharam Desai at
THE GUJARATI NEWS PRINTING PRESS
Bake House Lane, Meadows Street, Fort BOMBAY

હિન્દ અને ખ્રિટાનિયા

એક રાજકીય ચિત્ર

કર્તા

કચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ,

“ગુજરાતી”નો અધિપતિ, “ગંગા”નો રચનાર વિગેરે

ઉદાર વૃત્તિનો અને સપત્તિનાન્ પુરુષ જે સર્ગુણ અને જ્ઞાનનો અભિક્ષાપી હોય, જે શક્તિમાન્ અથવા ધર્માધ ન હોઈને પવિત્ર હોય, તેમજ પક્ષપાતી ન હોઈને દૃઢ વિચારનો અને સ્વતંત્ર હોય, વળી જે પોતાના રાજ્યકાન્ધારમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ઉદાસાન મન્યસ્થ હોય અને સમાવ્યવહારમાં એથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે જગતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમોની વૃદ્ધિ થાય એવા સર્વ સાધનોની દૃઢતાથી વૃદ્ધિ કરનાર, એવો જે મહાત્મા, તે દેશની એક સર્વોત્તમ ભિક્ષકત છે એમ જાણુ

રેવરંડ સિડની ક્રિમથ

(પુન. મુદ્રિત)

“ગુજરાતી” ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

નં ૨૦-૨૨-૨૪ બેક-હાઉસ લેન,

મુમ્બઈ

ઇ સ ૧૮૨૫

સપ્ત ૧૯૮૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઑપીરાઈટ સંગ્રહ
(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

૧૨

મણિલાલ દલિદારામ દેશાધરે
ધી 'ગુજરાતી' ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ત ૨૦-૨૨-૨૪ બેન્ક-હાઉસ લેન, મેડોસ સ્ટીટ, કોટ, મુબાઈ
જાપી પ્રે-ટ કીધુ છે

TO
THE MOST NOBLE
GEORGE FREDERICK SAMUEL,
MARQUIS OF RIPON
K G P C G M S I
VICEROY AND GOVERNOR GENERAL OF INDIA
1880-84
THIS
FIRST POLITICAL NOVEL IN GUJARATI
IS
MOST RESPECTFULLY
DEDICATED
BY THE AUTHOR
IN COMMEMORATION OF HIS
ILLUSTRIOUS REIGN

નેકનામ ખુદાવિદ
જ્યાર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઅલ
મારકિવસ ઓફ રીપન
ક જ , પી સી , જ એમ એસ આર્ ,
તે
ભરતખડના
માજ વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ-
૧૮૮૦-૮૪ ના-
ને
આ
ગુજરાતી ભાષાની
સહુથી પેહેલી રાજકીય કાહબરી તેની પ્રતાપવતી
રાજ્યકારકીર્દીના સ્મરણાર્થ
પરમ આદરપૂર્વક
અર્પણ કરૂ છુ

PREFACE

What the Koh i-noor is among diamonds, India is among Nations

SIR CHARLES NAPIER

Several universally acknowledged laws of Nature point to change and political events always take place in accordance with these laws. The history of India is an unique example of changes and it should be no matter for surprise if, in accordance with the laws above cited, a sudden longing for change were to burst forth at any time from every Indian heart. The following pages are an attempt to prove how for the present is the proper time for such a longing to manifest itself.

During the lustrum from 1876 to 1880 the country passed through a great political upheaval. The same happened in 1883 when Black and White Skins grew warm and excited. It then occurred to me to give in detail the merits and demerits of both parties: *i. e.* Hind and Britannia, or Natives and Anglo Indians. In pursuance of that idea, have the following pages been indited. The mental feelings of the two classes burst forth in their full blaze at several critical periods, but they leave behind them, it is much to be feared and regretted, discontent and bad feelings, a spirit of revengefulness and hatred. Both parties wishing ill of each other go beyond all bounds of propriety in their torrent of abuse and I believe that a perusal of the following pages, with a fair and unprejudiced mind, will make both parties admit that both are equally to blame for the license they take and the lengths to which they at times go. The reader will still find in the book here and there a clear leaning on the side of Britannia, and for that I have to explain that a Government which, having defeated the Moghals and the Marathas, is held today in the front van of kingdoms and rules the greatest among nations, must be doing so under some dispensation of God. This is, following many distinguished authorities on the subject, my belief and I think it is certainly right. Before asking whether Britannia acquired all this vast kingdom through fair means and all righteously, it is enough to say that to assume that double-dealing and an underhand policy has not been used in acquiring a foreign kingdom and

to tell an untruth are co-ordinate terms As a rule kingdoms are not obtained by fair means, and in the same way British rule in India has been established by the four well known old ways of Hindu politics, peace, bribery, double dealing and imposition of fines and punishments The British Government has its miseries as also its blessings, and so has every kingdom on earth There is no kingdom without its concomitant miseries and wherever there is a kingdom miseries must be found

“In every government, though terrors reign,
 “Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
 “How small, of all that human hearts endure,
 “That part which laws or kings can cause or cure ”

These lines of Goldsmith quite point to the truth Every kingdom is said to have its miseries either from harsh laws or tyrannizing rulers but in every such case fault should not be found with the rulers as, not unfrequently, our own listlessness and want of watchfulness is to blame for such miseries which, though mostly of our own creation, we are wont to lay at the door of others, In the present administration of India much of this kind of philosophy obtains, but for the present the Divine Will for India would appear to be to bring out happiness from miseries after the manner of that fabled swan of our poets who, from a mixture of milk and water, sips away the milk and leaves the water Our eyes have been opened by the British connection, though our hands have been rendered powerless, still, so long as God wills it, it is clearly in the interest of India that she should remain under the kind and fostering care of the British Government To murmur against it or, in other words, against the Divine Will, would be to bring upon them misery self-entailed

It is a recognized principle of Eastern philosophy that ‘whatever is corporeal is subject to happiness and misery, whatever is young must grow to old age and grey hairs, what rises must fall, the rich must sink to poverty, even the sun rises only to set,’ in like manner every kingdom rising to supreme power must see decline in the long run To rise and fall is the law of nature, but it is an inscrutable law in approaching the consideration of which a very fickle or feverish and

anxious state of mind is the least to be desired. It does more harm than good to be always discontented and hence careless. The India Aryan is typically representative of passive inaction and therefore India's best interests consist in abiding her time and seeing what happens, while keeping herself entirely dependent on Divine dispensation. And it was with the same noble intent that when Hind, the heroine of this novel, desired to be free of Britannia, the prudent and far-seeing Goddess Liberty, dissuaded Hind from even the thought of it. There are very few capable statesmen in India at the present day who could stand by the country in the hour of trial. It goes without saying that if Britannia were to abandon India to day, as the "Perish India" school are always accustomed to harp on both in season and out of season, India would be nowhere, a helpless prey to any one. Bearing in mind the great and universal dishonour which India must in that case have to suffer from, not forgetting the great foresight with which we Natives of Aryavarta are always credited, and also keeping in view the poverty of our strength and the resources at our disposal, it would be nothing short of dishonour for India to ever keep such a mad notion in her head of freeing herself of Britannia. After a thousand thoughts and surmises as to how India's good can be effected, after numerous discussions and after hearing the views of such wise and farsighted persons as are in a position to advise on so important a subject, we thought that the best thing India could do is to continue the benign care of British rule. And we resolved upon this seeing that the great personage, who conducted government of this country from 1880 to 1884 with a noble and benign policy such as would conduce to the glory of both India and Britain, was the first to attain to the exalted rank of the Saviour of India.

This illustrious personage, the great Lord Ripon, has conducted his Indian administration and shed light upon it like the beautiful orb of the moon who lends unusual splendour to the night and promotes joy throughout the whole animal kingdom. This great personage alone deserves the title of Saviour of India. His Indian administration shines for ever in history like the sun's disc in the sky and to this exalted personage,

hoary with age have these pages been dedicated in humble but heartfelt recognition of his very righteous, noble and glorious administration, one which has conduced in every way to the happiness of India and its peoples. His will be an undying glory on the roll of history and it is to be hoped that by his exalted grace this book may find itself useful. So much has been said and written about the innumerable blessings he has conferred on India that it would hardly be proper to recount them here ever again.

It is not denied that people will be found whose notions and ideas of Indian policy and administration differ from those which find expression in the following pages. But if even a few of the suggestions offered in this work serve to afford matter for thought to my Indian and European fellow-subjects I would think myself amply repaid. Numerous authorities have been cited in the preparation of the following pages and references given in footnotes, but I have chiefly to record my obligations to the unknown author of a small publication in English called 'The Mountain Top'. This small treatise was of the greatest use to me. I take this opportunity also of expressing my acknowledgements to my friends Savita Narayan, Ganpati Narayan and Ratiram Durgaram for help rendered to me in the preparation of this work.

Without detaining the reader with any lengthy remarks of my own, I conclude with the noble words of the great KALIDAS illustrative of the law of change in the life of men and none the less in the stability of kingdoms —

Lo ! in one quarter of the sky, the moon
 Lord of the herbs and night expanding flowers,
 Sinks towards his bed behind the western hills?
 While in the East, preceded by the dawn
 His blushing chariot'er, the glorious sun
 Begins his course, and far into the gloom
 Casts the first radiance of his orient beams
 Hail ! coeternal orbs, that rise to set
 And set to rise again, *Symbols divine*
Of man's reverses, life's vicissitudes

Lombay

S'AKUNTALA ACT IV
 ITCHARAM S. DESAI

પેહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત

રતનમા જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમા ભરતખડ

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

“ફેરફાર” એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે, અને તેજ નિયમાનુસાર મનુષ્ય જીવગી ને રાજકીય વિષયમા હુમેશના બનાવો અને છે હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે, અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સઘળા આર્ય વતનીઓમા ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી પણ એ ઉર્મિ હુમણા નિકળે તો તે વાજળી છે? આ અથ તેનું યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે

૧૮૭૬ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમા આ દેશમા મોટા રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩ મા કાળા ને ગોરાના મન ઘણા તપી ગયા હતા, ત્યારે બન્નેના ગુણઅવગુણ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયો છે કાળાગોરાના, દેશીપરદેશીના, આર્ય અને અગ્રેજના મનના ઉભરાઓ કેાઈ પણ બારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોશબેર ઉભરાઈ આવ છે, અને તેથી અસતોષ ને અપ્રીતિ, વૈર ને દ્વેષ વધવાને ભય વારવાર રહે છે બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું ભુદુ ઇન્છી અતિ અઘટિત, અમર્યાદિત ભુદુ બોલે છે એ બન્નેના આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાચશે તો તેઓને કહેવું પડશે કે બનો પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે તથાપિ કહી કહી આ અથમા ખિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે યોગની અનુકૂળતાએ મોગલ-મરાઠાનો પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રચડ તપે છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે, -તો તે બનાવમા ઇશ્વર આજ્ઞા વિશેષ હોવી જોઈએ એમ વદ્ધાનોને અનુસરી માફ માનવું છે, ને તેજ ખરૂં છે ખિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત કીધું છે એમ કહેવા પહેલા આટલું જ કહેવું બસ છે કે કોઈપણ પર રાજ્ય મેળવતા છળપ્રપચ નહી વાપરવામા આજે હોય એમ કહેવું અને અસત્ય બોલવું એ બન્નેના સમાન છે રાજ્યો મોટે ભાગે નીતિથી મેળવાતા જ નથી, ને તેજ

પ્રમાણે સામ, દામ, ભેદ, દડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટીશ રાજ્ય સ્થપાયુ છે બ્રિટીશ રાજ્યમાં હુ ખ છે, તેમ સુખ પણ છે સર્વ રાજ્યોમાં હુ ખ તો ખરા જ હુ ખ વગરનુ રાજ્ય નથી, ને રાજ્ય ત્યા હુ ખ પણ ખરૂં

“In every government, though terrors reign,

‘ Though tyrant king or tyrant laws restrain,

“How small, of all that human hearts endure,

“That part which laws or kings can cause or cure ”

ગોદડસ્મિથનુ આ કેહેલુ ખોટુ નથી દરેક રાજ્યમાં ધારાનો કે રાજનો જીલમ બોલાય છે, પણ તે બધામાં સઘળો જ દોષ રાજનો કેહેવાય નહીં, પણ કેટલાક હુ ખો આપણી પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયલા હોય છે, તદ્દપિ તેનો દોષ બીજાપર ઢોળવામાં આવે છે. હાલના રાજપ્રકરણમાં આવુ થોડુ નથી પણ હુ ખમાંથી સુખ ગ્રહણ કરવુ એ જ હાલમાં તો નિયતાની ઇચ્છા આપણે માટે છે બ્રિટીશ રાજ્યના સમાગમથી આપણા નેત્ર ખુલ્યા છે, જો કે હાથ સત્વરહિત થયા છે, તોપણ ન્યા સૂધી જગન્નિયતાની ઇચ્છા છે ત્યા સૂધી આ રાજ્યના શીતળ છત્ર નીચે રહેલુ એ જ પરમ સુખદાયિ છે તેના સામા, ઇશ્વરેચ્છા વિરુદ્ધ, ખડખડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત કરેલુ હુ ખ કેહેવાશે

આ તો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી મુનિવાણી છે કે ‘જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુઃખાદિ પરિતાપને પામે છે, જેને યૌવન છે તે જરાવ-સ્થાને પહોંચે છે, જે ચઢે છે તે પડે છે, જેને ત્યા સાહિબી છે તે ફકીર થાય છે, સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે, તેમ જ જે રાજ્ય સર્વોત્તમતાને પામે તે ક્ષીણતાને પામશે ચઢતીપડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમ જ છે, તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમાં આર્ય પુરૂષ અતિ ચચળ વૃત્તિ નહીં રાખવી જોઈએ સદા અસતુષ્ટ વૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાલ કસ્તા હાનિ વિશેષ છે, અને આર્ય પુરૂષ તો નિવૃત્તિનો ભોગી છે, માટે કાળની અવધિ સૂધી જે થાય તે જોયા કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવુ એમાં મહા યશ છે, અને એ જ મોટા મર્મથી ન્યારે આ ગ્રન્થની મુખ્ય નાયિકા હિન્દે બ્રિટા-નિયાથી છુટા પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ

નીતિમાન દેવી સ્વતંત્રતાએ ચોખ્ખી ના પાડી આજે હિન્દુસ્થાનમાં થોડા જ એવા રાજનીતિજ્ઞ મહા પુરૂષો છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનું સરક્ષણ કરી શકે બ્રિટાનિયા દેશ તણ બન્યો તો દેશ સલામત નહીં જ રહે ચોખ્ખડ પૃથ્વીમાં પોતાની ભાવિ અપકીર્તિનો પુખ્ત વિચાર કરતા, આ આર્ય વતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘ દૃષ્ટિ તરફ નિઘા કરતા અને અર્વાચિન સ્વસામર્થ્યની ગણના કરતા આવી આશા રાખીએ તો અપયશનો જ આપણે અગિકાર કરીશું દેશનું શ્રેય શી રીતે થાય ? એ વિષે અનેક તર્કવિતર્કો કરતા, વાદવિવાદ કરતા, જ્ઞાની પુરૂષોના વિચારો બાણતા એ જ યોગ્ય અમને ભાર્યુ કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહેલું, ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે જે મહાત્માએ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધું તેને જ આપણા દેશતારકનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયું

મહાન પ્રતાપી પુરૂષ લોર્ડ રીપને પાંચ વર્ષ સૂધી જેમ ચક્ર-બિમ્બથી રજની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સતોષ સાથે આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતિયે રાજ્ય ચલાવ્યું છે એ પુરૂષને જ ભરતખંડના તારણકારનું પદ આપવું યથા-યોગ્ય છે એવા પુરૂષનું રાજ્ય, ગગનતલ મીચે લટકતું રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ શોભી રહ્યું તે મહાત્મા પુરૂષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉન્નવળ, યશસ્વી અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ અન્ય અર્પણ કીધો છે જે પુરૂષની રાજકીર્તિ ચિરંજીવ છે તે પુરૂષના પ્રતાપ-વડે આ અન્ય પણ ઉપયુક્તતા પામશે એ કીર્તિવત પુરૂષે દેશપર કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનું પુનરાવર્તન કરી પુનરુક્તિ દોષ હોરી લેવો એ ઘટિત નથી

આ અન્યમાં જે મત પ્રદર્શિત કીધું છે તેથી વિરુદ્ધ કે ભિન્ન મત ધરાવનારા નથી એમ કહીશું નહીં એમાનું થોડું પણ દેશી ને પરદેશી બંનેને મનન કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયો ધારીશું અનેક અન્યાધારે આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને “માઉન્ટન ટોપ” એ અગ્રેજી વિષયના લખનારનો ઉપકાર માનું છું એ અપૂર્ણ વિષય મને ઘણા સહાયકારક થઈ પડ્યો છે. એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હોતો મારા ભિન્ન સવિતા-

નારાયણ ગણપતિનારાયણ અને રતિરામ હુગારામ દવેનો પણ કેટ-
લીક સહાયતા માટે ઉપકૃત છુ

છેલ્લે જનસ્થિતિના તેમજ રાજ્યક્રાંતિના નિયમનુ મહા કવિ
કાલિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમા વર્ણન કર્યું છે તેમા જ આ પ્રસ્તાવના
પૂરી કરવી ઘટિત વિચાર છુ —

જ્યાત્યેકતોડસ્તશિખર પતિરોપધીના—

માવિષ્કૃતારુણપુર સગ એકતોર્ક ।

તેજોદ્વયસ્ય યુગપત્વ્યસનોદયાભ્યા

લોકોનિયમ્યતદ્વાત્મપશાતરેપુ ॥

મુખર્ધ, તા. ૧ લી મે ૧૮૮૫

ઈન્દુજીરામ સૂર્યરામ દેશાઈ

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
ખીજ દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે,
પૂર્વે કરે અરુણને રથ અગ્રભાગે
એના થવે પ્રગટ લોક તમામ જાગે
બન્ને પદાર્થ અતિ તૈજસ એક કાલે
અન્તોદયે જઈ ખરે ઉપદેશ આળે,
જવી દશા અમતણી મુખદુ ખકેરી
દેખોછ તેમ ગણજો જન રે તમારી

૨૧ ઝવેરીલાલ કૃત-શાકુન્તલ

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ અન્યની ત્રીજી આવૃત્તિ ગુર્જર પ્રજા સમીપ મૂકતા થોડાક શબ્દ કહેવાની ડઠક ખાસ આવશ્યકતા છે. ૧૮૮૫ માં અન્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી વર્તમાનપત્ર અને લોકસમાજમાં “રાજકીય” ને “રાજ-દ્રોહી” શબ્દપર અત્યંત વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. એ અન્યની તરફેણમાં તથા વિરુદ્ધમાં પુષ્કળ વિચારો આપવામાં આવ્યા છે, ને હિન્દુસ્થાનના એકએક વર્તમાનપત્રો સાથે ઇંગ્લંડના ધોરીધર પત્રો “ધી ટાઇમ્સ,” “સેટરડે રિવ્યુ,” “સ્કાટ્સમેન,” “હેલી ટેલીગ્રાફ,” “ધી સ્પેક્ટેટર,” “સેટ જેમ્સીસ ગેઝીટ,” “પોલમોલ ગેઝીટ,” “લીડમ મરક્યુરી,” વગેરે પત્રોએ પોતાને યોગ્ય દિસતી ઘણી ટીકા કીધી છે, ને તેપરથી ચૂરોપના કેટલાક બીજા વર્તમાનપત્રોમાં તથા “નોથ અમેરીકન રિવ્યુ”માં પણ આ અન્યપર ટીકા થઈ છે. આ ટીકાઓ કેટલીક અન્યની તરફેણમાં અને કેટલીક વિરુદ્ધમાં, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી ને કેટલીક રાજ્યભક્તિના બુદ્ધિજન મર્મથી થઈ છે. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં, ખાસ કરીને મુળધનામાં, જે ટીકા થઈ છે તેમાં મત્તાશ જેવું છે જ નહિ, પણ દ્વેષ બુદ્ધિ ને નીચ બુદ્ધિનો મોટો વાસ છે, જેણે વર્તમાનપત્રના પવિત્ર ધધાને કલકયુક્ત કરેલું છે તથાપિ જેટલા વિસ્તારમાં આ અન્યપર ટીકા થઈ છે તેવી કોઈ પણ અન્ય માટે યઈ હોય એમ મારી જાણમાં નથી, ને એટલી બધી ટીકાને પાત્ર થએલો અન્ય કેટલા મહત્ત્વવાળો છે તે માટે અન્યકર્તા પોતા તરફથી વિશેષ કઈ પણ કહે તે વિવેકની બહાર જ ગણાય.

અન્યપર એવો ભારે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો કે તે રાજદ્રોહી છે. આ પરથી નામદાર વૈસરાય લોર્ડ ડફરીનની કાઉન્સિલમાં અન્યની તપાસ થઈ, ને જો કે મારો પોતાનો વિચાર લોર્ડ ડફરીનની રાજનીતિ વિરુદ્ધ કેટલેક અંશે છે, તેટલું છતાં કહેવાનો મુખ્ય ધર્મ ધારૂ છું કે રાજભક્તિ માટે બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને તે નામદારની કાઉન્સિલે અન્યને સઘળા દોષથી મુક્ત કીધો છે, ને તે માટે તે નામદારનો ઉપકાર માનવો ઘટિત છે. કાઉન્સિલમાં આ બાબત રબુ થતા મારા એક અગ્રેજ મિત્રે તત્કાળમાં મારી પાસથી

અન્યના તરબુમાના ફકરા માગ્યા, ને આન ૩૦ હટરને તમાના ફકરા બતાવ્યા આ વિદ્વાન ડાકટરે અન્યના તકરારી ભાગનુ યથા-સ્થિત અવલોકન કરી મારી તરફથી કાઉન્સિલમા મળ્યુત બાથ ભીડી, ને કાઉન્સિલમા મને જે જશ અપાવ્યો છે તે એ સદ્ગુણસપન્ન દેશ-દાઝણ વિદ્વાન ડાકટરના પ્રતાપ છે કાઉન્સિલમા નિવેડો આવ્યા પછી તુરત જ ડાકટર હટરે મને એક અભિવદનનો પત્ર એક મિત્ર મારફતે મોકલાવ્યો છે (તાં ૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫) આ પત્રમા અન્યની સકલના માટે, ઐતિહાસિક અવલોકન માટે ને અન્યના ઉચ્ચ વિચાર માટે મને જે મત આપ્યું છે તે માટે ૩૦ હટરનો જેટલો પણ ઉપકાર હું માનુ તેટલો ઓછો છે તેમ જ આન સર ટી સી હોપ નાઇટ સી એસ આઇ, જે ગુજરાતી ભાષાના એક અતિ ઘણા વિદ્વાન છે તેઓએ, અન્ય યથાસ્થિત, અથર્થિતિ વાચીને જે અભિપ્રાય મારા પર મોકલાવ્યો છે તે પ્રજ્ઞને જાણવા યોગ્ય છે આ બનો અગ્રેજ વિદ્વાનોની મારા પ્રત્યે જે લાગણી છે તે માટે તેમનો આભાર કઈહુ ખાલી શબ્દોથી જ માનુ તેમા વિશેષ મહત્ત્વ જણાતુ નથી.

આ રાજકીય કાદબરી મહાન્ પ્રતાપી લોર્ડ રીપનને અર્પણ કરવામા આવી છે અન્યપર અણુઘટતા, મદાધ ને અજ્ઞાન પુરૂષોથી જે જે ટીકા થયા છે તે ટીકાઓ છતાં, ૩૦ હટર તથા આન સર ટી સી હોપના અભિપ્રાય પછી તેઓએ પોતાનો સતોષ દર્શાવનારો પત્ર મોકલાવ્યો છે, તે માટે તે પ્રતાપી પુરૂષનો મોટો આભાર માનુ છું (તાં ૩ જુન ૧૮૮૫) *

* ડાકટર સર ડબલ્યુ ડબલ્યુ હટર, આન સર ટી સી હોપ નાઇટ સી એસ આઇ નો ને પરમ પૂજ્ય પ્રતાપી લોર્ડ રીપનનો પત્ર આ પ્રસ્તાવનામા દાખલ કરવાની મારી સપૂર્ણ ઇચ્છા જતા તે હું પાર પાડી શકતો નથી તે માટે અત્યંત દિલગીર છું પૂજ્ય મૂર્તિ લોર્ડ રીપનનો પત્ર ખાનગી હોવાથી તે રહેવા દીધો છે ડાકટર હટર તથા સર હો. ઈને મેં પત્ર લખી તેમના તે પત્રો દાખલ કરવાની પરવાનગી મગાવી છે પણ ચાર માસ વિતિ ગયા છતાં પણ, કોણ જાણે કેવાએ કારણસર તેનો પ્રતિઉત્તર ફરી વળ્યો નથી પાછો પત્ર મોકલ્યો છે, ને જે તેમની સન્મતિ આવશે તો કોઈ બીજે પ્રસંગ તે ઉત્તરમાત્રમ પત્રો માટે ખોલીશ

સર ટી સી હોપે પોતાના વિચાર દર્શાવતા એક વાત મને સૂચવી હતી, કે આ અન્યમા જે ઐતિહાસિક ભાગ દાખલ કીધો છે તેને માટે ઇતિહાસના જેટલા પૂરાવા હોય તેટલા દાખલ કરવા આ ત્રીજી આવૃત્તિમા તે સૂચનાને અનુસરીને જેટલી બની શકી છે તેટલી નોટ આપી છે

આ રાજકીય કાદબરીનું અગ્રેજી ભાષાતર તૈયાર થયું છે, ને ઈંગ્લેન્ડના એક જાણીતા પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનારને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યું છે ક્યારે છપાઇને તૈયાર થશે તે હું કહી શકતો નથી, પણ બનતી ઉતાવળે પ્રકટ થાય તેવો મારો પ્રયત્ન જારી છે ગુજરાતી ભાષાથી અજાણુ તેવા અગ્રેજ ગૃહસ્થોને આ ગ્રંથ માટે, સ્વરાજ્યનેહના યોગે અપૂર્વલક્ષિતાભાવ, ગ્રંથની જનેતાને બદલે તેની શોકોએ મિથ્યાપ્રસવ-વેદના પ્રદર્શિત કરવા માટે, સ્વઅગમા સત્તાપ વ્યાપેલો તે ગુપ્ત રાખી દલિપાણુ દર્શાવતા શરીરકૃપ ને હૃદયભગ થયેલા જણાવે છે, તેમનું મિથ્યાપણું, અસત્યતા ને દ્વેષીલાપણું પ્રત્યક્ષ દર્શન અગ્રેજી ભાષાતર દેશે, ને ત્યારે રાજલક્ષિતાના મિથ્યા ડોળધાલુઓ, પરાચી પુરૂષોપર જે અધિકારનું આવરણુ આણું છે તેનો પડદો ઝટ દેતો કે ફાટી જશે મને સપૂર્ણ આશા છે કે અગ્રેજી હિંદ અને ખ્રિસ્તાનિયાના દર્શન થયાથી પ્રબોધ સમયે મગળપાઠ કરનારા જમરો સતોષાનંદ પ્રદર્શિત કરે છે તેમ સુઝ પુરૂષો કરશે મરેઠી ભાષાતર છપાઇને તૈયાર થવા આવ્યું છે હિન્દુસ્થાનીનું ભાષાતર દિલ્લીના આનરરી માલસ્ટ્રેટ સ્વર્ગવાસી લાલા શ્રી નિવાસદાસે કરવાનું માથાપર લીધું હતું, પણ તેમના મરણથી તે અટકી પડ્યું છે બગાળીમાં એક વિદ્વાનને સોંપવામાં આવ્યું હતું, પણ કોણુ જાણું શા કારણુસર તે અટકી પડ્યું તે જણાયું નથી, પણ એ બંને ભાષાન્તર કોઈ પણ પ્રકારે પ્રકટ કરાવવાનો પ્રયત્ન મારા તરફથી કરી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ ધણીક તરફથી આ ગ્રંથની માગણી થવાથી એટલું તો હું નિશ્ચિતપણાથી કહી શકું છું કે આ ગ્રંથ પ્રજાને ઘણો પ્રિય થઈ પડ્યો છે, ને તે એટલાજ માટે કે રાજ-લક્ષિત એ શું છે તે એમાં અતિ મર્માળી વાણીમાં, જેમ કોઈસુઠરી સૌન્દર્ય દર્શાવવા અડપડીઆળી આખે ઝીણું ઝીણું આખે છે ને તે જેમ વિલાસી, વિનોદી, રસીક જનને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે દર્શાવ્યું છે, જે મજાહ તો રસજ્ઞ ને દેશદાઝણ પુરૂષોજ સારી રીતે લઈ શકે તેમ છે, કેમકે એક રસિક કવિ પણ કહે છે કે -

“સક્કરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
ખાર સિધુનું માછલડું તે, મીઠા જળમાં મરે”

ગગાજનો જન્મ, }
સવત્ ૧૯૪૫ }

ઈચ્છારામ સૂ દેશાઈ

ટીકાકાર પ્રત્યે ઉક્તિ

“કથન કેહૂ સુણ ક્રકડા, તૂજ હિત કારણ આજ,
તારે તત્પર નવ થવૂ, રત્ન પરિક્ષા કાજ”

— ૦ —

હિન્દ અને ખ્રિસ્તિયા

નર્મદા નદીની ઉગમણ ખાબુએ દૂર ઊડાણુમા વિધ્યાચળની પેલી કોરે દૃષ્ટિમર્યાદામા પ્રકાશ અને અધકાર વચ્ચે ખૂબ જોસથી યુદ્ધ ચાલે છે વિધ્યાચળના શિખરપર પ્રભાત થયું આમપાસના ગામડામા પ્રભાત થયું, અને પર્વતની ટોચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયું પ્રભાત ઝાડ, જગલ અને ઘરેઘરના ખુણામા પોતાના પૂર દમા મમા પ્રકાશયુ આકાશમાથી ઘેરાયલા વાદળાઓ વિખરાઈ ગયા અધકારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓછું થયું અને અરક્ષ પિગળવા લાગ્યું સ્વચ્છ અને રળિયામણુઆકાશની ખૂબી નીરખી પ્રભુલીલા કૃતિ સખથી આપણુ મન અત્યાનંદ પામે છે કુદરતના પુત્રો અધારાના કટ્ટા દુશ્મનના પધારવાથી પોતપોતાને ઉઘમે વળગે છે આકાશના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પોતાથી મોટા મહાત્માના તેજમા અભાઈ જવાથી, જેમ જગા પાર્વતી દેવીની ખીંકે શિવજીની જટામા અદૃષ્ટ રહે છે તેમ અદૃષ્ટ થાય છે જલ જપ્તુ હતુ તેને બદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતા માલમ પડે છે એ સમયે, પહાડની ખીણમાથી આવતો પક્ષીઓનો ગેખી નાદ અને કુજની લતામાથી આવતો ગણગણાટ કરતો સાગી-સૂર, અનહુદ નાદ કરતા ઇંદ્રિયોને વધારે રસમય કરે છે

મહમદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી રમણીય ભૂમિપર સંકેદ ને લીલો ચિત્રવિચિત્ર ગાલિયો બહાર આપતો હતો ઉગમણુના શાહુનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી ભયકર લાલ દીવો દીવાદાડીની ટોચપર ટકી શક્યો નહિ શાહુનશાહની તરવારથી તેના શત્રુઓ આપોઆપ નાસી ગયા

સૂર્યની સામી ખાબુએ ઊડા અખાતને મળવા માટે નર્મદા જોસ-બધ વહે છે નદીની વચ્ચે બતકો માછલા પકડતા આપણી નજરે પડે છે, ને તે એમ સૂચવે છે કે, “હું એક તલપે માછલાનો આહાર કરું છું તેમ કાળ તમારો કરશે માટે સાવધતા પકડો” સૂર્યની જમણી ખાબુએથી મહમદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતત્રતા સૂચવે છે

અને વિક્રમ અને ભોજ રાજના શરણાગત શહેર માટે સૂચના કરે છે, અને કહે છે કે જેને માટે સ્વમ પણુ નહીં, એવા એક વાર કહેવાતા જગદી લોકના દાસ અમે થયા છિયે, વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઈશુ અને ન ધારેલાના હાથમા સપડાઈશુ આનુ નામ તે કાળની ખલિહારી કુદરતની દેવીની રેહુંટમાળના ચક્કરમા સર્વ કોઈ આવે છે, અને મૂર્ખ શિવાય કોઈ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમત નથી મૌનો નાશ છે

દક્ષણુનુ વેરાન બિયાબાન જગલ ભુદાજ આકારમા દેખાય છે પૃથિવપરની રગબેરગી છાટ રામ અને ફરસરામની અલૌકિક લીલા દાખવે છે જે ભૂમિપર રાજરાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એ જ, અને નિમ્તેજ, સત્વરહિત, કગાલ તે પણ એ જ જમાનો પોતાનુ કામ કર્યો જાય છે જે ચહુડે છે તે પડે છે ને પડે છે તે ચહુડે છે જેની ચડતી-પડતી નથી તેને સારાનરસાનો અનુભવ થતો નથી સૃષ્ટિનો પૂજનારો અવવા સૃષ્ટિને નિરખનારો જીવ કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનંદ ભોગવે છે તે તેજ જાણે છે ઈશ્વરની રલા અને મહાસાગરનો અખૂટ ખજાનો તેના મનથી તુચ્છ છે

આકાશપર ઘડીઘડીમા વાદળા ઘેરાઈ આવતા ને ઘડીઘડીમા વિખ-ગાજતા હતા થોડી વારમા આકાશ નિર્મળ થયુ એવામા પર્વતના મધ્યભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઈ

તે દેવતાઈ દેખાવનો પડછગ, સિહના ભવાવાળો એક પુરૂષ હતો ગડડના જેવુ તેનુ અણિયાળુ નાક રૂડુ, તેજસ્વી ને ઘાટીયુ હતુ તે આજ્ઞાનુબાહુ હતો તેના ખભા ઉપસેલા હતા, પણ હુ ખની દિલગિરીના ભારે વાકાટેડા નમેલા જેવા દેખાતા હતા આખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી, તેમાથી પાણી ગળ્યા કરતુ હતુ તે છતા તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી ગાલ કુલેલા પણ લગાર છુદાછુદાવાળા હતા મ્હોં મલકાતુ પણ ઉઠાસીએ ભરેયુ હતુ મુછ વાકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી મુખારવિન્દ ઉપર પ્રતિભા, પ્રૌઢતા તથા ગભીરતા નજરે પડતી હતી

તેનો પોશાક વીર પુરૂષને યોગ્ય હતો માથે વીર પુરૂષના જેવો લોહોડાનો મુદર ગ્રીસિયન આકૃતિનો ટોપ હતો ને તેનાપર મોરના પીછાની કલગી જેમાના કેટલાક પીછા બેઠરકારીથી નિકળી ગયા છે ને કેટલાક પીછા દબાઈ ગયા છે તે પવનની લહરોમા ફરફર ઉડતી

હતી ટોપની આસપાસની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધા હતા, અને ટોપ કપાળપર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતુ નો'તુ, પણ તે વિશાળ હતુ ઘુટણ લગીનો લેંઘાડૂપી પાટલૂન પહેરેલો હતો. પાટલૂનની ઉભી ચીપ સોનેરી હતી ને નીચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના પાણીમા ખરડાઈ જવાથી ઝાખ મારતા હતા તેની નીચે સફેદ મેલા મોજા ઉચા પ્રકારના ચઢાવેલા હતા ને મોજાબધમા હિંદુસ્તાનની કારીગિરીનો અજાયબ નમુનો હતો. કમબથી ભરેલા મોતીવાળા બૂટ પહેરેલા હતા જે કાદવથી ખરડાયેલા હતા, અને જમણા પગનુ બૂટ તદ્દન રાટુ હતુ પણ કળાથી પગ મુકે તો કોઈ પારખી શકતુ નહિ. પાટલૂનનો કમરબધ હીરાજડિત હતો, પણ તે સાફ કોઈ દિવસે થયેા જ નો'તા. કમરબધની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે બાણે ઉઠગી ઉછળી એમ પૂછતો હોય કે, “મારા ઉપયોગનો સમય ક્યારે આવશે” તેવો દેખાતો હતો.

ઉચી કાળી સાટીનનો ઘુટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાકવાને બસ જણાતો હતો. કમબી કામથી તેને શણગારવામા આવ્યો હતો. ટુકા ડગલાપર ખીજે રાખ કાશમીરી બનાતનો પહેરેલો હતો, જે પગની પેની પણ દેખાવા દેતો નો'તો તેની બાહ્ય, ખભા, પીઠ ને આસપાસ જૂનુ પુરાણુ જરીકામ ભરેલુ હતુ એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો.

સૂચના વધારે પ્રકાશવાથી, સુકુમારતા અને કોમળતાને લીધે, પ્રસંગોપાત પહાડને પણ ડગમગાવવા મામર્થ્યવાનતા મુખપર પ્રસ્વેદના ખુદ બધાયા ખીસામાના સફેદ રૂમાલે ટોપને ઉંચો ચઢાવી મોં લુછયુ પોતાની પાસેની લાખી ડાગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાથ મારી તે ઉભો થયો. હુ ખની ગમીથી એક પણ ડગલુ ભરવાને તે સમર્થ નહોતો, પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવા માટે ધીમેધીમે પોતાનુ પગલુ ઉપાડ્યુ.

ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલધી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી જેના માથાપર પથ્થરની શિલા અધર ઝગમગી રહી હતી, જે નીચે એસનારનુ તાપ કે વરસાદથી રક્ષણ કરતી હતી તે નીચે, ઉત્તર ભણી મુખ રાખી આ આકૃતિ બેઠી.

“અરે, દેશના સ્વદેશાભિમાન કયા છે?” આ વીર પુરૂષ મોટે ગભીર અવાજે બોલી ઉઠ્યો, “દેશદાઝ ને દેશભક્તિનું શૂન્ય મુકાયું છે, અહો આર્યો, તમારી શી દશા હતી, શી થઈ છે ને શી થશે તે વિચારો. સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતંત્રતા નથી ને સ્વદેશાભિમાન વિના અમર નામના નથી કોઈને જ્યારે સ્વદેશાભિમાન નથી ત્યારે હું કોને અમર કહું? ખુશામતિયાને ને આપન્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનું હિત જીવે નહિ તેવાઓને? નામના મોટા મોટા કાયમા નાણા ભરે, પણ દેરાકાજ કશું કરે નહિ તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હું અમર કહી શકતો નથી મારા બધુંજનો, તમે વિચારો તમારી કેળવણીને એબ લગાડો નહિ, જેબવાળી કરો પણ હાથ! ગરુર બિનજોન્માવાળી કેળવણીના આ પરિણામ છે ભણીગણીને માગ બાધવો આ દુઃશાએ પહોંચે એ મારા હૃદયને કટલું ભેરી નાખે છે? રાજદ્વારી મત્તા કવી ચપળ ને ચચળ છે તેનું અને સ્વદેશના લાભનું કોને ભાન છે? પણ કોનામા સ્વદેશહિતનો અકુર છે? જનમડળ તો સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કગાળ ને દુર્બળ નિરખે છે તને તુછકારે છે તુછકારના સ્વાર્થીને એકલપેટાઓ છે આવા એકલપેટા, જીજ એકલપેટાઓથી જ દેશનું અનહિત થાય છે હિન્મતરહિત બાયલાઓ મન્યાએ યુદ્ધ કરતા ડરે છે! શાને માટે ડરવું? સ્વદેશનું કલ્યાણ કમ ન કરવું? નિડર મન્ય સાહુમ કમ ન હોરવું? વાજળી દાદ કમ ન મેળવવી? પણ જ્યાં હિન્મતના સાના, જ્યાં સ્વાર્થી કમો ત્યાં દેશોન્નતિ થાય જ નહિ, ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતા સચવાય જ નહિ છૂટાપણાના લાભ મળે જ નહિ રે, મારા બધુંજનો, એ મારા જીગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતંત્ર મુખ નહિ જ નિરખવાના? તમારે માટે મારો અતરાત્મા કલપાત કરે છે તમે વિચારો, તમે સમજો અરે! આય ભારતજનની, તું કયા છે? મારું મન તો બેબાકળું થયું છે માટે મને શાંતિ યાય તમ કર અને મારા બધુંને કઈ બોધ દે”

ભરતબડના ઇષ્ટદેવે વિનંતિ લક્ષ્મી લીધી પવતમા એક મોટા કડાકા સાથે વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગજના થયા શેષનાગે પોતાનું શિર ડોલાવ્યું નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોશથી ઉછળ્યો, અને પાણીપર ફીણના ગોટા ફરી વળ્યા પર્વત મધ્યમાથી ફાટ્યો અઘા-હળતા તેજના પ્રકાશ સાથે મહા ભેરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો

તેનાપર સ્વરૂપ સૌંદર્યયુક્ત, દિવ્ય કાતિમાન, અદ્ભૂત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી હતી વાઘે બાહાર આવતા માથ એક મોટી ગજના કીધી, જેના પ્રત્યાઘાતથી આખુ વન ગાળુ રહ્યું

આ આકૃતિ દિવ્ય કાતિમાન અને બુદ્ધિમાન જણાતી હતી તે શરીરે મધ્યમ કદની ને મજબૂત બાધાની હતી તેણીએ શાતિકાળમા અતિશય મોજમજાહુ ને એશઆરામ ભોગવેલા તેમ યુદ્ધકાળે રણ-સત્રામમા કારી જખમો ખમેલા તેનું લોહી વહેવાથી ઉત્પન્ન થયતી નબળાઈ તેના મૂખારવિન્દપર છાઈ રહી હતી ચેહેરો આછો પીળાન પડતો હતો, ને તેમા કોમળતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખુબમુરતી બહાર પડતી હતી નિરાશા અને ક્રોધ, નશય અને દિલશેષ, ઇર્ષા અને શત્રુમૈત્રી, એ વિગેરે બીજા સાધારણ વિકારો માધારણ પ્રાણી કરતા ઘણાજ બુદ્ધ પ્રકારના હતા તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમગ્ન-બાવાળા અને બુદ્ધિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રંગેરગમા પત્તરેલું હતું મુખમુદ્રા ભવિષ્યને માટે ઘણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આખો, વર્ષોનાવર્ષો થયા જે ફેરફાર પોતાના મુઠો આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાણ કરનારી ને ભવિષ્યમા હવે શુ શુ બનનાર છે તેને માટે ઘણી મકોપ ને આરક્ત, પણ તે માથ આશા વગરની ફરિયાદ ઉઠાવતી પ્રકાશ મારતી હતી આખમાનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણા પોતાના મનુષ્ય શત્રુને બાળી ભસ્મ કરી દેશે તેના શિરના લાખા ફ્યામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પેની સુધી પહોંચેલા હતા, તે જમીનને અડકી તેને માફ કરતા, જથર-પથર આસપાસ વિખરાઈ પડેલા અને વેરજવાળા ને દુ ખ દર્શાવનારા વહેતા બાબ્બખિદુથી તથા કીર્તિના રણુમા ખમેલા ધામાથી વહેલ લોહીથી તરબોળ થયેલા હતા સોનું, હીરા, માણેક, મોતીના સખ્યા-બધ અલકારો અગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા આમાના કેટલાક અલકારના ખાનાઓમાથી કેઈ તેના બાણીતા શત્રુએ તરત જ અળાત્કારથી જવાહીર ખેંચી લીધેલા તેથી તે ભાગો ઘણા ઓખિયલ દેખાતા હતા તેનો જવાહીરવાળો કાચોખી ઝલ્લો-અખતર જેની કોર ચીનના દરિયામા તથા મનારના અખાતમા પાકેલા મોતીથી ભરેલી હતી તે કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયેલો ને ભીંજાયેલો હતો ઝલ્લામા

કેટલેક ઠેકાણે નાનામોટા ગામડા પડેલા હતા. આ ગામડાઓમાથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો જે શોહોરાયલા નેઘવાયલા હતા ને જેમાથી લોહી સદાકાળ ઝરપતુ ને વખતે વખતે ટપકતુ હતુ તે દેખાતા હતા. તેના ગળાના અમૂલ્ય મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી આથી જ્ઞેનાર તરત પારખી શકતો હતો કે તેપર દુશ્મનનો હાથ તાજે જ પડેલો છે તેણે જમણા હાથમા સુન્ને રસેલુ ખડ્ગ પકડેલુ હતુ ડાબા ખભા પછાડી ભાથા સાથ તીરકામડા હતા. તેપના ગોળાથી તુટેલી કાચબા-ગેંડાની ઢાલ જેના મોગરા તદ્દન ઢીલાઢથ થઈ ગયા હતા તે તેના ડાબા ખભાની ડાબી બાજુએ લટકતી હતી મસ્તકપર મોગરાના કરમાયલા કુંલનો મુગટ અવ્યવસ્થિત હાલતમા પહેરેલો હતો, જે જાણે મશકડીમા પહેરેલો હોય એવો દેખાતો હતા.

તેનો પશુસાથી જગલી હતો, તેપણુ તેની આકૃતિ બગાળી ચટાપટાવાળા વાઘના જેવી હતી તે પોતાની શેકાણીની માફક લડાઈમા વવાયલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતા તેણે ખમેલા ઘા જેમાના કેટલાક ઘા, તેમા મુખ્યત્વે ડરીને કપાળનો ગોળીનો ઘા હજી પણ રૂઝાયા વગર સબડ્યા કરતા હતા.

આ સ્થિતિ ને પોષાકમા ભરતખડની મહારાણી, જેનુ નામ હિન્દ હતુ તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી, મામી આકૃતિ જેનુ નામ દેશહિત છે તેણે દેવીને નિગમી શિર નીચુ નમાવી પ્રણામ કીધા.

“વિના અપગ્રાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે?” દેશહિતે કહ્યુ, “દાશગથી રામ, પરશુરામ ને બળરામ, વ્યામ, વાલ્મિક ને ગૌતમ કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીષ્મે પૂજ્ય પ્રમાણેલી દેવી, તારી આ સ્થિતિ કેવી સતાપજનક છે? ભૂમિના અમરદુર્ગપર જયધ્વજ ફડફડ પવનમા ઉડતા, જે ભૂમિના દર્શન માટે દેવદતુજ વારવાર આવતા હતા, જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહને એક ચંક ગજ કરેલા, જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજયવિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી ખીજ સર્વ દેશોની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી એ મહાદેવી, તુ આજ વહેતા લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે, એ શુ થોડુ દયામાણુ છે? તે પૂર્વના રગ કયા ગયા? કયા ગઈ તે પૂર્વની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ? કયા ગયુ તે પ્રેમશૌર્ય? તે યુદ્ધરગ કયા છે? તે આનહકાળ કયા છે? વેપારની તે તેજી કયા છે? કયા છે તે સચ્ચિ-

દાનદમા મમમસ્ત મહાઙ્ગિઓ ને યુદ્ધમસ્ત ક્ષત્રિ વીરો? કયા છે ત રાજ્યના રગરાગ? અરે તે સ્વતત્રતા કયા ગઈ? સ્વતત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિયમો કયા ગયા? સૂર્ય ને ચંદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાય છે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવી જ આવે છે.”

“તે સર્વ ષિટાનિયા પાસે છે,” મહારાણી હિન્દ બોલ્યા, “મારા પ્રિય પુત્ર, મારા બાધવ, તે સઘળું ષિટાનિયાએ લઈ લીધું છે તેણે સર્વને નિરાધાર ને આશાલગ કીધા છે એટલું છતાં તે ગુમાન ધરાવે છે કે, મેં હિંદના પુત્રોને આભારી કીધા છે આભારી કીધા છે! કેવા પ્રકારે? કેળવણી આપી વિર્યહીન બનાવી દીધા, સદા સતોષમા મહા-લવાની શિક્ષા આપી, અમે તમારૂં રક્ષણ કરીશું માટે અસ્ત્રશસ્ત્રની તમારે જરૂર નથી, એમ કહી તે લઈ લીધા, સૈન્યવર્ગમા આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ નથી એમ ધારી તેને તાલીમ આપતીજ નથી વેલ-નટિયર કેર, કે જે સર્વને માટે ખુલ્લું હોય જોઈએ તેમા દાખલ કરવા નિયમનો બાધ બતાવ્યો, દેશી રાજ રાખ્યા, પણ તે નહિ જેવા કરી દીધા, વિલાયતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મગાવવા દીધા, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવો છે, અમે તમારા રક્ષણકર્તા કેવા સામર્થ્યવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધા, પાછા આખ્યા નહિ ને બીજા શસ્ત્ર ઓછા કરાવ્યા સત્ય ને યશસ્વી કોલથી બધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રૂચિ કરી પાણી ફેરવ્યું, પણ દેશી રાજ્યોના સૈન્યોનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી, પોતાના પુત્રોનું રૂડું ઇચ્છ્યું સિવિલ સરવિસના હક્ક સાચવવા તારા બાધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતાં તેમા ન દાખલ કરવાને આડકતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને હક્ક મળતા નથી, ને માત્ર ષિટાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોક્તા ગણાય છે મારા પુત્રોને મનુષ્ય પ્રાણીમાથી રદ કીધા, કેમકે સ્વતત્ર હક્ક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ અને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુ-ષ્યજ નહિ, એવા હક્ક આપવા માટે ચોખ્ખાને મોકળા રસ્તા બતાવી દીધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો પેટલરા માન્ચેસ્ટર માટે કાપડ-રૂપર એની કડવી લોભી નિંદા ગઈ ને જ્યારે આ દેશ પાયમાલ છે ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્ચેસ્ટરને આયાત જગાતની છૂટ આપી વેપા-રની છૂટના બા થઈ પડ્યા. પ્રિય દર્શાહિત, તું રડ ના જો કે તેણે તો તારા એવા એવા તમામ હક્કપર તરાપ મારી છે દેશી છાપો જે

સ્વતંત્રતાથી અત્ય ક્રિયાદ ઉઠાવતો તેને, એક બે નાદાનોની હુલ્લડાઈ માટે જડમૂળથી મારી નાખ્યો વેપારને આબાદ કરવાને બહાને બરબાદ કીધો. દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતાકુકળતા કરી દીધા તું કહે છે કે તારા બધુઓમા સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના કર્યા કર્મપર મોહી જાય છે તે સત્ય છે, પણ શુ ખ્રિસ્તિયાના વિજયી ચોદ્દાઓ એવુ જ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમા એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ માખે છે? તે તેમને કેમ બોધ દેતી નથી?”

દેશહિતે કહ્યું “પણ મારા બધુઓ કેવા ને કેટલા જડ છે તેમને ઓ મા, તું કેમ શિખામણ આપતી નથી? હું બધુ સમજુ છું કે ખ્રિસ્તિયાઓ પોતાની શક્તિ ઘણી વધારી દીધી છે, પણ તારા પુત્રો અક્કલ-શૂન્ય છે ત્યારે કેની? ખ્રિસ્તિયાનો પ્રથમનો બોધ ને અભય વચન કેવા હતા તેપર તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી? “તમારો દેશ દીન-હીન અવસ્થામા છે તેમાથી અમે તારીશુ, સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇન-સાફ કરીશુ, વાવ બકરી એક ઓવારે પાણી પીશે, દેશસમૃદ્ધિ ને વેપાર કળા ઘણી વધશે, શત્રુથી રક્ષણ કરીશુ, ઝાઝો જીલમ પડશે નહિ, જે કરેના ભોગ હમણા તમે થઈ પડેલા છો તેમાથી ઉગારીશુ ” ઇત્યાદિ તેનુ બોલ્યુ અબોલ્યુ થયુ તો પણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી? એક નવા કામમા પોતાની નામરજી હોય તો તેનો પોકાર, સખતમા નખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે? ખ્રિસ્તિયાને જાતેજાત કમ વિનતિ કરતા નથી? પણ તેઓ તો પોતાનુ લાન ભૂલી ગયા છે તેઓ નવુ તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનો જ દાખલો “ચર્ચા ચલાવવી ને લાલ સાચવવો” તે કેમ ભૂલી જાય છે? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બને છે? તેઓ ઉચ તુજમ અને ઉચ પાણીના છે, અને દેશના કલ્યાણમા જ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતાં દેશકલ્યાણ કારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી? માતૃશ્રી, તેમને જણાવ કે યૂરોપિયનો ઉચા સુખના ભોક્તા થયા છે તે કાઈ તેઓની વજની અક્કલને લીધે નથી ”

મહાદેવીએ ગભીરપણે પ્રતિઉત્તર આપ્યું “પુત્ર, તારા બાધવોનો દોષ ના બોલ, ના બોલ તેઓ સઘળુ ઘણી સારી રીતે સમજે છે તેઓ બુદ્ધિહીન નથી તેઓ જાણે છે કે યૂરોપિયનોના માથા વજના નથી.

એક જ પ્રભુએ આપણને ને તેમને મરજીવેલા છે પણ તેઓ તો વસુ વિનાના પશુ છે, સાધન વગર બલહીન છે સાધન વિનાનો શ્રેશ્ઠ શુ કરે? સાધન વિનાનો અર્જુન શુ કરે? ને સાધન વિનાનો વેલિગ્ઠનને રડાવનાર ને યુરોપને ધ્રુજવનાર નિડર આહમિક નેપોલિયન પણ શુ કરે? પણ આપણે ઈ હાલ તેનું કામ નથી નેપોલિયન, અર્જુન, કૃષ્ણ તેના કાળમા પરમ યશઃકાયક કર્મો કરી ગયા છે, તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સમય નથી તેવું કરવાનો સમય બહો દૂર છે તેવો વખત આવશે જે વખતના પક્ષની ખરીતજે આર્યસ્થાનનું નમીળ દબાયુ છે તે ખરીને વખત ઊંચી કરશે જ, ત્યાજે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજયવિજયના જયશ્રી રંગ દર્શાવશે તે હું ને તુ તો નિરખીશુ જ, પણ સ્વતંત્ર હક્કરહિત પશુતુલ્ય બનેલા છે તેમને યોગ્ય હક્ક આપવામા આવે તો કેવું મારું? તેઓ નિમકહરામ થાય એવા નથી જ્યારે બીજી પ્રજાઓ રાજકાજમા પ્રસંગોપાત માથુ મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે ગોવાળાની પેઠે હકારાય, દોરાય કે કુતરાની પેઠે લાકડીના મપાટા ખાય! હાય! એ તો એકે નામટા આખી પ્રજાપર વેરના ઉભરા લેવાય છે! એટલા માટે કે કેઈ વાર તે માથુ ઝીંચકવા સામર્થ્યવાન થાય જ નહિં કેવું નિહિત કર્મ! કદાચિત મારા પુત્રો રાજકાજમા આગળ પડતા થાય તો ખ્રિટાનિયાને ધોકો પહોંચે એવું તે સમજે છે જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કેવી નાદાની! એથી શુ મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે? ના, તે તો ઉલટા વૈરમય દષ્ટિએ જોશે પણ આગલસૌમવામી યોગ્ય આર્યને હક્કદાન કરવાથી પોતાની વશપરપરાની અખડ કીર્તિને જાખ લગાડશે નહીં સ્વતંત્રતા ન આપી બાયલા બનાવવામા ખ્રિટાનિયા શુ જવામદારી સમજે છે? એથી તો તેની અક્કલ ને શક્તિ માટે હલકો વિચાર આવે છે સ્વતંત્રતા આપવી ને પછી સર્વોપરી સત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મદદઈ ને તેજ વિજય રાજકાજમા પ્રવિણ થવા માટે સ્વતંત્રતાના સર્વે હકકો આપવા જોઈએ નીતિનો એવો એક પણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક્ક ન આપી શકાય ”

આ બોલવાને અતે સૃષ્ટિનો રંગ બદલાઈ ગયો આકાશપર વાદળાઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યા સૂર્ય દેખાતો બધ થયો એમર અંધકાર બ્યાપી રહ્યો પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે પ્રીરસ્તો વાસળી વજા-

ડોલો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અથડાવા લાગ્યો. આવો સાદ ત્યાં કોઈ કાને સભળાયો નો'તો. પવનનો સુસવાટ આવવા માલ્યો ને મેઘ-રાજાની સ્વારીના ચિહ્ન માલમ પડ્યા, પણ એક બુદ્ધ પશ્ચુ નહિ હિન્દ ને સ્વદેશહિત ટગરટગર આસપાસ જોવા લાગ્યા તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર મળ્યા એવામા નદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક વિકાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડ્યો. તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી શાહુન-શાહુબદીને લઈને બહાર મેદાનમાં આવ્યો, અને દૂર પોતાના જેવું અદ્ભૂત પ્રાણીને જોઈ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી વાદળા પાછા વિખરાઈ ગયા ને સૂર્ય પૂર દમામમાં પ્રકાશવા માલ્યો.

આ નવી આકૃતિ હિન્દના જેવી હતી તે સ્ત્રીનું રૂપ કદમાં ઊંચું ને પુરુષાતનવાળું હતું તેના ખુબસુરત રતાસ પડતા વાળ, તામ્રરંગી મહોંડાની ખિલતી બાબુએ ઢકાયલા હતા, અને મુખારવિન્દની જે બાબુ નિમાળાથી ખુદ્દી હતી તેનો રંગ ઇંટના લુકાની રતાસ કરતા ઉતરતો હતો, ચહેરો ખુબસુરત, દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો, આખો ભૂરી, સ્વચ્છ, ઠંડી ને ઊડી નિઘ્રા પહોચાડે તેવી, મહોડું ખૂણામાંથી બેસી ગયલું, પણ વાકુ ફેરવે તો બાણે હસમુખ હોય તેવું જણાતું હતું, દાઢ, દેખાવે ભારે, નક્કર ને પશ્ચાત્તાપવાળી હતી આટલું છતાં ડટાળો આપે એવી આશિ-ચત તેના આખા મહોડાપર છવાઈ હતી અને સૂક્ષ્મ નજરથી જોતા આવી આકૃતિમાં આવા ચિહ્ન સભવિત છે એવું આખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતું ને અતરમાં અસર કરતું હતું તેનું મહોડું બડબડતું ને હાથમાં ચળવળાટ ઘણું જણાતો હતો, અને રીઝવું ને ખીજવું એ ચિહ્ન સાધારણ કપાળ ને મોંપર પ્રકાશિત હતા.

આ સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અન્યથા હતો. મસ્તકે ગ્રીસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મન્ત્રને કેટલીક રીતે લાયક નો'તો. શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝલ્લો પહેરેલો હતો, ને તેને છાપેલા અક્ષરના આમડાના પટાથી બાંધેલો હતો. તેની ડમ્મરમાં નાની હાથમાં રાખવાની રાઈફલ કેનન ખોસેલી હતી, જેથી તેને ઉઠતા બેસતા ટેકાવ મળતો હતો, તેની એક બાબુએ હાથે ઉપાડી શકાય એવું “સ્ટીમ એન્જીન” તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઈબલ) “યમપાશ” દોરડાથી ટાંગેલા હતા, તે દોરડું બાણે કોઈ ફાસી દેનાર માણસનું હોય એવો વસવસો મનમાં ઉત્પન્ન કરતું હતું ડાબા હાથના

ખલા અહર પાયપચીસ પાકી રૂની ગાસડીઓ તથા તેટલા જ ભરતર ખીડના કકડા બાધેલા હતા, અને તેજ હાથમા દૃષ્ટિને હેબકાવી નાખે એવી કદાવર ગોળ ઢાલ જેપર સફેદ બરફ જેવા રંગ સાથે ભુરુ અને લાલ કૂસ ચિતરેલું હતું તે બહાદુરીથી પકડેલી હતી તેના મુખમાનો શ્વાસ “લીક” બાતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો, અને મહોના ખૂણામા થુવેરીયાના કાટાની એક ડાલી લટકાવેલી હતી તેના જમણા હાથમા એક ત્રિશૂળ હતું જેની અણીપર વાયુમા હળમળી રહેલી દોરીએ બેકીકરાઈથી એક મુગટ આન્દોલન કરતો હતો તેનું વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનું પ્રાણી હતું, જેની ખરી ખાશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઈ શકે, કેમકે તેનું શરીર ચિત્તા વાઘના જેવું, તેનું મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવું અને તેની ગરદનની આમપાસ સિંહની યાળ વિટલાઈ હતી, તે યાળ તાલ પડેલા મસ્તકને ઢાકવા માટે બાણે કૂદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી હતી આ પ્રાણી હાલતા ચાલતા કુદતું વચ્ચે વચ્ચે અટકી જતું ને પછી ઘણી લાંબી ગર્જના કરતું વળી જેમ બિલાડી ઉદર ભેડે રમવાને જમીન પર પડી બંધ તેમ પોતાની શેઠાણીના હાથમા ઉંનના કપડાથી ઢકાયેલી મોરચગ ઘડી પળે બળવવા મડી જતું બ્યારેબ્યારે એ પ્રાણી પડી જતું હતું ને મોરચગને આથડતું હતું ત્યારેત્યારે તેના વિચિત્ર ચક્ર્યૂર તારો પૂર્વ પરપરાનો શોકદાયક રાગડો કહાડી તાન મારતા, અને કવચિત તેમાનો એકાદ તાગ ઉડીને, તુટીને તેના મોપર ઘા કરતો હતો ત્યારે તે, તે વાળુત્રને અતિશય ગુસ્સે થઈ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પગ મારતું તથા કરડતું હતું

પ્રિય વાચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી તેના સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે તે બાણ્યામા આવ્યું હશે

મેહાન પડતા સિંહે વાઘને ભેયો, અને પોતાના પગલા તેની તરફ કીધા વાઘ પણ તત્પરથઈ દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો તેણે ચચળતાથી નિહાળતા કેળવાયેલી કુશળ બુદ્ધિયે તથા પ્રપચવૃત્તિયે બલિષ્ઠ સિંહને પોતાની સામા તાકતો ભેયો તેવા જ પ્રકારનું સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો પાયમાલીમા તે હઠે તેવો નોતો પોતાના ગર્વિષ્ઠ પ્રતિસ્પર્ધીને ભેતા જ તેના જેવી લાંબી વિકરાળ ગર્જના કરી તેનો આહરસત્કાર કીધો, અને નીચી ગર્દને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાતિકાળમા આગસુ ને નિસ્તેજ છતા, યુદ્ધસમય સમીપ નિરખી પ્રચડ વિકરાળ શૌર્યભર્યાંરૂપે પ્રકાશી ચતુરા યુદ્ધ માટે ચપળ થઈ નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાબુએ ફેંકી દીધા, અને તૂટેલું અખતર અગમાથી કહાડી નાખ્યું ખ્રિટાનિયા(જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે તે)ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ઘણા ભયકર ને બળવાન હતા અને યુદ્ધમા હમેશ તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ હિન્દ મહાદેવીની આ વેળાની કાતિ ને શૌર્યભર્યાંરૂપે પ્રકાશવુ, ને જીવપર આવેલી હિમત, ચાહોમ કરી ફૂદી પડવુ, મરવુ યા મારવુ એવો અચળ ટેકાવ જોઈ કાંતિકસ્વામી કેને વિજય અપાવશે એ શકભરેલું થઈ પડ્યું

પણ આ વેળા ખ્રિટાનિયા પ્રૌઢ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કીર્તિમય કર્મો સ્મરણમા લાવી, હુપદથી છલકાઈ ગઈ નહિ તેણીએ પ્રપચ વિજય મેળવ્યો પોતાની મુખમુદ્રામા પોતાનો સઘળો જીવ્યો છુપાવ્યો તે આવીને સ્વન્થતાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થજ શસ્ત્ર ઉચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું, ને જણાવ્યું કે અપમાન કે ગત્સઘા કરવામા આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચક્રશે નહિ

ખ્રિટાનિયા થોડી વાર તટસ્થ ઉભી રહી તે મનમા બિહિતી હતી કે રખે મહાદેવી માફ અપમાન કરે, પણ હિન્દ દેવીએ તેને કોડું આપ્યું નહિ

“હું કહું છું કે મહાદેવી—” વાઘ ને મિહ સામસામા થઈ પડ્યા ને ડોળા ધૂરકાવતા હતા તે જો વધારે વખત એમના એમ ઉભા રહેશે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે નહિ એવું ધારી, ખ્રિટાનિયા આખરે કોઈ નિશાળીઓ ઠઠાબાજી કરતો, ગમત મેળવવા પતરાજીથી બીજાને ધમકાવે તેવા રોપમા બોલી ઉઠે તેમ બોલી, “હું કહું છું કે મહાદેવી, અમારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાઘને ફર કર, નહિતર હમણા—” તુરત તેણીએ પોતાની નાતરસ ખૂની ભૂરી આખનું કિરણ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ ડાબા હાથમા જોરથી પકડી ઉચક્યું ને બહુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું ડોળ ઘાલ્યું

“નહિતર શું થશે?” હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડા-ક્રીમા પ્રતિઉત્તર વાળ્યો, “ગર્વિષ્ટ ઓરત, તું શું સર્વને એક લાકડીએ હાકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ, બુદ્ધિમદ ને

સમૃદ્ધિમા છકેલી, મોટમોટાના ગર્વ અતિશય સુદર સ્વરૂપમા શોભ્યા ને ખડિત થયા, તો તુ કોણ હિસાબમા ? ચલ આવ, જો મારો હાથ, પછી તારી શૌર્યબુદ્ધિનુ માનગુમાન રાખ ” એમ બોલતા સાથ પોતાનો ભાલો કહાડી, મારી એકદમ તેના બખતરના ખૂણાને ચીરી નાખ્યુ, ને આડી વાટે રણચાતુર્યથી અણુછતો એવો ધડકો માર્યો કે સ્વદેશહિતે પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોત તો ખિટાનિયા જમીનપર પડત હિન્દે તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઈ, ખિટાનિયાને પોતાની બાથમા લીધી ને કહ્યું, “આ શૌર્ય ને આજ ચપળતા ?” હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર કેડ્યુ નહોતુ, તેથી ખિટાનિયાને કશી ઇબ્ત થઈ નહી, પણ હિન્દની હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શૌર્ય ને ચપળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી ખિટાનિયા જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે હિન્દે કહ્યું, “વિજયી પણ બીકણ છોકરી, પારકા બળપર ઘુમી આટલો બધો મદ ! કઈ સૈનિક રચના રચી તે વિજય મેળવ્યા ? દોલતમદ થઈ તેમા શુ ? પ્રપચે વિજયી થઈ તેમા શુ ? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજો કોઈ દહાડો મારો હાથ, પણ હમણા—”

“અરે પણ હિન્દ—” એકદમ ચમકીને ખિટાનિયાએ તીણો સાદ કહાડ્યો, “પેલા બે મસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિતર હમણા—”

“પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શૂરવીર બહાદૂર, ” અપ્રસન્નવદને ઈશ્વરેચ્છાધીન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યું, “પાછો ફર, પ્રિય બાળકા, એ બિનપ્રયોજનનુ ધાધલ ન કર બાવિસતેવિસ વર્ષપર તારા કેવા હાલ થયા હતા તે વિમરી જાય છે ? એના નરકાસ્રોએ તને કેવો ઊંડો ગબડાવી દીધો હતો અને તને આશ્રય આપવાને અસત્ય બહાને મને કેટલુ સોસવુ પડ્યુ હતુ ? વત્સ, એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે શાન્તિધર ને પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખ, જગદબારાણી હમણા આપણા વિરૂદ્ધ વરતે છે અને એણીના તારાનો ઉદય સમય છે ”

“એ ચતુરા, તારાના ઉદયની ને સગ્રામદેવીની વિરૂદ્ધતાની વાર્તા ન કર,” ખિટાનિયાએ ગરમાટથી કહ્યું અને પોતાના હથિયાર મ્યાન કર્યા, કેમકે વાઘ પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ઉભો રહ્યો હતો, “ચતુરા, તારાના ઉદયની ને જગદબાની વિરૂદ્ધતાની શી વાર્તા કરે છે ? તારા પોતાના ગુન્હા ને ધાતકીપણા માટે પ્રભુને ઠપકો કેમ આપે છે ? તુ શુ બોલવા શક્તિમદ છે કે હુ તારી સર્વોપરી

સરદાર ને સત્તામા ચઢતી નથી? તુ શુ મારાથી સગ્રામ મેદાનમા પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણક્ષેત્રમા જ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડ્યો? તુ ગમે તેવી શક્તિવાન છે, પણ મેં તને શુ જર નથી કીધી? માફ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યુ નથી? તને મારા પગતળે ચપાવાનો સમય નથી આણ્યો? અને તારો ઘોર સહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો?”

“જ્યારે સિંહ મરી પરવાયાં ત્યારે શિયાળવુ મસ્તાન બન્યુ!” પૂર્વવાર્તાનુ સ્મરણ કરી ઠડે કલેજે હિન્દે અવાજ કહાડ્યો, “જ્યારે ખંકરા, મુગલા વનમા રહ્યા ત્યારે શિયાળ રાજ થયો અને ત્યારે જ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યુ ને ત્યારે જ ઘોર સહાર થતો અટક્યો! ચલ, બહાદુર વીરરાજ, ચલ આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી, કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવફાઈનો ને નિમકહરામીનો આરોપ મુકતા વિલબ લાગશે નહિ તે તો તને સેહેજમા, સત્ય બોલવામા પણ ફિસાદખોર ઠરાવશે એ તો અપદષ્ટિ છે”

“માતુશ્રી,” સ્વદેશહિતે નીચા નમી કહ્યું, “તારે એવી બાબતની ચિન્તા રાખવી ન જોઈએ તારે સત્ય માર્ગે વર્તવું છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઈએ? ભુડુ તાકે તેનું ભુડુ થાય તુ ભલા માટે વર્તે છે ને સત્યની રાહે દોરવાય છે તો શાનો ડર છે?” “પ્રભુ અને મારો હુક્મ” એ નીતિ તો સ્મરણમાજ રાખવી”

“પ્રિય પુત્ર, તુ જોતો નથી કે એ સખળ છે તેથી આપણી વાજખી દાદને ફિસાદ ને હુલ્લડાઈમા ગણે છે રાજાપ્રજા ઉભયનુ હિત એ ક્યા ઈચ્છે છે? ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે થોભવામા આપણી સલામતી નથી,” આમ બોલી હિન્દ ચાલવા તત્પર થઈ

“સખુર,” ખ્રિટાનિયા તિરસ્કાર ભરેલા દેખાવે બોલી, “કોને તુ વનપતિ કહે છે? પેલા છાકટા મનુષ્ય લોહીના તરસ્યા મૈસોરના હૈદરઅલીને? અથવા તેના ધર્માધ પુત્ર ટીપુ સુલતાનને? અથવા સેન્ટ નિકોલસના ચેલા અગર ચૌરોના શાહુનશાહ જશવતરાવ હોલકરને અથવા અઢારસો સત્તાવનની તારી શક્તિઓને ને તારા નામને સુધરેલી પ્રજામા જેખવતી (?) કરનાર ખૂબી-નામજદા નાનાસાહેબ, તાલ્યોટાપી, ફીરોજશાહ, અથવા પેલી ગાડી, ઝનુની, અક્કલશૂન્યા ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને? વાહ! તારી શક્તિઓ તો અતિ અદ્-

ભૂત ! તારા પ્રતાપી વનપતિના કર્મો તો સહુ ઉજમાળા ! તેમની બુદ્ધિ શક્તિના જય કેવા સુધર ને તેજસ્વી છે ! અને તે વાતના સખધે વ્યવહારપક્ષમા તુ કેવી શોભે છે ? હુ તને પુછુ છુ હિન્દ, એ લજ્જા-મણા નામોનુ સ્મરણ કરતા તને લજ્જા પ્રાપ્ત નથી થતી ? શરમ છે એવા વનપતિઓપર ! તેઓના કર્મો કેવા કમકમાટ ભરેલા હતા !”

“આરામઘાએ સુતેલા શૂરવીરનગેમાટે અસોખ્ય વચન ના બોલ,” જાણે હમણા પોતાના માથાપર કોઈનો અકુશ છેજ નહિં તવા દમા-મમા હિન્દે કહ્યું, “તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પગથીપર આલીને તે પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતા લોહીના જુન્માને આધીન વર્ત્યા છે એવી કોઈ સ્થિતિમા નિર્ભળ પણ ટટાર થયા વગર રહે નહિં, તેમનો સમય હતો, શૌર્યભર્યા, ઉત્સાહી હતા, સ્વતંત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર જીલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છદે કેમ ન વર્તે ? વળી સમયેસમયે દેશાભિમાની જનના જોસ્સા કેમ ન પ્રકાશે ? ભવાનીએ જો તેમની તરફેણ ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામે એકપણ વાકો અખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત ? પણ તેમને વખતે ચારી દીધી નહીં ને સમય ફલિભૂત થયો નહિં લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહી ગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તેની કોણ ખામી કહાડી શકે છે ? તેને કોણ અપરાધી કહેવા શક્તિમત થાય ? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે ખાકી ટીપુ સુલતાનના અગબળ ને તેના વિકરાળ ભય-કર મુખ સામા ધસારો કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવો સખળ યોદ્ધો તે કાળમા યૂરોપમા અથવા આખી દુનિયામા કોણ હતો ? તે મૈસોરના ચિત્તાના શૌર્યભર્યા બળે બે વ્યાઘ્રનો એક સામટો ઘાણ કહાડી નાખ્યો ને તેની આબેહુબ તસવીર આજે તેને ટીપુ વાઘના અમર નામે મશહૂર કરે છે તો એવા મહાન્ યોદ્ધામાટે શુ નિંદક વાક્ય ઉચ્ચારવા જોઈએ ? છેલ્લા ત્રણ તારા નમુના છે, મારા નહિં અને તેઓ પણ અસંખ્યે વર્ત્યા છે એવુ કોણ સાબિત કરી શકયુ ? કગલ સ્થિ-તિમા આવેલો શક્તિમત પુરૂષ જોનો વાજળી હક્ક વિનાપ્રયોજને, માત્ર ખાઉધરાના વેગે લોઈ ડલહાઉસીએ ઓહીયા કીધો ને તેને કશી દાદ મળી નહિં તો તે કેમ સકળે બેશે ? મારા ખાલકોના વીરજોસ, સ્વતંત્ર શૌર્ય તેં યુક્તિયે રૂધી નાખ્યા ત્યારે તેઓએ દગાખાણ ને

ખુનરેજીને માર્ગે ફળ ચખાડ્યા ગુલામ શૂરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે ત્યારે તે માયા ને વફાદાર ગણાય છે, પણ તે વખત તેમનો પાસો અવળો પડ્યો ને—” અને તેણીએ જવામાં મોઢોડું ફેરવ્યું.

ખ્રિસ્તીયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી તીણે સાદે બોલી, “બેહેન હિન્દ, ત્યારે તું શું ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ. ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાં? જ્યારથી મેં તેમને માગ નવહસ્તમાં લીધા ત્યારથી પૂર્વના નવ્વાબ, રાજા, રાણા, શાહ-નશાહો કરતા શું ચોછી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે? અને તેમના કલ્યાણને સુખવૃદ્ધિમાં આટલા આટલા ઉપાયો હું ચોંટું છું તોપણ, તું ને તારા પુત્રો, હું ત્રણે રૂશિયા જેવી ખરેખરી જુલમગાર છું ને તારૂં આચાર્ય જાણે ખીજું પોલાડ છે એવું નિગ્તર બોલે છે ખચિત, તારા આવા શબ્દબાણથી માફ અતર ભેદાઈ જાય છે, ને આટલું સુખ છતાં મને રૂશિયા જેવી જુલમગાર ને ઘાતકી ગણે એ અતિ આશ્ચર્ય પમાડનારૂં છે તારા જવા પહેલાં મને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે.”

“હું ધારૂં છું કે જે બોલાય છે તે સત્ય છે,” મલકાતે મુખડે પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી “હું ધારૂં છું કે આ સઘળું ખરૂં છે, કારણ તું તારા મોત્રપાનમાં, તારા શાંતિના રાજ્યમેલાવડામાં, તારા મિશનરીના સમાજમાં, તારા રૂકાતવાવણવાના યત્રમાં, તારા શેરના ઉન્મત્ત વાયુમાં, તારા અગ્નિરથ ને વિદ્યુદત્રની કીર્તિના ગર્વમાં, બર્લિન ટીટીના દેખાતા લાલના મદમાં, તારા રાજસભાના બધનમાં, તારા ઔદાય, પરાર્થ, પરમાર્થ ને સુધારાના ફાડામાં અને તમામ તારી ઓગણિસમી સર્તીની સાકૃતિક કુશળસોદાઈ ને ગડબડી ઠગવિધામાં તું છાકી જઈને ઉપનેત્રે અધ બની છે, આસપાસનો તને કશો વિચાર જ નથી તેં જ્યાંસુધી તારૂં પેટ તૃપ્ત થયું નહિ ત્યાંસુધી લક્ષ્મીદેવીની આરાધના જારી જ રાખી, અને તારી ક્રિસ્તીનીટિ તો તારા ખાઉધારપણાનું, એક લપેટપણાનું એક ખરેખરૂં બોલતું વાળત્ર છે, તારી ધારણા તો એવી જ છે કે જ્યાંસુધી કોઈ માણસને ખાવાને ભોજન મળે છે, પહેરવાને વસ્ત્ર (પછી તે ગમેતેવા ફાટાટુટા હોય તો તેની શું બિસાત?) મળે છે, ને ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવા માટે પોલીસ છે, તો તેને સર્વ પ્રાપ્ત થયું સમજવું, તેને ખીજા કશાની જરૂર નથી, અને જે એથી વધારેની ઇચ્છા

કરે તો તેને ઉપે મસ્તકે લટકાવવો જોઈએ ! અને વળી તુ એમ પણ સમજે છે કે ન્યાસુધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાસુધી, જેમ એસાકને પૈસામાટે ભૌંય-રામા પૂરવામા આવ્યો હતો ને મૂવેલા માણસોના હાડપિંજર બતાવી ભયભીત કરવામા આવ્યો હતો ને પૈસા જ માટે જે અગણિત ભય બતાવવામા આવ્યા હતા, તેવા સઘળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવું ! ! બેવકુફ રક સજ્જન ! એ તારી મોટી ભૂલ છે આ તારૂં અજ્ઞાનપણુ ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃત્તિનું બિનઅનુ-ભવીપણુ ને આર્યપ્રજ્ઞની સ્થિતિ સમજી બિનમાહિતગારી થોડા સમ-યમા નવું શિખાડશે ત્યારે તને યથાથ જ્ઞાન થશે અને ત્યારે જ તુ જોશે કે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આબાદીપર પહોંચિયે છીએ ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઈએ છીએ તુ રૂશિયાની વાત કરે છે ? તારૂં ધારવું એમ છે કે પૃથ્વિપરની કાંઈપણ સરકાર બાણીબુઝીને જીતેલી પ્રજાપર જીલમ કરતી જ નથી ના, અમર ઝરાની પેઠે જીલમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પહોંચાડે તો રોમના મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયા વગર રહે નહીં પોલ લોક જે જે જીલમ, રૂશિયા તરફનો, તેના અમ-લદારો તરફનો ખમે છે ને વફાદારીના ડોળથી રૂશિયાની બુસરીમા જોડાઈ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ બીજા રૂશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉઠ્યા વગર રહેશે નહિ પણ એ તો રાજકર્ત્ત્રી ને રાજથતી પ્રજાના જીદા જીદા મતભેદની વાત છે, કે જીલમ પાડવો કિંવા નહિં ને જીલમ પડે તો કેમ વર્તવું, ને કેટલા જીલમને અધીન થઈ રહેવું ? કેમકે ન્યા-સુધી જીવલેણ શત્રુવટ થાય નહિં ત્યાસુધી પડતી બાબ જયવત થાય નહિં ન્યારે અતિશય હુ ખ પડે ત્યારે જ સુખના સાધન ખોળવા નિકળે ન્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારે જ મરવું કે મારવું, જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે અને એવી વેળાએ જ ફતેહના ડકા વાજે પોલ લોક જેવી આર્યાવર્તની સ્થિતિ છે કે નહિં તે તુ આજુબાજુનો વિચાર કરીને જો તે સાથ આ પણ જો કે, પોલ લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે નહિં કે આર્યપ્રજા અશક્તિને લીધે વફાદાર છે, પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી છે તેથી છે સૈબિરિયાની ખાણમા મોકલી દીધેલા પોતાના બાધવેનું

વેર લેવાનું પોલ લોક વિસરી ગયા નથી, એ તેનો બહારનો પોશાક જ બતલાવી આપે છે. સુખે પેટ ભરવું ને નિરાતે ઉઘવું, એ કઈ ખ્રિસ્તિયા, મનુષ્ય જાતના ઉડામા ઉડો ને ઉંચામા ઉંચો સાર્યક કરનારો હેતુ હોતો નથી. તેઓને કઈ કઈ પણ નવિન વસ્તુ જોઈએ જ તેઓને પોતાના દેશને માટે કઈપણ લાગણી ખરીજ તેઓ જડ નથી કે પરરાજ્યની આણુ જીલમથી પણ માને વખત સઘળું કરશે. ઇતિહાસની પૂર્વ વાર્તાપર ધ્યાન પહોંચાડ શું પેટના ભરવા ખાતર જ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમા રગદોળાયા ને ઘોર સહાર થયા છે? પાડવ કૌરવનું મહાભારતનું યુદ્ધ, ગ્રીક લોકોનું ઇરાન સામાનું ધમમાણું, રોમના મહારાજ્યનો પૃથ્વી વિજય, યૂરોપના જગલીઓનું દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવું, આરબ પ્રજાનું જગલેજગલ ભટકવું, જરૂમાલમની દિવાલ તરફ ક્રેઝેડરોના ટોળેટોળા ધમી જવા, પાક મહમદે પોતાની તરવારને મેદાનમા મોકલી દેવી, કાથાલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે ઘણા લાખા કાળસૂધી ઝઘડો ચાલવો, અને ૧૮૧૪-૧૫ માં ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વે મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવું ને તેને હરાવવું, પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનું પુનઃ સજીવન થઈને ધ્રુમવું, ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ બાબતપર મોટી લડાઈ ઉડાવવી, રૂશિયા અને ટર્કીએ ધર્મને નિમિત્તે યુદ્ધ ચલાવવું, તારે આ દેશમા સર્વોપરીપદ સ્થાપવું, અગ્નિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શા માટે? એ બધા બનાવો ટુકડા રોટલા ને અગઢાકણ માટે શું હતા? ના. એલેક્ઝાન્ડર, સીઝર ને નેપોલિયન, પિહરસ, હાનિબાલ ને સિપિયો, ડરાયસ, લિયોનિદાસ ને પોરસ, દુર્યોધન, અર્જુન ને રામે કકડા રોટલા માટે ધરતી ધ્રુજવી લાખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધા? ના, રાજ્યલોભ, કીર્તિ, ધર્મધેપણું, વૈર, સ્વતંત્રતા, પ્રજાની જૂટ, હક્કનું રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેરે ઘણાઘણા કારણો છે, એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વસત છે એમજ થાય છે ને એમજ થયું છે ને એમજ થશે. કાળાતરે તારા હાલના અમીરી મહાલયો, પ્રાર્થનામંદિરો, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળજી વિસારે પડશે અને જમાનાના કર્મો, જો કે હાલના શાંતિબંધન, સત્તાતુલાના ને નિર્દોષતાને દાવે અટકેલા છે, તેપણુ તે પાછા જેમના તેમ જારી થશે. કાળજ્યકે ક્યાં કરે છે તે ક્યાંજ કરશે. રામરામ પ્રિય ભગિની.”

“શેલ, કુળવતા,” ખ્રિસ્તિયા એકદમ બોલી ઉઠી, “જે બન્યું ત બન્યું, જે થયું તે થયું નિર્માણકર્તાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ થાય

છે શા કારણસર આપણી શત્રુતાને અચળ અમર કરવી જોઈએ ? મેં મેળવ્યું, તે ગુમાવ્યું દેશી રાજશાણગાર રહિત થયા, વિદેશીએ રાજશાણગાર મેળવ્યા, સભ્યા ને ઉજમાળા પ્રકાર્યા પ્રિય બેહેન, કુશળ જ્ઞાની છતે, વિતર્કધારે સુઘડતા તણ, મૂજના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારા મર્યાદિત મૌન્યને સુદર દાખવી શોભાવશે નહીં તારા પુત્રોને નવા નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સલાખણ સભળાવી યુક્તિવાનમા મોહિત કોણે દર્શાવ્યા, તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખડિત કર ઉદ્ધત સ્વછન્દીપણુ ત્યાગ કર, અને તારા પુત્રોપર રાજધારાનો અમલ કરવામા મને સહાયી થા ચલ આવ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી ઐક્ય કરિયે, ને જગતમા સર્વને પરસ્પરનો મ્નેહ, બધુત્વ યથાન્થિત ચીતરી બતાવી, ઉત્સાહના આવેશમા સપનો જય દાખવી, મહારાજ્યના અમર નામના પ્રકાશતા સ્વરૂપને પૂરેપૂરું તેજસ્વી દીપાવીએ ”

“ઐક્ય કરીએ” ? બીજીએ નાતવાન ઝનુને, તીણા સાદે કહ્યું, “હુ ઐક્ય કરું ? તુ મૈત્રીભાવે ઐક્ય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર મારા તારા વચ્ચે કેમ સધિ થાય ? રણસગ્રામમા, તારા ઝનુની મુખ શૂરવીરોને હાથે જથાબધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુશ્મનનો રસ્તો કટાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જેઓએ ઘણા વખત સૂધી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલા શસ્ત્રો બહુક-તોપના ગોળાડપી અગારાના વરસાદમા બળી ગયા ને કપાઈ મૂવા તેઓને પાછા આપ, મારા શેરમદ્ નેજા-બદારો, જે તારા બેયોનેટના અચળ કોટ સામા ખરી દઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાહીઓએ કાળપુરૂષની માફક ગોળીઓનો માર મારી ઘાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ, મારી ભૂમિના અમીર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહ-બાદશાહો ભૂખે મરીને અન્ય રાજ્યસ્થાનમા ભટકે છે, કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની જાહગી, પોતાનો વાજળી હુકમ ખોઈને, દ્રારિદ્ર્યાવસ્થામા નજરકેદ થઈ ગુબરે છે તે પાછા આપ, તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને બુલમથી હબરો બલકે લાખો મારા રક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયા છે તે પાછા આપ, ડૅલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી, રે તુ કેહે છે તેવી માસરકાહારી રાજનીતિથી જે

રાજ્યો હોઈયા થયા છે તે પાછા આપ, નિઝામનો વરાડ પ્રાત જે વિનાહુકે તારા હાથમા છે તે પાછો આપ, ન્યાયના ડાળે જેઓને તેં અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય કર, મદ્દહારરાવને જે અયોગ્ય કારણે તેં બદીખાને પૂર્યો છે તેમાથી મુક્ત કર, રાજસૂયજ્ઞમા મોટા રાજાઓને નામના બનાવી દીધા તેમને પૂર્વપદે સ્થાપ, મારી બહો-અલાલીએ પ્રકાશતા શેહેરો, નગરો જેમના કારખાનાના હુન્નરથી આખી દુનિયા હેરતમદ થઈ પ્રશસા કરતી હતી અને જેમણે, અફસોસ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી, જેમની કીર્તિથી તુ આખી પડી ગઈ, જેમનું દેખીને તુ શિક્ષણીય થઈ અને હુમણા જેમને તુ સ્મશાન સમાન મૌન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેમના જેવા તારા માન્વેસ્ટર ને બરમિ-ગહામ આબાદી-ચઢતીની* ટોચપર પહોંચ્યા છે, તેવા મારા નગરો પાછા આપ, લાર્ડ કલૈવ અને વારન હેસ્ટિંગ્સ મારા પુત્રોના ડાચામાથી જે અનરગળ દોલત હીરા, મોતી, માણેક, સુન્નુ, રૂપુ વિગેરે લઈ ગયા છે તે પાછુ આપ, મારા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુન્નર વગર રખડે છે તેમના પોષણના સાધન પાછા આપ, આર્યાવર્તના પહાડ-માથી આજ પચાસ વર્ષ થયા દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબધ સપાટાભેર ઇંગ્લડ સાગરમા પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હુમેશ વધતા જ જાય છે અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને વાટરલૂમા વિજય મેળવનારનું પુતળુ હાઈડપાર્કના ખુણામા ઉભુ કરવામા આવ્યું છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાજુએ રેડ, તારી આગલી સરતો કેવા કેવા કસમ ખાઈ કીધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમા લાવ, આ સર્વ તુ પુન પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સપીલા થૈશુ ત્યા સૂધી કદી આપણા વચે બધુત્વ, સ્નેહાળપણ ને ઐક્ય થનાર નથી ”

“ત્યારે મેં તો કશું ખમ્યુંજ નથી?” ખ્રિસ્તિયાએ જેમ એક બાળક પટાવતો ને ફ્રાસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો, “મેં તો કશું ગુમાવ્યુંજ નથી? તારા તરફથી મેં કશું શોધ્યુંજ નથી? જે તેં ગુમાવ્યું તેમાથી કશું બાકી સાકી નિકળતુંજ નથી કે? કલકત્તાના પ્લાક હોલમા પેલા ઘાતકી સુરાજદૌલાએ મારા પુત્રોના દીલ કપાવે

* “There is no class which our rule has pressed harder upon than the native weaver and artisan સર જેન્સ કેડે પોતાની “બરતખડ, તેની ભૂમિ અને પ્રજા” એ નામના ગ્રંથમા લખે છે

તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ છે? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમા મારા પુત્રોને કાપી નાખી, પાણી ને લોહી એક કીધા તે તારૂં મહા અદ્ભૂત કર્મ હશે! લખનૌ અને મુલતાનમા સગા-સબધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયા મારતા જે સહાર વાળ્યો તેનો બદલો કેાણ આપી શકશે? કાનપોરના કુવામા સેંકડો, મારા એકલા પ્રિય બાલકો નહિ, પણ મારી કોમળ સુકુમાર દેવાગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ, નિર્બલ નિરપરાધી બચ્ચાઓ સહિત કંકડા-બુકલા કીધા, અબળાઓ ને બાળકોને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાખ્યા, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન ખમાય એવી સ્થિતિમા કાપી નાખ્યા શરણાગતનાપર અઘટિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી, અને એ બધા છતાં તેમના પ્રિય પતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી પાડી, કાપી નાખી, કુતરાઓને ભક્ષ માટે સોપી દીધી એ શું? અફસોસ! આ હીણા કર્મ યાદ કરતા મારે જીવ ઉકળી જાય છે એ વળી દૂર નહિ, પણ ગઈ વીસીમા જ બન્યું છે, તે કંઈ જ નહિ કે, હિન્દ રાણી? એ બધાનો બદલો શાથી વળે? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલા પુત્રોને ચુમી ખાધા તેનો બદલો તું મને આપવા શક્તિમત છે? આર્યકુળબુષણના દુષણ-યુક્ત કર્મો વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે?”

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આખમા મોહક પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો ખ્રિટાનિયાના પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી, કેમકે તેમા કશું વજન તેને જણાયું નહિ

“ત્યારે આયર્લેન્ડની સિતમગિરિપર વિજય મેળવનાર અને જેમો-કાના બડખોરને તાબે કરનારની માતૃશ્રી એવી ઉમેદ રાખે છે કે અરા હક્કને માટે ઉથળપાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઈ હુમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રબલ લડાઈ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકો જેમ છૂટાપણાનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે પણ હાલના રાજના રાજકર્તાની રૂઢી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જેથી સ્વતંત્ર થયું અને એક મોટું સંગ્રામ ઉભું થયું અને તેમની સાથેનો તમારો (ખ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સબધ તૂટ્યો, તેના કરતા વધારે સારી નથી એ રૂઢીએ તો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સબધ પૂરેપૂરો તૂટવો જોઈએ; પણ તેમ થતું નથી ને થનાર પણ નથી જ એ મારી

કુળમોટપ છે એમ સમજ આ પ્રજા ગમે તેવા નિરકુશ ધારા (જે કે દેખાઈતા અકુશિત છે, પણ “કાયદા બાધવામા પ્રતિનિધિપણાનો હક્ક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જીલમગારોને જ ડરામણો છે,” તેવો પ્રતિનિધિપણાનો હક્ક ન આપવામા આવે ને કાયદા જે પ્રજાની મમ્મતિથી થવા જોઈએ તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે યથેચ્છ વડવામા આવે છે, તેવા અકુશિત ધારા!) ધૈર્યથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી એને યોગ્ય માન આપે છે તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હું સ્વીકારૂ છું, ને તેવા હુણા કર્મો દયામણા છે પરંતુ એમા નવલ વિશેષ શું છે? તું ત્રણગણા રોષથી ને દ્વેષથી “પણ ના બળવા”ને જોય છે, પણ મોકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યા પછી, વેરના ભડકા સમાવવા, ખારિલા માનતૃણામા અથ બનેલા સત્તા-ધારીઓએ તેમાના કેટલાકને ઊધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હુવામા ઉરાડી નાખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડે-ટુકડા કરી ગીધ, કાગડા, કુતરાને ખાવા માટે પવનમા ઉરાડી દીધા અનાથ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મરણથી ઘરબાર વગર, જેમના ઘરે બળવામા મદદને બહાને તે લૂટી લીધા છે તેઓ તીવ્ર પડતા તાપમા ઉઘાડે પગે બળે છે તેની કોણ દાદ લે છે? હજારો સ્ત્રીઓ રાત ને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓના કુમળા બચ્ચા ભૂખે પીડિત થઈ તેમની માતાની છાતીપર જ સ્તનના ચામડા ચુસતા મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઈને સ્વરૂપવાન સુદરીઓ અનીતિના કર્મો કરે છે, કેટલાએ સુઠાઓ રસ્તે રજળે છે, જેની કોઈ તદ્દાસ પણ લેતું નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે? એ કેવો દયામણો દેખાવ! એ જોતા કોની છાતી ફાટી નહિ જાય? મારા મેહેલો, દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધા, ગામડાના ગામડા ભડકે લગાડ્યા, એ શું? રણ-સંગ્રામમા ધવાયલા પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પાણી પાણી ખુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતનું બલમ પાણી પાતું હતું? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વની સામટી કલમ કરી નાખી! વગર વિચારે ને ક્રોધપણુભેદ રાખ્યા વગર બેયોનેટપર તેમના શિર લટકાવી દીધા! શરણાગત શાહબંદાઓને તોપના મુખ આગળ ધર્યા, એ શું કઈ નહિ? ખચિત આ બધી વાત, તું તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે હું ધારૂ છું, ખ્રિટાનિયા, જે અન્યોઅન્ય હુમણા

ખોલાયુ છે તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઈ ચુક્યું છે કે મારા કરતા તારે માટે ખોલવાના બમણા ત્રમણા કારણો છે તારા રક્તના એક બિંદુ માટે, મારા રક્તનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે.”

હવે ખ્રિસ્તિયા ક્રીકી પડી ગઈ, તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી પૂર્વ વાતોનું ને હાલના રાજબંધનનું અર્થેતિ મનન કરી ગઈ અને ઘુમરાયલે વહને મનમા બડબડવા લાગી મત્સરે ભરાઈવેર બુદ્ધિએ હિન્દ દેવીને મેહેણાટોણા મારવા તેને ગમ્યા નહિ, કારણ તે મહાધીર ને પ્રપચવીર હતી, તેથી ઉદ્ભૂત મહાસિકપણું ન કરતા સ્પષ્ટવક્તાનું ગુમાન ધરી પ્રપચ વિજય મેળવવા યત્ન કીધો તે ઝઈ ગાજી જાય એવી ન હતી હિન્દનું મન ન હુલાય એવા યુક્તિવાળા આચરણ તેણે તેથી આચર્યા.

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો માલગી મઝકજ થઈગયો, અને આનો અત ક્રેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમા તેનું મન રોકાયું બુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોડાવી સમયમમયના રંગના દર્શન થવા, નિડર માહુસ હોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડખાપણું બતાવવી, છણકાથી ગમન કરવું, ઇચ્છા ઉપરાત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા, પણ સ્વાર્થ તો પોતાનો સાધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી, સંકુચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેકે સત્ય શું છે તેપર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક બેસો રહ્યો હતો.

“બેહેન હિન્દ, મેં તો તારૂં કશું રૂઝું કીધું જ નથી,” નમ્ર પણ મોટે શબ્દે ખ્રિસ્તિયા બોલી, “જ્યારે લડાઈના વાદળા ચોપાસ ઘેરાઈ રહી, એા હમણા તૂટશે, પછી તૂટશે એમ લાગતું હતું ત્યારે તારે માટે મેં શાંતિવાચક શબ્દ નથી ગળવી મુક્યો? મેં તારા બાળકોને, સંકડો ધમમાથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી? જે ધર્મને માટે યૂરોપ, એશિયા, અમેરિકામા હબરો ને લખખો મનુષ્યો કમોતે માર્યા ગયા, કેટલાકો પીડિત થયા, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ, રાજમેધયજ્ઞ થયો અને રાજને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડ્યો ત્યારે ધર્મની સ્વતંત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળે છે મેં તારા રાજ, રાજ્યા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા, મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદબે બાબતમા તેમના હક્કપર તરાપ મારી છે, પણ તેમા શું?) વફાદારીથી તેમના હક્ક ને મરતબાસર શું નથી રાખ્યા?

તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને જ્ઞાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વ વિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરના સ્થાનો શુ નથી સ્થાપ્યા? મે તારા દેશને રૂઢુ રાજબંધન અને અદલ ધારા આપી, જે જીલમગાર ધારા ને નઠારા રાજબંધનથી તુ પાયમાલીએ પોંહોચી હતી તે કરતા અતિ શ્રેષ્ઠ પદવીએ શુ નથી પોંચાડી? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છૂટ, જે અમૂલ્ય, અતુલ્ય હુકમ મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખા મારે છે, પણ તેમા તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોહોતી આપી? (અને હાલમા જે છીનવી લીધી છે તે ડાહ્યાપણ વાપરી લીધી નથી, પણ ઘણુ અવિવેકી ને અઘટિત પગલુ ભરાયુ છે, ને તે વાત મારા ધ્યાનમાથી ખસી ગઈ નથી) મારા જ્યધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી? તારા જે મોટા શાપો, સાપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા, ગલપાત અને તેનાજ બીજા ભાઈબંધ તેવા જ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો? એક પ્રાતમાથી બીજા પ્રાતમા જતા હજારો પ્રકારના દુ ખ નડતા ને બીક ને ભય સર્વત્ર પથ-રાયલા રહેતા, ને જીદગીની સલામતીની આશા ભાગ્યે જ રાખી શકતા, તેમાથી મે મુક્ત નથી કીધો? અને હવે મારા જ્યધ્વજતળે બદ્ધિ-કેદારથી તે સેતુબંધરામેશ્વર સૂધી, ગમે ધોરી રસ્તે કે ગમે જગલને રસ્તે મુન્નુ બિછાળતા ચાલ્યા બંધ તો તેનુ નામ કોણ દઈ શકે છે? જો કદાચિત કોઈ દગાખોર, પિડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તનો એકદમ બદોબન્ત નથી થનો અને તેને ઘટતુ શાસન નથી થતુ? પૂર્વાપર જે જીલમ ડપાવતો હતો તે ક્યા છે? મોગલ શાહ-નશાહત જીલમ ગુબરતી ને જબરજસ્તીએ દુ ખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે બીજુ ગામ એમ લૂટફાટ કરતા તે ક્યા છે? બેહેન હિન્દ, આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી તુ વિચાર કર જ્યારે તુ શોક ને ભયથી થરથર કાપતી હતી ને વારવાર તારા નમીબને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે? તારા પુત્રો શુ નથી કહેતા કે “મારા રાજ્યમા અમને ચમન છે,” અને વાઘબકરી એક ઓવારે પાણી પીએ છે? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી? મારા રાજ્યમા સૌ પોતપોતાના ઓછાવત્તા નસીબ પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છયોક કરી કેવા વિરાજે છે ”

“અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધુ?” મહાદેવી હિન્દે ઘણા દમામ સાથ ઉત્તર વાળ્યો, “તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી

ને કેવા પ્રકારે તેમા તુ મને ભુલાવો ખવાડવા ઇચ્છે છે ? એ સર્વ કાર્યમા તારો તો કશો સ્વાર્થ હોતો જ નહિ, એમ બતાવી તુ કેવી તાલમેલ રમે છે, તે જાણે હુ સમજતી જ નહીં હોઉં, કેમ ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ ? મારા પુત્રોપર તે વિશ્રાંતિના આશિર્વાદ રેખ્યા તે એટલા જ માટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતના ફળ પ્રાપ્ત કરે સકલ્પવિકલ્પના આચરણ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતે જ કરવા દીધો, તેમની સ્વેચ્છાનુસાર પાળવા દીધો, તેમા તારી અતર પ્રીતિ કરતા સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે પ્રવૃત્તિમા રાચનારી, ધર્મઅર્થે નિરતર મથન કરનારી, ધર્માભિમાન દાખવનારી તુ ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા બાલકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમા કુશળ કૌશલ્ય નથી, તારા ધર્મપર તને જોઈએ તેટલી આસ્થા નથી, તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણ પ્રધાન નથી તે નિર્માલ્ય છે, તેની અતર શુદ્ધિ જ ક્યા છે ? આવા આવા યોગ્ય કારણસર તુ મકુચિત થઈ, અકુચિત રહી તેમના ધર્મની આડે આવી નહિ, ને તેથી જ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે, અને તુ કુળમોટપનુ માન ધરાવે છે વળી તુ આડે ન આવી તેનુ બીજુ ખરૂં કારણ આ પણ છે ધર્મમા માથુ મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે, અને એવા વીરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટકાવી રાખવા તુ અસમર્થ છે તેથી વેરના ભડકા ઘણા જલદી સળગી ઉઠે છે, માટે તુ મૌનવૃત્તિ ધરી રહી તે ધાર અને મૈસોર, ગ્વાલીયર પાછા સ્વાધીન શ્રીધા, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમની માતૃશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તુ મારી રીતે સમજે છે અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવા એવા રાજ્યો પાછા આપવા કે જેથી બીજા રાજકુવરો એમ સમજે કે આપણી જીતગી સલામતીમા છે અને રાજ્ય સમાધાનીમા છે પણ તેઓના રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારા શૂરવીર સિપાહોના બેયોનેટપર ભેરવેલા છે, તેઓની બાહશાહાતની સલામતી આગસુપણામા, અસાવધતામા અને અચચળવૃત્તિમા છે, તેઓ લગાર ચેચુ કરે કિવા તારો અનાદર બતાવે તો તેમની ભાગ્યદશા ફરી જતા વિલખ લાગે નહિ, અથવા તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુવર રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુવરને ગાદીનશીન થવા

દેવો નથી તો તેમ મનભાવતુ કરતા તુ અચકાતી નથી તેં મારી મતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે, પણ તેમા તારો સ્વાર્થ તો ખરો જ, કે મારા પુત્રો માફ સ્નેહાળ-પાણુ વિસરી જાય ને તારામા એકત્ર થઈ એકુય સ્વરૂપ ધારણ કરે, તને જ પૂજ્ય પ્રમાણે, તારા સ્તવન ગાય, મને નિદે, દોષ વર્ણવે અને તારે માટે એમ ગાય કે “વિજય દેવી ખ્રિસ્તિયાનુ રાજ્ય અમર તપો” પણ જ્યારે મળમય નેત્રે નિરખતા આમાનુ કશુ તારા જોવામા આવ્યુ નહિ, અને ઉલટુ જ બનવા માડ્યુ, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દ્વાર બંધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો તેમને માટે નિદક વાક્યો ઉચ્ચી ગઈ પ્રમાણિક-પણુ ને સત્યના અશ ઝખૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તલ છે, અને વેપાર તો તારો અતરાત્મા છે, અને વેપારવડે તુ જગતપ્રસિદ્ધિમા આવી છે, બાકી તારી ગણના કોણુ કરત ? તેના રક્ષણુર્થે ન્યાય, પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનુ દશન દેખાડે તેમા મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે, મારા પુત્રોના લાભાર્થે આવા ધારા નજ હોય છાપાની છૂટ ક્યા છે ? તારા ધુધવાતા, ચીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી તે છીનવી લીધી તારા નામને જેબવતુ કરનાર છાપાની છૂટને તે જડવપણુથી છીનવી લીધી જેને માટે મેકાલે ને મટકાફે અમર કીર્તિ સ્થાપન કરી, ગર્વથી દિવ્યલીલા દર્શાવતા આરામઘાએ પોઢ્યા તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતુલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્મલ બાહ્યાને ઝુટવી લીધી સત્ય ને વાજળી ફરિયાદો દર્શાવનારાને સ્થિતિભ્રષ્ટ કરવા અને સ્વતત્રતા દાખવા છાપાની સ્વતત્રતા પર અસહ્ય ઘા કીધો વેપાર વૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્યની આબાદી કરવી એ તારા સ્વાર્થી કર્મો છે, રાજ્યને મળળ સતેજ રાખવા માટે, વેપાર વ્યવસ્થાનુ જયદશન કરાવવુ અવશ્યનુ છે, જે કર્મો પ્રત્યેક પ્રાતના રાજના છે અને વાણિયાઓ એથી સમૃદ્ધિવૃદ્ધિ, માનમરતબા ને વિજય સમજે છે એક મહાપરાક્રમી થોદ્ધો એક સૈકામા પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઓલાદ એક દશીમા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો તારા જેવી નિપુણ કાતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે ? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની સમૃદ્ધિ ને મોટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઈ પછાત પડે નહિ નવં ચક્રવર્તી રાજ્યોમા સમૃદ્ધિસુખ દર્શન તુ જે અધિક કરાવે છે ને અતિસુખકર વૈભવ લોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે ? તારા

વિનય વચનની હું સ્પૃહા રાખનારી નથી, હું વિવેકી છું, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજી છું. વેપાર સુખના લાહવા વિશેષ કોણ ભોગવે છે તે વિચાર કર, અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળે છે, આર્યાવર્તના કે ઇંગ્લીશ સ્થાનના ?* મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામાં આવશે (પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરે!) તેનો વિચાર કર્યા પહેલા તારા માન્યે-સ્ટરના પ્રવૃત્તિમાં રાચનારાઓ કેવા પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયા છે ? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમાં અળખામણા થયા છે, અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિદાયોગ્ય છે. માન્યેસ્ટરનો લાલ જળવતા આ દેશ પાંચમાલીએ પોહોચ્યો છે. વેપારમાં મારા લાલ કરતા તારા લાલ તરફ વિશેષ જોવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતા માન્યેસ્ટરના માટે વિશેષ દયા બતાવવામાં આવે છે. ઠગી, ફાસિયાના નાશ માટે તારી રૂણદારછું, પણ ખીજા ત્રણ શાપો માટે દુકાણમાં પતાવું છું. તેમાં કેટલુંક ખોટું થયું છે ને કેટલુંક સુધારવાનું છે. બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને કચડી નાખનારો અને કેવા કેવા વિરલ સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ઘણો મોટો અજીમ ગુનાહ છે, પણ એ ગુનાહમાં અઘાપિ કોઈને એવી શિક્ષા થઈ નથી કે જે જોઈને સર્વ પ્રજાને ચોપ લાગે ને થયરી જાય. ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાય છે. રાજવાડાઓમાં કુળ મોટપના માર્યા ઘણી સુકુમાર બાળાઓને દુધ પીતી કરવામાં આવે છે. માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થ આપતા ઉપાય લેવાવા જાઈએ. ગર્ભપાતનો પ્રતિબંધ ક્રીધો, પણ ગર્ભપાત થતા નથી એની તારી પાસે કોઈ પ્રકારની સાબીતી નથી. ઘણી કુમળી બાલકીઓ મારા રૂઢીરૂપ કેદખાનામાં પડેલા અશ્વલશૂન્ય પુત્રોના અધપરપરાના સમાજબધારણુથી બાળવિધવા થાય છે. તેઓ મદનાધીન થઈ અનીતિને માર્ગે દોરવાઈ ગર્ભવતી થાય છે. ને પછી સ્વલજ્જરક્ષણાર્થે પાતક કરે છે ને પીડિત થાય છે, તેના પ્રતિબંધના તેં ક્રિયા ધારા કહાડ્યા છે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપ-

* "The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piecegoods from India," and their solicitation to the Ministry "introduce a clause in the new Act prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country."

Auber's Rise and Progress of British Power in India

Vol 2nd, p 130.

જાવનારા બધેનો જડમૂળથી ઉખડી જાય ? પુનર્લક્ષના ધારા હોય તો, બળાકારે પણ સ્ત્રીઓને નર્કયાતનાના માર્ગમાથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો તે સુખકર, યશસ્વી, આશિષમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય પણ તારા કાઉન્સિલરો નવરાનવરા નવા નવા, નિરથક, પ્રજાને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વતંત્ર હક્ક લુટનારા કાયદા પ્રવર્તાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજાની આખરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજામંડલને સુખદાઈ, પ્રજાની મોટપની વૃદ્ધિ કરનારા ને પ્રજાને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા ધારા ઘડી આશિષ લે કેની ? અને તુ સતીને માટે શુ કહે છે ? આર્ય પ્રજાની ખુલ્લ દરજ્જાની ને શૌર્યતાની સત્કારવિધિ જે અમારા વશપરમ્પરાથી ચાલી આવેલી તે સતી છે વહાલી ખ્રિસ્તીનિયા, તે પ્યારના અમર ઝરાની એક સાચી, પણ નાસિપાસ થયેલી પ્રીતિ કેટલી હદે સ્વર્ગદ્વાર તુલીક કીર્તિ સહિત લઈ જાય છે તેની, પ્રૌઢતાની જેબવતી નિશાની છે કાળાતરે અસલ નિયમ તૂટી ગયો, ઘણો તફાવત પડી ગયો ને જીલમના અગતુ ઉમેરણ થયું ને સતીપણુ નિદાયુ પૂર્વાપર સાચા પ્રેમને માટે મનુષ્ય હોમ અપાતો હતો, પણ તે જોયું તેમ જીલમને આધીન થવું નોહોતું પડતું સતીનો મહિમા અતિશય હતો, તેને માટે સ્વર્ગમા દિવ્યાસન હતું, ને પ્રભુ તેને ચરણારવિદમા રાખતા હતા આર્યોના સતેજ કાળમા સતી પવિત્રતાથી રાગીવિરાગી થઈ, સ્વશક્તિ દર્શાવી, વિવેકચરણે વગતી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનું બલિદાન આપતી હતી કિન્ચિત્ અસત્ય વહેમે સતીપણુને લાછન લાગતું સતી એ લગ્નસમયે જે પવિત્ર ગાઠથી દપતિ જોડાયા છે, કે આ આત્મા અન્ય આત્મા સાથે ઐક્ય કરશે કે કદી પાયરીએ કનિષ્ઠ થશે નહિ, અન્ય અલિલાવા અતર ધરશે નહિ અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિ તેની એક ઘણી સારી અનુપમ કસોટી છે જેમ સુવર્ણને કસોટીપર ઘસતા કેટલા ટચનું છે તે સપ્રમાણુ સિદ્ધ થાય છે તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાતર એક સ્વરૂપ હતા, એક સ્વરૂપે સસારવિલાસ ભોગવ્યો ને એક સ્વરૂપમાથી છૂટા પડવાના મોટામા મોટા ભયે અખડાનદ ભોગવવા ને કોઈ કાળે છૂટા ન પડવા પ્રભુધામમા એકસ્વરૂપે પધાર્યા વિરક્ત હતા નહિ, વિરક્ત થયા નહિ અને વિરક્ત થવાના મિથ્યા ભયને દૂર નસાડી મુકયું સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિર્મળ ગુણકર્મનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત હતું જેના

વિના ઘડી પણ ચાલે નહિ, જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા, સૌભાગ્યનો શણગાર, અતરનો સ્નેહી, લોહચુબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખે સુખી, દુ ખે દુ ખી, જન્મજન્માતરનો સાથી એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગશિહણથી, વિષયરગમા મચેલી, અસત્ય માયામા મોહેલી દુ ખરૂપ દુનિયામા કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળનું ક્ષણભગુર સુખ ભોગવવું દુર્લભ સમજે ? અને કીર્તિસહિત પોતાના પતિ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, દૈવી સૃષ્ટિમા જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભૂ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનંદ માને ? મીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રાણમી પતિઓને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખદુ ખમા, જીદા રૂપ છતે એક સ્વરૂપમા શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમા નિવાસ કરવા જતા પોતાના અર્ધાંગને દુર્લભ મરણ ટાળે કેમ વિચરવા દે ? અને પોતાની યોગ પ્રાપ્ત થયેલી સર્વસત્તા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનું આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેઠે ? સગુણનિર્ગુણ એવા પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે, અને સતી સસ્કાર આર્યાવ- તનું ઔઠી પ્રગટ કરનારૂં અને વીરતત્ત્વ દર્શાવનારૂં કીર્તનીય મહા અદ્- ભૂત કર્મ છે એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને હું નમન કરૂ છું રૂ- કાપડની રાણી આગળ આ બધી વાત નિર્થક અને ટાહેલાસમ ભાસશે એવો મને ભય છે તેથી સતીસબધી બીજી વાતને માટે બીજો પ્રસંગ ખોળીશ, પણ હુમણા અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી તુ નાણા ને જમીન ને જીદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે ? મારા રાજ્યસુખસમયમા જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠપર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે હોલત, જેમ દરેકના માથામા અક્ષલ છે તેમ હતી, ત્યારે હોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાથી બીજાના હાથમા જતી હતી હુમણા તરવારપર હાથ નથી ને કોઈની પાસે હોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે ઉઘાડે ખારણે ધાડ પડે નહિ ને વસ્તી વગરના રાજપર ચઢાઈ થાય નહિ પણ હુમણા એક મગ- જમા સઘળી હોલત ભરાય છે તેને માટે તારૂં શું કહેવું છે ?* હોલત

* ' Eager to enrich the country and yet to derive advantage from it, our proceedings for the last three and twenty years have been harmful and ruinous in the highest degree ' H. M Hyndman.

ને જીવગીની સલામતી છે, તોપણ પ્રજાવર્ગ કયા સુખી છે? તેઓ તો શુ ખાઈશુ, શુ પીશું, શુ ઓઢશું ને શુ પેહેરીશુ તેની નિરતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે મોગલના અને મરાઠાના જીલમની પણ વાત ન કર તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂટફાટ શુ ગણાવે છે? એવા જીલમમા ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીવગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતા વિલખ લાગતો નો'તો પણ જગતના રાજકરનારના “શીતળ છત્ર” હેઠે કેવો જીલમ છે? તે બદ્દીકેદાર અને રામનાથમા જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમા સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે તેમ મરાઠાની ને મોગલની તુ શી વાત કરે છે? તેમનુ દ્રવ્ય હરણુ કરેલુ કયા ખીજા પ્રાતમા જતુ હતુ? હમણા જ્યારે તેવી લૂટફાટ નથી, તેટલુ દુ ખ નથી, ત્યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ જાય છે?* કર કયા ઓછા છે? અસખ્ય માર્ગે અનગ્ગળ દોલત જાય છે મારા પૂર્વકાળનુ સ્મરણ કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણતી, પણ તારા સમયમા તેથી ઓછુ કેટલુ છે? છેક પ્રાચીન કાળમા કેવુ સુખ ભોગવતા હતા, ને તારા પુત્રો કરતા મારા પુત્રો આજે કેટલી અધમ સ્થિતિમા છે તે ને ખીજા તે કેવા કેવા આશિર્વાદ યોગ્ય ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમા લાવતા મને અનુકમ્પા ફૂટે છે તે કાળમા નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહોતો, અને આ કાળમા મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમા કેટલા ધનાઢ્ય પુરૂષ છે? તમાચા મારીને ખાપડા મો રાતા રાખે તેપર જ તારી નજર છેની? પણ અતર સ્થિતિ કેમ વર્તે છે તે કોણ જાણે છે? આગલા રાજાઓ ને બાદ-શાહો જીલમથી નાણા ઓકાવતા હતા અને હાલ જીલમ નથી થતો, એવુ કેહેવુ વારૂ બહુ ઠીક જ છે, તને બોલતા કોણ અટકાવી શકશે? બળિયાને મોઢે કોણ બોલે? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાઈથી કર વિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણુ કરવામા આવે છે એ વાત કઈ થોડી નથી”

“મહમદ ગીજની ને શાહાબુદ્દીન ઘોરીને યાદ કર,” મહાદેવીના લગાર અટકતા ખ્રિટાનિયા એકદમ જોસ્સાભેર બોલી ઉઠી, “તેમણે

* “In 1856, a year before mutiny, the sum of 28 000,000£ was taken from the people of India for the purposes of Government, in 1880, twenty four years after no less a sum than 68,000,000 £ was taken from them for the same purpose” H M Hyndman

અને નાદીરશાહે જે અનરગળ હોલત હરણુ કીધી ને ઘોર સહાર કીધો તે સખધી વિચાર કરીને બોલ પ્રસંગે પ્રસંગે તારાપર જે મહાન સમર્થ થોદ્ધા તુટી પડ્યા હતા ને કોટી નહિ પણ અબજની સખ્યાબધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તે તુ કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભને અર્થે મેં શક્તિ પ્રવર્તાવી શું નિર્ભય નથી કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ નથી દાખવ્યા? નિત્ય યુદ્ધદાન ને નિત્ય સહાર, નિત્ય પરદેશ હોલતનું તણાઈ જવું ને નિત્ય પરદેશથી સંકોચાઈ રહેવું, તેવી સ્થિતિ જઈ મારા રાજ્યમા શું અધિક મુખ નથી ભોગવતા? આનંદસ્થિતિમા વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૃપ્ત થઈ રાચવું જોઈએ, તેના બદલામા હું ખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમા કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવાર્તા ને પ્રાચીન મમય યાદ કરી પછી મને દોષિત કર તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો માથે મુકાબલો કરતા માફ રાજ્ય ને તેનું વ્યવસ્થાબધારણુ “રામરાજ્ય” મમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે—”

“ચૂપ, મુગી રહે, એવી ખોટી ડફાસ ન માર,” મહાદેવીએ મોહોડાનો રગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યું, “તુ તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી ખરી વાત છે, તને હમણા તારા દોષ મુજવાના નથી, પણ જ્યારે નિરતરનું હું ખ ભોગવશે ત્યારે મને સલામશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી ગીઝની, ઘોરી ને નાદિરની લૂટ ને ઘોર સહાર માટે શી બકવા કરે છે, અને શિવાજીના રમખાણુ માટે મિથ્યા ભાષણુ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાહી શક્તિ ને દીર્ઘદર્શીપણાને ભુલુ ચરચાતી શા માટે કરે છે? તેમના બુલમ ને સહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી તેમના સમ્બન્ધે તુ સ્થિતિ બ્રહ્મ થઈ અધમ ઠરશે (તને હું તો ઉંચ કુળની ને મહત્કર્મની સદ્-ગુણી ગણુ છું) તુ ગીઝની, ઘોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી શું એવું સ્થાપિત કરવા માગે છે કે તેના કરતા ‘હું એાછી બુલમગાર છું, માટે મજના દોષ ન ઉચ્ચારવા?’ એવો તારો વિચાર શુદ્ધ અતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હું માનતી નથી તારા એક લોઈ ચાન્સેલર સમક્ષ એક બલવાન પણ તેજહીણુ ફાસીઆ ખૂની લૂટારાને સુલેહના ભગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામા આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમા એમ બતાવે કે “હેન્સલો હીથપર ઘણા લૂટારા લૂટ કરે છે, શાતિનો ભગ કરે છે ને હજારો ખૂન કરે છે અને મારા કરતા દશગણુ બુલ-

મગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જોઈએ, અને હું તેો તેમના કરતા ઘણે ઉતરતે દરજ્જે જીલમગાર તથા વટેમાર્ગીઓને દમનારો છું, માટે જ્યાંસુધી તેઓએ શિક્ષા ન થાય ત્યાંસુધી આ કોર્ટ હજીર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક્ક નથી ” આવા પ્રકારનું તેનું બોલવું વાજબી ગણાય? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસી માન્ય રખાશે? ના, કદી નહીં તેવું જ તારૂં બોલવું અપ્રમાણ જાણ મોગલ તથા મરાઠા જીલમ કરતા એ તેને માટે ધિક્કાર બતાવે છે, અને તું ગેરવાજબી વર્તે તો તારે માટે પણ તેમજ જે જેવું હોય તે તેવું કેહેવાય. બીજાનો દાખલો આપવો એ તો હીચકારી વાત સમજવી કોઈ જીલમગારના તાબામાંથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેનાપર જીલમ પાડવો ને તે સામે થાય તો તેને દમીને કેહેવું કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતા તો અમે ઘણા ડૂંડા છીએ, માટે અમને આશીર્વાદ દે, તે શું વાજબી ગણાય? સહવાસથી કેળવાઈ પ્રૌઢત્વપાણુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ રાખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સુધારવા કુદરતના નિયમોનું સર્વ કોઈ નિરતર મથન કરે ઘણા રાજ્યો દુ બધી નાસરણે આવેલા તેથી તેઓ રાજ્યસત્તામાં પ્રબલ થવાને ને મોટા મેળવવાને યોગ્ય નથી એવું તારા વગર બીજી કોણ કેહેવડાવે? ઘણા રાજ્યો ઊંધા વળ્યા, ઉઠ્યા, ધસ્યા ને શોભ્યા છે ચીથરેહાલ થવું, વણસાડે તોપણ ન બોલવું, હક્ક વાજબી હક્ક ગુમાવી સેવકભાવમાં આનંદે રાચવું, એવો તારો નિશ્ચય હશે વાહ! એમ હોય તો કેવી સોદાઈ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે સહનશીલતા જણાવી, ઉદ્ધત મહેચ્છ છતાં, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપચ સામા પણ સ્વચ્છ સુઘડતા દર્શાવી અને તારા દુશ્મન સામા ધુમી, જો કે અતર તો બળતા ને ધીકતા રહે તોપણ જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા, તોપણ તેં તેમના વાજબી હક્ક લેશ આખ્યા નહીં, તોપણ તને નમ્યા, તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમાં રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત યુરૂપને મોઢે જ હલકા વેણ બોલતા મર્યાદા રાખ લાખ કાળપર નિત્યે દુ ખ હતું, પણ હવે શું છે? અધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય આવ્યો, ત્યારે અધકારમાં શું પડ્યા રહેવું? મુસલમાન અને મરાઠા નાણા ઉચેલી ગયા અને તારા નમયમાં નથી ગયા? કલેવે અને વારન હેરિટ્જે શા પરાક્રમે કીધા છે? હાલના જમાનામાં તે કેવા તેજહીણ જણાય છે, કલેવની રાજ-

નીતિએ કેટલા રાજકુટુંબો પાયમાલીએ પહોંચ્યા અને કેટલા મરણા-
વસ્થામાં પડ્યા? ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નિલાવવા હેરિટિજ્સે કેવાકેવાં
કાળાઘોળા કીધા તે યાદ નથી? ચેતસિંગને ચોકડામાં લાવવામાં તેના
કૃત્રિમ કર્મોથી ને અયોધ્યાની બેગમપર બુઠા આરોપ મુકી થોડા નાણા
મેળવ્યા નથી તારા ને તેમના પરાક્રમે સર્વ સરખાજ છે એકના
વિવેકવિનાના કાળા નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામાં પ્રપચ વિવેકનહ
છળચતુરાઈના કર્મો વિશેષ, તેમનામાં ઉદ્ધતાઈ ઉમેરાઈ અને તમે
બળવાન થઈ પ્રપચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીધ્યા, બનો
સ્વરૂપના અતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમાં ફેર, તેથી જ તુ સતે જ
શોભે છે તથાપિ “રામરાજ્ય”નું શુ ગાન કરે છે? તેના એક અશ
જેટલું તારૂં રાજ શોભતું નથી ‘રામ રાજ’નો સદ્ગુણ અને તે કાળની
પ્રજાનો મતોષ એવા અદ્ભૂત હતા કે આજ પણ ચોખડ પૃથ્વિમહ
સબળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનું ગાન સકળ પ્રજા
કરે છે ‘રામરાજ્ય’માં પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી, સ્વતંત્રતાના લાહવશ
લેનારી, રાજના દોષ રાજને મુખે બોલતા નિર્ભય, રાજભક્તિ અસ્પ
પ્રેમથી કરનારી, રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી, પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક
બહાદુરીથી બચનારી અને લેશ પણ દુ ખ વગર “જય જય મહારા-
રાજ રામ ઘણુ જીવો” એવા આનંદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી
હતી તેની બલિહારી અલૌકિક હતી રાજ રામ તે પણ તેવો જ
પ્રતાપી, પ્રજાને સુખે સુખી, પ્રજાને દુ ખે દુ ખી, જનમત શુદ્ધ રાખવો
તત્પર (દુષ્ટ ધોલીના વેણુ માટે સાધવી સીતા પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ
કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતા પ્રજાનું હિત તપાસ્યું કે મારો
દાખલો લઈ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય), કરભાર મુકવે વિચક્ષણ,
પ્રજા પ્રત્યે કોમળ ને પ્રેમાળ, પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર
આલાપ ન લેતા સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર, પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્ય
વ્યવસ્થા કરનાર, મત્રીમંડળ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતૂર, સ્વપ્રજા-
પર પિતાતુલ્ય ને જીતાયલી પ્રજાપર પિતામહતુલ્ય ખ્યાર રાખનાર,
નિર્બળ ને સબળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દડનાર,
દયાળુ ને ઉદાર, પૂર્ણકળાએ તેજસ્વી સર્વમાન્ય મહાપુરૂષ દિવ્ય શોભ્યો
હતો તેની તુલા કરવી સુલભ નથી તેવી થાય તો પછી એકેચકે પૃથ્વિમા
મહારાજપદ ભોગવવા યોગ્ય થાય રામરાજ્યનું ગુમાન ભુલી ભ,

અને સાપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાજ માન યોગ્ય થા, એટલે બસ તોરા અર્ધેરા તરફ જો ને પછી રામરાજ્ય અને સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર સૌ જાણી મોટા સમવિષમ ભાવ તુજમા અધિક છે આ તો કાળા ને આ તો ગોરા, એ ભેદ ટળશે, તેઓ પરસ્પર ઐક્યતાથી વર્તશે ત્યારે જ તારે પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી તારા પુત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડા ને અતડા રહેનારા તેઓ રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણુ પ્રગટ કરે છે ”

“ચલ, બહુ લાખી લવરી ના કર”, ખ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે હિન્દ પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાખ્યો હતો તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદના બુદ આબ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઈ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી, “રામરાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતત્રતા સળધી મને સર્વ માલમ છે મારા કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમા મારૂ રાજ્ય રામરાજ્ય સમ છે રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણિક હતું, પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણુ રાખ આ મુવણુયુગ નથી, લોહયુગ છે, તે સમયમા રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભ છે, પણ જે રાજ્યમા ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયાજને ઝખે થતા, ધર્મબ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમત જાણે કે લૂટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નો’તો, તેવા રાજ્યમા આ રાજ્ય મહાન્ રાજ્ય રૂપે શોભે છે સ્વાધીનતા, સમાનતા ને સ્વતત્રતા સો વમા સર્વ સુખના પૂરા પાડનારા છે માણસને સહવાસથી અધમ અને ઉત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાવાય છે, પણ આગલા રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાળીત કરવા માગતી નથી કે ‘હું સર્વોત્તમ છું’ એમ માન્ય થવું જોઈએ, પરંતુ લોકહિતને અર્થે સુખ-કર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણુ કરે છું, તે સમયસમયના રગ દર્શાવી મિદ્ધ કરી આપીશ કે, લોહયુગને યુક્ત રામરાજ્યની સ્વાધીનતા ને સ્વતત્રતા તુ ભોગવે છે નિમલ પ્રાણીને શક્તિ કરતા અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી જુના રાજતત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતત્રના નિયમાધારે વર્તવું

જોઈએ તે વગર યથાસ્થિત સંપૂર્ણ સુખ ભોગવવા દોડેલા છે વળી સમવિષમ ભાવની વાત તુ સી કરે છે? સમવિષમ ભાવ કાહાડી નાખવો મુશ્કેલ નથી, પણ મારા પુત્રો સાથે તારા પુત્રો સખધમા આવવા યોગ્યજ કયા છે? તારા પુત્રો ગર્વિષ્ઠ, વિષ દૃષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઈમારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે, તે કેમ સાખી શકાય? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઉત્તમ મનના અધિકારીની હોય છે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે, “નસીબમા હશે તો સૌ મળશે,” “સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાપડશે,” ત્યારે પછી બીજાનો દ્વાપ બોલતા શરમાતી નથી? તથાપિ તુ ખ્દીબિયન ને પ્રાટ્રીશિયન શા આધારે ઠેરવે છે? મારે મન તો બનો તુલ્ય છે બનોને યોગ્ય બક્ષિસ આપુ છું, ને રાજી રાખવા બનતો શ્રમ લગી છું તારા ઐક્ય કરે, તો પછી મારે જોઈએ જ શુ? પણ ઊછળતા લોહીના સમેાવડિયા સાથે કેમ વિવેકે વર્તવું તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો મછી બનેજ કેમ? વ્યવહાર ઐક્યનું દર્શન કરાવવા માફ મથન બરી છે, અને તેને માટે તારા ને મારા બનોને સદા સદુપદેશ આપવાને હું ચુકતી નથી, પણ જ્યારે તારા પુત્રો બુબકના બુબક જ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિના જાણુ અને સસારવ્યવહાર વિવેકમા કુશળ તેઓ મલીન અત કરણુ જોડે ક્યમે સમ્મત નજ થાય ને ન થયા તારા પુત્રો મારા પુત્રો સાથે રગમેલાવડામા ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓના સ્વરૂપસૌહર્યપર મોહિત થઈ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઊભા રહે, સસારવ્યવહારમડળમા પ્રવેશ કરાવે ને કુટુબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની ઘાનત સાફ રાખે નહિ, જનસમૂહમા ભેળાતા સ્ત્રીઓનું અપમાન કરે, હોય તે કરતા દશગણો લલકેડો મારી તોછડાઈ ને તુડાઈ પ્રગટ દશવિ, અમે આર્યો સુધડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે, એવું ગુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે, પોતાના સ્વકુટુબ ભેળા કરવાને નામરજી દેખડાવે, (કેમકે કુટુબો અમારા કરતા ઘણા હલકા પાણીના, તે બતાવે તો પછી ભોપાળા જણાઈ જાય) અને અમારામા સામેલ થઈ છયોક બેહાઈ કરે, વખતે કુવડ વેણુ ઊચ્ચારી મારા પુત્રો પર અકુશ રાખવાની છટેલાઈ કરે, તો એવા જોડે મારા પુત્રો સખધમા આવતા ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિ, ને ઐક્ય થવું મુશ્કેલ થઈ

પડે તારા પુત્રો વિવેકચરણે વર્તે ને મર્યાદા રાખતા શીખે તો પછી સુઘડ સુઘટ ઐક્યસ્વરૂપ સુદર દર્શન દેજ, કેમકે મારા પુત્રો એકતાનુ પ્રદર્શન કરાવવા સદા ઉમંગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયવાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોતાના કુટુંબમા પ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો બેહુ થઈ નિરકુશિત મહોન્મત્તપણે વર્તે તે જોયા કરે વળી સર્વ કોઈને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે? શુ તેઓના હાસાનુદાન માફક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તેમને નીચા નમીને નમ્રતા બતાવે? તેઓ અહુકારી, બિદ્વત ને પતરાબાજ નથી જ, તોપણ એવા પ્રકારનુ માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિ તે વળી તોછડા, લબ્બનીતિમા નિ સશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને? હા, તેઓમાનો કોઈ ઈજ્જાડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઈ, ઠાઠમાઠથી આગતા-સ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ઘાડા ઐક્યથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાધવની હાણુ દેખી દાઝે ને સુખ દેખી રાચે એવા પ્રેમાળ ને કોમળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે તેઓ કદાપિ પણ “પેનગો”ને ગ્રીકમા જેમ સર્વ કોઈએ હુમ્મી કાહાજ્યો હતા તેમ કરે નહી તારા પુત્રો સાથે ઐક્ય કરવાના તેઓ સદા પ્રસંગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાઓ, જેવા કે લેવી, ઇવનિંગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનંદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા તારા પુત્રો તેમના એ બાધવો પ્રત્યે કડવાશ વાપરી તેમને તુચ્છકારે છે અને તેનો લાલ લઈ ઘોર કર્મો કરે છે મારો પ્રાણ આત્મા લોઈ મેયો અને જસ્ટીસ નોર્મનના લોહી વેહેવડાવ્યા તે એમાથી કેની? જો તેઓનાથી છેટાના છેટા રહેત તો એ પરિણામ ન જ આવત, એમ માફ સ્પષ્ટ બોલવુ નથી, પણ એ એક કારણ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિ શુદ્ધ સ્વભાવવૃત્તિએ પ્રકુલિતપણુ, સમાનતા, મર્યાદા વિના દેખાડવી, એ સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રતિકૂળ છે તોપણ રાજકાજમા ઘણે દરજ્જે તારાપર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધીનતા આપુ છુ ને સત્તા વર્ગમા દાખલ કરૂ છુ, તે શાને મારે? એ બધા ઐક્યના કારણ છે, જેથી બનો બુગલ સ્વરૂપ છતા એક સ્વરૂપે સોહિ સમ્પીલા થઈબનો મદા હેતથી વર્તે તો પછી કેવા સર્વોત્તમ સુખના દર્શન કરાવે રે ઘણુ કરીને ઊંચા પ્રેમમા સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે”

“તાડ બોલવુ સત્ય છે,” વ્યાઘ્રદેવીએ ગગળી જઈ દયામણે માંએ જવાબ દીધો,—“તાડ બોલવુ હું અમાન્ય કરતી નથી જેમ એ બોલવામા સત્ય છે તેમ જુઠાણાનો અશ પણ છે, પણ તે, તે તારી હુમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તેજ બનાવી દીધા તુ ખાતરનીશાથી કહી શકે છે કે એઓમા તમામ ગફલતી મારાઓની જ છે? વર્ષોના વર્ષો થયા તારાઓ મુજના રક બાલકોપર જીલમ પાડતા આવ્યા છે ને પાડે છે, અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એઓને માટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો આવો મત અતિ પ્રૌઢતાથી પોતાના અન્તરમા ઠસાવી મુક્યો કે, ‘હિન્દુઓ અચચળ વૃત્તિના, ધ્યાની ને મનસ્વી, રણ-સત્રામવિષયના ઘણુ કરીને કાયર, સ્વદેશાભિમાનરહિત, ન્યાતીભતિભેદના બધનથી છુદાઈ ગયલા, અડધા સુધરેલા, ધમ માટે સશયી અને સ્ત્રીઓપર અસહ્ય અકુશ રાખનારા છે’ એ સધાને માટે તુ શુ સત્ય બોલે છે? ખાતરનીશાથી જાણુ કે, એઓ કુંવડ વેણુ ઉચ્ચારે એવા નથી જ્યારે તેમને માટે સુધરેલા વર્ગમા નિંદક વાક્યો ઉચ્ચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રગીલા ને મદમાતા નજ સહન કરે તારે માટે મારાઓ એવા હલકા વાક્ય ઉચારે તો શુ તારાઓ ખમી રહે? ના, ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શક્તિ, જય દર્શાવવા એ તારી પ્રૌઢતાને લાછન લગાડનાડ છે મોટામોટાના લોહી વહ્યા એ કર્મ અધમ બન્યા એ વાત ખરી, તેમ તેને માટે સકળ પ્રજાએ શોક ભર્યા વદને માનશુકન પ્રકટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને પોતાના બધુપર આવેલી આફત ગણી ઈશ્વર પાસ ચાચના કીધી છે એ થોડુ કીધુ નથી પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખારીલા સત્તા-ધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને બાધી માર્યા અને કુકાઓને ઝાડે લટકાવ્યા તથા તોપે ઉરાડ્યા, તે ભુડા કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરૂર અને પ્રબળ પ્રતાપી બ્રિટન પુત્રોએ કેટલા જણુને, હથિયાર વિનાના હલકા જણુને સત્તાના દોરથી લાત મુક્કીથી મત પ્રાણુ કીધા અને તેમના કારણમા પેલી કમબખ્ત ‘તલ્લી’ને અગાડી કરી, એવા અધમ નીચ કર્મને માટે કેણુ સત્ય ન્યાયનુ દર્શન દીધુ? સધીકરાર અને સુઘડ સુઘટ ઐક્યના પ્રારભ ચિન્હ અને ઉમંગ આવા? અને તેને માટે મારી તરફથી કશી પણ બેવફાઈની હીલચાલ થઈ છે? પણ તુજ પ્રત્યે મારી અસાધારણ મમતા છતા કયા વેરભાવ

તારામાથી સદતર નાશ પામ્યો? પ્રેમના બદલામાં પ્રેમ જોઈએ. અતરના ઉમળકાથી આનંદે હૈયાસરસા ચાપતા હોય તો મારા પુત્રો પાછલુ વિસરી જઈ પ્રેમનો બદલો અધિક આપે, પણ એમ થતું નથી. મીજલસમાં એકવાર આમત્રણ કરી મોટો ઉપકાર બતાવે, ગર્વમાં પ્રુલાઈ જાય, ઉલટા ડોળ ઘાલી તિરસ્કાર કરી સતાવે ને હલકા વર્ગમાં ખપાવે તે નજ સહન કરે ઉઘમ રહિત, ન્યાયે અઘમદાસ, જીલમે દટાયલા, પરસ્વાધીન, પરદેશી પરધર્મીના તેજમાં અબળલા, સ્વતત્રતા વિનાના, મોળા પડી ગયલા, તોપણ જિવ્ય તુકમ, ઉચ્ચ સદ્ગુણ, ને જિવ્ય પાણીના વિવેક મર્યાદશીળ છે તે એવું માનભગ પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ ન જોઈ શકે રણરંગી મહેચ્છ કુલીન સ્વતત્ર પુરૂષો જનસમૂહમાં માન પરાભવ દેખી અતરવૃત્તિએ અતિશય દાઝે એ સત્ય ને કુદરતને અનુસરતું છે તું કહેછે તે રાજકાજમાં વિશ્વાસ કયા છે?” ભવા ચઢાવી હિન્દ બોલી, “કયા છે સમાનતા? એ મધી છેતરપીડીની વાત પડતી મુક હું બોલીશ તે તને જરાએ પસંદ પડવાનું નથી, ને તું કટાણશે ને ઠેકડી કરી અતરમાં તૂલના કરી, સ્વસત્ય દર્શાવવાની અશક્તિથી ક્રોધમય નેત્રે નિહાળશે, પણ મને તેની લેશ માત્ર દરકાર નથી અણુ વિશ્વાસ ઠામ ઠામ છે વિશ્વાસ સમૂળગો નથી સ્વાધીનતા ને સમાનતા ને સ્વતત્રતાના દર્શન તો દુર્લભ સમજવા તે તો નથી જ, હોય તો પછી તારી સ્પૃહા કોણ કરે? બ્રહ્મ બુદ્ધિએ સ્વતત્રતા રહિત કરી પગતળે ચગદી નાખ્યા છે, તેનું સ્મરણ કરતા શોકથી રક્ત ઉષ્ણ ને વહન નિસ્તેજ થાય છે બળવાના સમયે કપની બહાદુરના કાળથી તે આજ પર્યંત દેશી લશ્કરપર કરડાકીથી જોવું, હાકમાં દબાતું ને દબાતું રાખવું, અને પુરતો ભરોસો ન રાખવો એ પ્રથમ અણુવિશ્વાસ, જે કે દેશી લશ્કરને જેર કરવા દેશી લશ્કર હતું, તોપણ ધારા ઘડનારી મડળીમાં યથેચ્છ નિડર સાહુસિકપણે વરતી સ્વચ્છદે ધારા ઘડવા અને પ્રજાની અરૂચી છતા તે પળાવવા, તેવી મડળીમાં, પ્રજા-મતના પ્રતિનિધિ ન દાખલ કરવા, એ બીજો અણુવિશ્વાસ દેશી રાજ્યમાં રેસીડટ રાખવા, જેને માટે વાઘો નથી, પણ ત્યાના રાજ ધારા સત્તાને પોતાના કાબુમાં રાખી રાજ્યોને પગતળે ચાપતાને ચાપતા રાખવા, અને પોતાની જ ઈચ્છાનુસાર વર્તવા દેવા તથા આજીવનના પુતળા માફક રમાડવા, તેમની પ્રજામાં તેમને હલકા પાડવા એ

ત્રીજો અણુવિશ્વાસ હુથિયાર ન રાખવા દેવાનો ધારો, જે ધારો કોઈ પણ પુરૂષાર્થી સરકાર, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રોમ કે ગ્રીસની પણ અમલમાં લાવી નથી તેવો પુરૂષપણને લખવનારો ધારો એ ચોથો અણુવિશ્વાસ દેશી વર્તમાનપત્રને તોડી પાડવા ને તેમના પર ફીતુરને ઉશ્કેરવાનું આળ મુકવું, જે સત્ય વિશ્વાસનું કામ નહિ જ ને તેમને નિરકુશિતપણે અકુશિત કરવા એ પાંચમો અણુવિશ્વાસ હિન્દુસ્થાનની રૈયત અકારા કરથી બેદીલ થયલી અને ઉશ્કેરાયલી છે (દુશ્મનાવટથી નહિ, પણ ઘાડા ધૈયથી) તેથી તેમના પર મદાની કરડી નિગાહ રાખી ફીતુરખોર કહેવા તથા થોડાક અપાત્ર અમલદારોએ પોતાના જ અપલક્ષણ તથા જુલમને લીધે અમકતા રહેવું ને અમકાવતા રાખવું એ છઠ્ઠો અણુવિશ્વાસ. ન્યાયના દિવ્યાત્મને ન ચડાવી ઇશ્વરી પ્રસાદ આપતા બાહ્યાના કાહાડી પાછા હાલવું એ આત્મો અણુવિશ્વાસ સૈન્યવર્ગમાં સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ઠ પદવીએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અલૌકિક પ્રમાદનો લાલ લઈ ધૂમ્યા જ કરવું, એ આઠમો અણુવિશ્વાસ તારા ગેરવાજખી વિચાર અને પ્રજાસરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેક્ટ ઉઠાવવા, સાવજનિક મંદિર વાપરવા ન આપવા એ નવમો અણુવિશ્વાસ દેશી રાજા, અને તે વળી અતિશ્રેષ્ઠ પદવીના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુનાહને બાહ્યાને અસત્યનો જય દર્શાવી ઢોળી પાડવા એ દશમો અણુવિશ્વાસ કેટલાક રાજકુવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યા તે ન રાખવા હીંદા અને પ્રસંગોપાત પરદેશી પ્રચલ વીરપુરૂષોને સૈન્યમાં રાખવાની મના ને સખતાઈકીધી એ અગિયારમો અણુવિશ્વાસ તારા સ્વાર્થી પુત્રો એકેસામટા ગગડી પડીને દેશીઓને વોલનટીયર કોરના હરવાળપરથી હડસેલી કહાડ્યા એ બારમો અણુવિશ્વાસ લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગે દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાધવો સાથે સ્નેહભાવ રાખી ઘાડા સમ્બન્ધથી બધાય તે તને ગમે નહિ, તેમને પત્રવ્યવહારથી અતરના ભાવ જણાવવા ન હેવા એ તેરમો અણુવિશ્વાસ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમો અણુવિશ્વાસ, કેમકે તારી અતરવૃત્તિ શકાશીલ થઈ છે કે એઓને રાજદ્વારી સબધના સ્તતા બતાવીશુ તો સ્વતત્રતાના હક્ક જાયતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાલ છે. દેશી રાજાઓ પદ-

દેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે દેશબાહાર જાય તો તેમની સાથે એજટ કે રેસીડન્ટ હોય જ હોય, જાણે તેઓપર ચોકીપેહેરો, તેઓ એકલા સ્વચ્છદે દેશબહાર વિહાર કરે તો કોઈ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી હુ ખર કે સુખકર છે તેનું જાણ કરાવે તો તેથી તને સમયે, રે કાળાતરે થોકો (?) પોહોંચે, માટે એકલવાયા તો એઓને રાખવા જ નહિ, તથા તેવા કોઈ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પરવાનગીએ ન કરાવવી એ પદરમો અણુવિશ્વાસ સ્વેચ્છિક સાહસ કમો હોતી પ્રજાને કરથી રૂઘવી, જેથી પ્રજા કોઈ કાળે સમૃદ્ધિએ બળવાન થાય જ નહિ ને રાજકારભારમાં માથું ખોસવાનું વિસરી જાય, અનનન તો તનનન, પેટની સલાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજસલાળમાં માથું મારવા ઉરકેરાય, તેથી પેટના જ ઉઘમમાં બારે પોહોર ને બત્રીસે ઘડી મચી રહે એવા પ્રપચી વિવેકી કામો કરવા એ તારે મોળમો અણુ વિશ્વાસ અણુવિશ્વાસની પલટણે હિન્દુસ્થાનની આસપાસ ચોગરદમ ફરી વળી સર્વને ઘેરી લીધા છે જેમાંથી નીકળતા પણ નથી નીકળાતું સઘળું દુકમા જ કહું છું, બાકી દરેક અણુવિશ્વાસને માટે બખ્ખે મોટા વ્યાખ્યાનો કહી સલાળાવાય પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ સઘળાનું યથાસ્થિત વિવેચન થશે, પણ દુનિયા પૂછે છે કે આટલો અણુવિશ્વાસ ને બેઆબરૂ છતાં હિન્દ કેમ સહન કરે છે? તેનું ખરૂં કારણ એજ કે સત્ય, પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી જેને એક વાર સ્વબાધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છેહ નજ દેવો એ બે શિવાય એકે બીજૂ કારણ નથી પોતાની હુરમત જાળવવા તેજદાર સમશેર મ્યાનમાંથી બાહાર કાઢાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા હિન્દ સામર્થ્યવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજમડળમાં, લોકસમૂહમાં હલકી પડવાની ઇચ્છા રાખતી નથી જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારે જ લાલ સાચવવા રહેશી નાખ્યા તેને માટે કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનું પેટ પુષ્ટ કરવા તીક તૂટી પડે તેમ તારા જીવમગારોએ આ દેશમાં આવતા જ જીવમનો વરસાદ વરસાવી કેહેર વર્તાવી મુક્યો અને તેમ છતાં મુસલમાનના જીવમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂંટને વગોવવી તો સાલળ જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાલળવું છે? સર્જિત વારન હેસ્ટિન્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સખધી થોડુક જણાવું જેથી તારા કાન ને આખ ઉઘડે, જેનું

વાસ્તવિક વર્ણન સાલજતા નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઈ, તેવા જીલમનુ વર્ણન હું કહું છું તે તુ સાલજ,* જેના આગળ મુસલમાનના જીલમ અને લૂટની શી બીસાત? તારી કૃપાદૃષ્ટિ મારી તરફ થઈ કે તેં જેમ અને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો તારા ભુખ-ડુખારસ પુત્રોએ એકદમ વડૂ માફક જીલમ કરવો જારી કીધો, અને ભીમહારી ડપનીએ નિસ્તેજ હેસ્ટિંગ્સને બોધ્યું કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ અને પછી હેસ્ટિંગ્સ શું ન કરે? કેઈ કાળે ન સાલજેલો ને કદી પણ ન સાલજી શકાય એવો જીલમ જારી કીધો તારા વીર વારન હેસ્ટિંગ્સે દેશમાં જે મોટા મોટા જંગીરદારો હતા, તે હું ખી જંગીરદારના આગળાની આસપાસ દોરડા વિટળાવ્યા, એટલે સધી કે આગળાઓ ઐક્ય કરી અરસપરસ ગઠાઈ ગયા, અને કચડાઈ એક જ દેખાયા પછી તે આગળાઓની વચ્ચે લોહફાથર લોહડાના હથોડાવતી ઠોકરી બેસાડી આ હું ખી માણસની બુમ પેલા જીલમગાર, નર્કના અધિરાજ વારન હેસ્ટિંગ્સના દૂત દેવીસિંગે ન ગણકારતા આગળાના કકડેકકડાકરી નાખ્યા જેગરીખ, પ્રમાણિક, નિરપરાધી અને ઉદ્યોગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતના ફળ પોતાના મ્હોડા આગળ લઈ જતા નહોતા, અને પોતાના છોકરાઓને પણ તેની ઉત્પત્તિના અમૂલ્ય ફળ તગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના ફળ પદર કરતા વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા, અને તે વળી કેઈ પણ પ્રકારના બદલા વગર, અને જે ફળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અતર ચુમીને આનંદ ભોગવતા હતા તે ઉદ્યોગી હાથને એ હું ખ ભેગવાવ્યું તેના બદલામાં તો તારા જીલમગારના દોરડા, લોહફાથર અને બિનજરૂરિયાતની મેહેનત વિના તમે ખીજી બોયુ નથી પણ એ શોકમય વાત સાલજતા ને વિચારતા કેાણ પથ્થરછાતીનો નહિ કમ્પે? ઘણા વધ્ધરવાળા, માનમરતબાવાળા ને આગેવાન દેશાઈ, ઉદ્યોગી ખેડુત, માણસોટ અને ગામડાઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી અખે અખેને

* This "harrowing description of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hastings's official servants, perhaps without parallel in the language. It is said that several ladies fainted at this part of Burke's oration."

પગેથી એકઠા બાધ્યા, અને પછી તેઓને તારા ચમદૂતોએ લોહગ-
જપર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આગળાના નખ
ખરી પડ્યા ત્યાં સુધી માર મારવો બરી રાખ્યો વળી તેમના ઊંધાજ
મસ્તકપર, ભયકર લાકડીના ઝપાટા અને ચમશસ્ત્રથી માથુ, નેત્ર ને
નાકમાંથી લોહી વહ્યા ત્યાં સુધી સેતાનિયત રીતે માર્યા પણ આ
દુ અની રીતિ તો ચમદૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા
શોધી કહાડી વાસને અને નેતરને ઊંચા મુક્યા અને ‘બેલ-ટ્રી’ ઝાડની
ડાળી જેના અણિયાળા ને તીક્ષ્ણ કાટા જે આમડીને ભયકર રીતિએ
ચીરી નાખે છે અને માસને ખેંચી કાહાડી તેનો ખીંચો કરે છે તેના
આબકાવતે હેરાન કીધા અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનના
દૃઢ, ધૈર્યવાન ને ગમે તેવો જીલમ થાય પણ અસત્ય કર્મ નજ કરવું
એવા હતા તેમના પર શોધક વૈરથી ઉશ્કેરાઈને અતૃપ્ત લૂટાલૂટથી
પ્રબળ થઈ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારના ચમશ્ત્ર
શોધી કાઢ્યા, જેમાં ‘બેચેટા’ નામના માસદહનકારક ને ઝેરમય છોડ-
વાની ડાંગો મુખ્ય હતી તેણેવતી તેમના શરીર ચીરી નાખ્યા ! !
જે કૂરમા કૂર કર્મ તે એ હતું એ મારથી કેટલાકના ધા રૂઆયા વગર
સડાવ્યા કર્યા અને સદા કોહ્યા કર્યા, પણ કદી રૂઝ આણી નહિ, અને
શરીરપર કોહોડના ડામ પડી રહે તેવા આઠા પડી શરીરને એભિયલ
બનાવી મુક્યું, ને કેટલાકની જીદગીનો અત પણ આવી ગયો રે
આ દુ ખ પણ થોડું હતું એ કરતા વધારે દીલ ધડકાવે તેવું
દુ ખ તેમનેમાટે બાકી હતું આવા રાક્ષસી દુ ખથી તૃપ્ત ન થતા
રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને, લોભ જીલમનો અધિરાજ
હોમશાતિના બલિદાનને કારાગૃહમાં મોકલતો હતો, અને ન્યારે
ચિન્તા વગર સર્વ કોઈ આરામ લેતા હતા, તેવે વખતે પણ સેતાનના
પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાધી મારતા અને કકડતી ઠડીમાં ઉઘાડે
શરીરે બકરાકુકડાને નાખી મેલે તેમ મેદાનમાં નાખી મેલતા હતા
સૂર્યોદય થવા પહેલા હેસ્ટિંગ્સના આ ભોગને બહાર કાહાડતા, અને
રાતના ચમદૂતના મારના ઘાથી શરીર સુલ્લ ગયેલું ને ચીરાડાથી અક-
ડાઈ ગયેલું તેમને ઠરી ગયલા ઠડા પાણીમાં ઝબકોળતા અને એક
કાકરો પણ ખમવાને અશક્ત એવા આળા શરીરપર પાછો માર બરી
થતો ચાલવાને અશક્ત, ઊભા રહેવાને નાતવાન, ભૂખે પેટમાં કોયલી

પટેલી ને ભારથી શરીર સુજી આવેલું તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમના ગામ ખેતરમા જોવા મોકલતા, કે ‘જો કઈ આપશો તો ઉગરશો’ પણ આ આપડા પાસે હોય જ શું? આવે સમયે પણ કેટલાક ધર્માત્માઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુલ્લેખુલ્લું જણાવવામા આવતું હતું કે, એ આશ્રય તમારી પાસે હોલત છે તેની સાબિતીમા ગણાઈ તમારા પણ એવાજ હાલ થશે! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા, અને વળી તેમનાપર પૂર્વ પ્રમાણે જીલમ જારી થતો તેઓના વિલાપ અને દુઃખથી પડતી કીકીયારી સાભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઈ પાછા હઠ્યા નહિં દિવસ અને રાત્રી દુઃખ અને જીલમ સાથે જીલમ કરવાને જ હતી શારીરિક દુઃખના ઉપાયો અર્થે લોહકાચર, ભૂગળ, ખેડી, ચમદડના સપાટા તેમને અર્થે જ હતા, અને સૃષ્ટિમા જેટલા જેટલા દુઃખનો સંગ્રહ છે તે તે સઘળા દુઃખો વિણીવિણીને વારાફરતી એક જ રાત્રીમા તેનાપર એકેસામટા અજમાવવામા આવતા હતા આ દુઃખથી કેટલાકો ચમપૂરીએ પોહોંચી ગયા, પણ એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુઃખો સાથે બાથ ભીડે એવા પણ કેટલાક માણસો છે જે પોતાપર પડતા દુઃખથી રીઠા થઈ જાય ને કશું ગણકારે નહિં, અને જેમ જેમ જીલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના, પ્રબળ, જોસ્સાવાળા અને જીલમગાર સામા નિશકપણે દૃઢતાથી જખરદસ્ત ટક્કર ઝીલી ઉભા રહી શકે. આવો જીલમ માત્ર પુરૂષોપર જ નહિં પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓપર પણ ગુજ્યો, ને બાપની સામા છોકરાને બાધી તેમનાપર ફટકા મારવા જારી કીધા, જેથી જો બાપપરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ધવાથ ને છોકરાપરનો ચૂકે તો બાપની તે જ અવસ્થા થાય! તેવાજ પ્રકારે ને તેવા જ ઉદ્દેશે સદ્ગુણી કુવારિકાઓ જેઓને સૂર્ય પણ નિરખી શક્યો નહોતો તેઓને મહિરના પવિત્ર સ્થળપરથી ધસડી લાવ્યા, તેમને પતિઓના હસ્તકમળમાથી વિખુટી પાડી અસહ્ય દુઃખના સાગરમા ડૂબાડી દીધી! એઓની કારાગૃહના કાળા પાતાળમા દુર્દશા કીધી! તેઓના પર જે સખ્ત હુમલા થયા તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે એવું છે? તેમની આબરૂ અને સ્વતંત્રતા અને મર્યાદાશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કારાગૃહના કાળા પાતાળમાં જ દટાયલી રહે તે સહી તેઓનું માનગૌરવ સર્વનો સામટો નાશ થયો, અને તેઓ ધર્મબ્રહ્મ અને નીતિબ્રહ્મ થઈ

ગઈ, અને રઝળીરખડી યમપૂરીએ સિધાવી જેરબધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઈ તારાજ થઈ ગયો ખેતીકાર અને દેશાઈઓ લણ્યા-વિનાના ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ તેમના શેહેરના કોટની આસપાસ ખેતોનેટવાળા સિપાહીઓ ફરી વળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા જેઓ દેશપાર થવામા રાજ હતા તેમને સ્વભૂમિના કારાગૃહમા જેરબધ અને રાજદડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા અફસોસ ! ખ્રિટાનિયા, વારન હેસ્ટિંગ્સના રાક્ષસી જીલમથી બચવા માટે તેઓને વાઘવરૂની ગુફાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય લાગ્યો તે વાઘના મહોડામા જવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિંગ્સનો જીલમ ખમી શક્યા નહિ એવા જીલમ આગળ કોણ ટકી શકે ? મરાઠાનો ઘોર સહાર અને મુસલમાનનો ભયકર જીલમ એ કરતા અધિક હતો, એમ કોણ કહી શકે ? અને નાના સાહેબના અધાર અધમ પાપિષ્ટ કર્મો કરતા એને કોણ ઉતરતા કહેશે ? અનુકૂળતાએ નાના સાહેબે તે વેરથી ઉશ્કેરાઈ પ્રપચ વાપરી, પોતાના સ્વાર્થ અંગે તારો સમૂળગો ખોડો કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો તેમા તેણે ખોટું શુ કીધું ? એ સઘળાનો વિચાર થાય છે, ત્યારે તારા અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેતા નથી, પણ એ સઘળાને વિસારી દઈ તને અસાધારણ માન આપે તે શા માટે ? એટલા માટે કે તુ તારૂં વેણ પાળશે, અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતા અટકાવ્યા છે તેમાથી મુક્ત કરી આગળ વધવા દેશે પણ માણસના લોભનો થોભ નથી તે તો જેમજેમ અધિક પ્રાપ્ત થતુ જાય છે તેમ તેમ અધિકઅધિક પ્રવૃત્ત થઈ સદ્ગુણને દાબી દઈ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખડાવે છે, પરંતુ એમ ન જ થવું જોઈએ એ વડે રાજસત્તા માન્ય, ઉભગ સહિત માન્ય ન થાય વાત સત્ય છે કે સમ્પીલા થઈ ઐક્યનુ પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે પણ એવા અનુપમ કર્મજય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહાભારત દુ ખમાથી કેટલુક ઓછું થયું ને વિચાર કરતા શિખ્યા એ જ સત્ય છે પણ મહાધ થઈતું એમ બોલે છે કે મારા રાજ્યમા 'વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પિયે છ,' તેને કશો ભય નથી, એ સુક્તિવાળુ ઠાવકુ બોલવું સર્વમાન્ય સકળ પ્રજામા જાળે નથી અને એવું બોલનારા કોણ છે ? પેલા શ્રીમત એઓએ પોતાના જ લાભનો વિચાર

કરી ડોઝરા ભરવાનો જ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વોત્તમ ઉપમા આપી, અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે વાઘ ને બકડ એક ચોવારે કયમ ન પાણી પીયે ? જ્યારે તેમના દાત તૂટી ગયા, ને પળ, ઝેરી ને વેરીલા પળ કપાઈ ગયા ત્યારે બકડ તેની સાથે સ્પર્ધા કરે જ જ્યારે એક મુડદાલ કુતરો વાઘના મ્હોંડા પર થુકે તેવા વાઘના સમયમા બકડ પણ પોતીકુ પરાક્રમ દેખડાવે બેહેન ખ્રિટાનિયા, વાઘ તો ક્યારના જતા રહ્યા હવે માત્ર બકરા જ રહ્યા છે તેવા સમયમા એક આરે સર્વ પાણી પીયે તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? જ્યારે વાઘ હૈયાત હતા ત્યારે તારૂં સ્વપરાક્રમ દર્શાવવું હતું કોઈ રહ્યું નથી ત્યારે તું સર્વમાન્ય મહારાજ્યપદને યોગ્ય થઈ પ્રબળ સર્વોપરી રાજ્યરક્ષકનું પદ ધારણ કરી બેઠી પણ પૂર્વના વાઘો સજીવન હોત તો મહારાજ્યપદ ધારણ કરવાનું ટાણું દુર્લભ હતું રહેલા સહેલા વાઘ નબળા પડ્યા (નખ, પળ ને દાત વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા, અને તેથી તું સ્વચ્છદે યથેચ્છ નિરકુશિત વરતી શકે છે ”

હિન્દરાણી બોલતી બધ પડી તુરત વાઘે બ્રહ્મ બુદ્ધિએ પોતાનો વિજય સમજી, ધુરકીને ઉન્માદ ભરી અતિશય લાખી ગર્જના કીધી ખ્રિટાનિયાના વાહન સિદ્ધે સરખા જોમ અને વૈરથી ઉશ્કેરાઈ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, જેથી પર્વત ને વન ચોમેરથી ગાળી રહ્યું

“વિચારની આ તારી ઘેલછા છે હિન્દ,” ખ્રિટાનિયા કોઈ પણ સમય કરતા ઘણી નમ્રતાથી, ડાહ્યાપણથી અને દલીલ સાથ, જેવી દલીલ તેણે અદ્યપિ સૂધીમા કોઈપણ પ્રસંગે બતાવી નોહોતી તેવી દલીલ સાથ, ઠરેલ માણસને પણ જેબવતી કરે એવી સભવિત દલીલ સાથ બોલી, “તારા બોલવામા મત્યાશ અતિશય છે, એ હું સ્વીકારું છું, પણ એ જ તમામ વિચારથી અને મનસ્વી નહિ પરંતુ સાચા મનથી, તું તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે તને ઘણા કારી જખમો ખવાડ્યા છે તે પણ એ જ વિચારે તારા મુદ્દર મુખડા-પર કરચલી વળી ને હું ખમય ફાટ પડી તે પણ એ જ વિચારે એ જ વિચારથી છાકી જઈ અન્યોઅન્યની લડાઈમા તારા હબરો પુત્રોના લોહી વહ્યા, પાયમાલ થયા અને રઝળી મૂવા નજીવાં કારણસર મહાન યોદ્ધાઓ ને મુલતરાજોના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાનિ થઈ તારી અસાધારણ કર્મશક્તિ અને અદ્ભુત વિચિત્ર પ્રતાપી

મનશકિત સતેજ દિવ્ય છતાં તુ પદબ્રષ્ટ થઈ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયુ છે, અને જ્યારે મેં મારી અદ્ભૂત કાંતિ તને ખતાવી સર્વને આજી નાખ્યા અને મારા વિજયી અલૌકિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ધૂમ્યા અને તને તાબે કરવા જ્યારે હું મચી, ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતાં તુ મારા સામા જેવાને લગાર પણ શકિતમત થઈ નહીં, એ તારા આવા જ વિચારથી યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરી નાખી, ઊંધુ વળેલુ, અવ્યવસ્થિત હાલતમા આવી પડેલુ એવા રાજ્યનો નાશ થતો અટકાવી, રૂડા પાયાપર રૂડી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપી, જગતમા મારી સમૃદ્ધિમાન અને બળવાન શક્તિ દર્શાવી, ભારતભૂમિમાટે નવી આજી વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે તારા ધીટ મનની કર્મશકિતનું નીતિવાક્ય એજ હતુ, અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભદ્રો ને તરવારીયાઓને તુ તરબીયત આપતી હતી કે, “ટુકુ જીવતર પણ ચશસ્ત્રી કર્મો કરવા,” અથવા “માનભગથી મરવુ સારૂ,” એ તુ પ્રપુલ્લિત અને ઊંચા મનથી જ્યાંત્યા બોલતી હતી એ નિર્થકના જયથી તુ રાજી થઈ ને તારો પોતાનો નાશ થયો, સકટમા આવી, લશ્કરી મહાન પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સહાર કરાવ્યો રાજ્યખટપટ અને સલાહગાતિ કેમ રાખવી, તેમા જેવી તુ બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મ દર્શાવે નથી કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી જયિત થવુ એમા તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એક્કા થયા છે, માત્ર પુનઃકદારે દર્શાવવા, પણ કમજયથી ક્યમ અચલિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતત્રતા ભોગવવી તેને માટે તેઓ કઈ કરી શક્યા નથી સોળમા-સત્તરમા સૈકામા મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા જાણે મેં ‘પણ’ લીધુ હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મનમાન્યા કર્મો આદરવા અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગબ્બવી સુકવો, તેમ જ્યાંત્યા હું કુદતીનાચતી ફરતી હતી ને આ બાળખેલ કરી બહુ ફૂલાતી હતી પણ માર્સ્ટન મૂર* અને નેસબી† અથવા પ્રેસ-

* માર્સ્ટન મૂરની લડાઈમા શાહનશાહી પક્ષ તરફથી બ્રિસ્ટ રૂપર્ટ તથા મારકિવસ ઓફ ન્યુ કાસ્ટલ અને પાર્લામેન્ટરી સેના તરફથી અર્લ ઓફ લીવન ને કોમવેલ હતા એમાં આર્સ્ટ પહેલાની હાર થઈ ૧૬૪૪ની જુલાઈ ૨ જ

† નેસબીનું યુદ્ધ આર્સ્ટ પેહેલો ને કોમવેલ, ફેરફેલ ને આયરીન વચ્ચે થયું હતું, તેમા આર્સ્ટ પડ્યો ને એ સીવીલ વોરનો અંત આવ્યો ૧૬૪૫, જુન ૧૪ માં

અ પેન્સ* અને કેલીડોનની† “સીવિલ વોર”ના સમયથી હું ઘણી ડાહ્યાપણ પકડી બેઠી છું જે મારા પૂર્વના વિચારજી અમલમાં લાવવાને મચી હોત તો કાળાતરે પણ જે સ્થિતિમાં મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમાં કદી નિહાળત નહિ અનેક પ્રકારે જ્યારે હું પાયમાલ થઈને પરાલવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યાર પછી નિયમસર અને જીવિતસર પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પડિત રાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો, જેથી જ હાલ ઘણી મજબૂત રાજ્યવસ્થા રાખી સર્વનાપર સરદારી ભોગવું છું જે તેમ થયું નહોત તો જે કીર્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોચપર હાલ હું પોહોંચી છું ત્યાં ક્યમે પોહોંચી શકત નહિ તારા ને મારા યુદ્ધરંગના કર્મો એક સરખા છે, અને મારા કર્મે હવડા તું વર્તે છે અને હું તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણ મારા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમાં તું વિશેષ કશું દેખવાની નથી, ચોર જે મેળવેલું છે તે ગુમાવી આત્મહત્યારી બનશે તું કાળાતરથી જ તારો હેતુ શામાં છે તેનો વિચાર કર્યા વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વર્તી છું જ્યારે તારે પોતાની આબાદીને માટે ખરેખરા લાલની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરંગમાં તું મગ્ન રહી, જ્યારે દ્રવ્ય સપત્તિના સચ્ચહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્તિની કલગી પેહેરી આનંદમાં નાચી, જે કીર્તિથી તને શું પ્રાપ્ત થયું? માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ વાતોથી મનમાં બળવાનો વખત આવ્યો, જ્યારે સમયોપયોગી વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે તાત્કાલિક ફળદાયક વસ્તુ મેળવવાપર તે લક્ષ આપ્યું પરદેશી, પરદર્મી, ઝનુની કૂર, નિર્દય, બળિયા સામા ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાલને માટે વજના કોટની માફક અચળતાથી ઊંભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્તપ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવા માટે વીરો પરસ્પર લડી મૂવા તારાપર જ્યારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ગાજી રહ્યો, ત્યારે જે સપની,

* જેકોબીન ટોલીવાળાઓએ ઝપડો લઠાવી યુદ્ધ શરૂ થયું ને પેહેલી લડાઈ પ્રેસ્ટન પેન્સ આગળ ૧૭૪૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ થઈ.

† કેલીડોનના યુદ્ધ પછી ઇંગ્લંડમાં સીવિલ વોર થઈ નથી જેમાં રાજ્યપક્ષ જીત્યો હતો, ૧૭૪૬ના એપ્રિલની ૧૬ મીએ

એકબીજીની જરૂર હતી તે તે કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામાં ? અને એકલા ક્ષત્રીઓને જ યુદ્ધમાં મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અતે પણ બીજા શૂરાઓને યુદ્ધમાં જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યા ? પણ માહો-માહેના કુસપથી તારા માથાપર હાલના હુ ખ પડે છે તે જો તે સમયે એકના સુખ કરતા અનેકના સુખને ધ્વંસ્યુ હોત તો હાલની અવદશા થાત નહિ તે તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો, યુદ્ધના વિજ-યના ગર્વમાં મિથ્યા મદોન્મત્ત થઈ ગાળ, બીજી પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ, તેમાં છાકી છાકી ફરી, દેશના કળાકૌશલ્યપર ફીદાફીદા થઈ ગઈ, પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શરવીરા, પ્રચલ લવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિ, માનના મદમાં વખતસર ચેતી નહિ, કેવા કળાકૌશલ્યની આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિ માત્ર નવનવા તરંગ, રામાયણ મહાભારતની ઐતિહાસિક વાતઓ અને બીજી કલ્પિત કહાણીઓના રંગમાં, તારૂં ખરેખર “મામર્થ્ય” શેમાં છે, જેનો વિચાર કરવો હતો તે તુ વીસરી ગઈ લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખર શેમાં છે તેનો જો તે પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્તિહીન ભુડી અવદશા ન જ થાત તારૂં લશ્કરી ‘બળ’ કલ્પિત હતું જેની સામા, મારા ખરેખરા ‘બળ’ સામા તારાથી કેમ ટકાય ? તારૂં લશ્કરી ‘બળ’ વિદ્યાવર્ધનમાં, કળાકૌશલ્ય શોધનમાં, વેપારના વધારામાં, નિયમ, નિશ્ચય અને નીતિમાં, સમય અને શક્તિમાં અને રાજ્યના બધારણમાં સમાયલું છે, જેની સામા તારૂં મનસ્વી ‘બળ’ કોઈ સમયે પણ ટક્કર લેવા સામર્થ્યવાન ન જ થાય એ તુ ખરા દિલથી સ્વીકારશે યુદ્ધનીતિરીતિ, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણુ તારામાં કંઈક બુદ્ધિ જ પ્રકારનું હતું, અને તારી રણસગ્રામની નીતિનું વલણ ને યુક્તિ એવા હતા કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહીં તે, કંઈક લાખો વરસપર ઘડાયેલી યુદ્ધકર્મનીતિ જેના સત્ય માટે તો વર્ષોના વર્ષો સુધી તકરાર જ ચાલ્યા કરશે તેવી સાચવવાનો ટેક રાખ્યો પણ પશ્ચિમના ગુણકર્મ કંઈ પૂર્વના નથી, એ તારે પેહેલેથી જાણવું હતું એ તે જાણ્યું હોત તો અગ્ન્યાસ્ત્રનો મારો કેમ સહન કરવો અને કેમ વડ્ડણાસ્ત્ર વાપરવું તેનો ખ્યાલ આવત પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ(જો કે કહાણિત તે ખરી હશે, તોપણ

આ કાળમા તે નિરૂપયોગી થઈ પડી છે એ તો તારાથી ના પડાશે નહીં)ના ઉડતા રગમા જ તેં તારૂં ખરૂં તત્ત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યું, પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય ? અથવા ગતકાળમા જે સુદ્ધનીતિ પૂર્ણ તેજસ્વી જણાઈ હોય તે સાપ્રતકાળમા પણ તેવી જ નીવડે એનું પ્રમાણ શું છે ? એવા વિચારે પેલો નેપોલિયન (આ નામ દેતા ખ્રિસ્તિયાનું અગ કાપ્યુ) ધૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્ય પુત્રથી વધારે તે ગણાત નહીં પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યા, ને રોજરોજ નવીનવી વ્યૂહરચના સાલળી, બાણી, શિખી, અનુભવી, ને યશને પામ્યો તારી મોટીમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જે માટે તું ગર્વિષ્ટ છે તેક્યા ગઈ હતી, જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમા, ગાડો ધર્મોધ મહુમદ ગીઝની અચળ ક્રોટ તોડી પેઠા ત્યારે ? પેલા સર્પાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, મોહાસ્ત્ર ને પાશૂપતાસ્ત્ર તે વેળાએ ક્યા ગયા હતા ? એ બધા ખાલી નામો જ માત્ર થઈ પડ્યા હતા, ને તેથી જ તું આવી ને આવી રહી છે જ્યારે મેં પ્રવેશ કીધો ત્યારે પણ આવાજ કારણસર તું ભયમા બાવરી થઈ ગાડા માફક ઉડી ગઈ, નવું કંઈ જ કીધું નહીં તારા બાકેરાવો અને તરવારીયાઓનું જથરપથર વિખરાયલું મૈન્ય, ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને શિરપેથ પેહેરી અને શરીરપર કડિયાળ બખતર ધારણ કરી, હાથમા જડાવ મૂઠવાળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર, ખોખારતા, થણથણ કરતા ઘોડાપર સ્વાર થઈ, મારી પાયદળ ટુકડી (Infantry)જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો કાળો પોશાક જ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણધાતક “સ્નાઈડર રાઈફલ” અલેલી તેવાની સામા આવ્યા ત્યારે, રણક્ષેત્રમા સો વાર અગાડી ધસે નહિં તે પહેલા તો તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા, તે શાથી ? લશ્કરી ‘બળ’ તારૂં “ખરૂં,” પણ તે “ખરૂં” તો નહિ જ જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કવાયદની નવી રૂઢી બાણવી જોઈએ તેથી જ તેઓ અણબાણ તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે ? ઘણી વેળાએ આપણે બનોએ ખરેખરી સરતમા ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમા એકનો નિયમિત, પાણીદાર અને બીજો અનિયમિત બળવાન તેથી જ તું સરતમા હારી ને મેં જીત મેળવી, તે ખોયું અને મેં મેળવ્યું જે સમય સામ, દામ ભેદની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તું દડનો માર્ગ ઝાલીને ખેડી, જે ગાડપણથી તારો

નાશ થયો ને પાચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્મીની તુ તાબેદાર થઈ પડી ”

“તાડ બોલવું સત્ય છે,” મહાદેવી શોકમય સાદે બોલી, અને તુરત પોતાની ઢાલના ઓથામા પોતાનું સુખારવિન્દ ઢાક્યું નેત્રમાથી બાબ્બિદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણારવિદનું પ્રક્ષાલન કીધું

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા ઓખાબૂએ ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી ખ્રિસ્તિયાને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરી માટે અતિશય લાગ્યું પોતાની સમોવડિયણને છેક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમા લાગી આવ્યું આ સમય તે હિન્દુ પર વિજય મેળવી શકત, પણ તે કેવો ? પડ્યાપર પાટું માર્યા બરાબર ગણાત પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બહાર હતું કે એક વખતની જગતની જનુની જેના નેત્રમાથી હમણા આંસુનો ધોધ વહે છે અને જેનું ઉજ્જ્વળ રક્ત શોકની ઠડકથી ઠરી ગયું છે એવી સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન એકજ મોહિની જેને દુનિયાના દરેક મહારાજાઓ ઇચ્છે છે તેના દુ બમા તેના પર વિજય મેળવી પોત તેના લાલ ચાખવો હિન્દ દેવીની આ અવસ્થા નિરખી ખ્રિસ્તિયા મગ્ન થઈ નહિ, પણ જેમ કોઈ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદુને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમન કેથોલિક ધર્મનો ધર્મી એક “રીફારમર”ને લીલા ઝાડ સાથે બળતો જોય ને તેને જેવી દીલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટ પર ઉભેલો માણસ બીજાને ડૂબતો જોવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે, પણ માત્ર દિલગિર જ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી કદાચિત ખ્રિસ્તિયાના દિલમા એમ આવ્યું હશે કે અરે, રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઈ કાળે કેમ ન થાય ? અને તેથી જ તેના નેત્રમા મીઠાશ રહી હતી

ખ્રિસ્તિયાના છેલ્લા શબ્દોએ હિન્દના મનમા બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કીધો પોતાનું અતુલ્ય સામર્થ્ય ક્ષણમા ક્ષીણ થયું, દેશોન્નતિની અમૂલ્ય તક વ્યર્થ જતી રહી, થોડાના સુખ અને સ્વાર્થી કર્મો આદરી ખડ બળ જવા દીધું, માહોમાહેનો કુસપ થતો અટકાવ્યો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી પ્રબળ શૌર્યહીન બનવા દીધી, એ બધા ચિત્રના દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમા અતિશય ઘોળમ્ઘોળ થઈ રહી, ને તેથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો બેહોર મારી ગઈ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી પકડી ઉભી રહી.

પણ આખરે એ બોલી ચોખ્ખાજીએ દષ્ટિ ફેરવી, ઘાડા ધૈર્યથી અને કંઈક નવીન આશાથી, પણ અશ્રાત વૈરની ખૂમારીમા પોતાના મોહક પણ બેઠેલા ડાચાના ચેહેરાથી જેમ ગાડીવધરના ધનુષમાથી તીર છૂટતુ ન હોય એવા ભેમથી બોલી

“ઘણુ થયુ, બસ કર પ્રિટાનિયા,” એટલુ મોલી પોતાના હરીફ નામાની શાંતિ એકદમ ભાગી નાખી, “બસ કર, તને તારા લશ્કરી મામથ્યના પ્રતાપમા હુ છોડી જાઉં છુ રાજ કર જે ભૂમિ તે તારા બાહુબળના પ્રતાપે સપાદન કરી છે એવી પરભૂમિપર તુ જે જે બોલી તે યથાસત્ય ને યથાન્યાય છે મારી પાયમાલીના બીજ મારી છાતી-માથી પુચ્યા હતા, અને તે હુ મારી છાતીમા જ સમાવુ છુ પણ મને એક વારકહેવા દે કે, તારા પુત્રો અને અફઘાનને તારતારના મોગલમા કશેા તફાવત નથી તારા ને તેમના ગુણકર્મો માટે મેં અગાડી તને જણાવ્યુ છે જ માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે અફઘાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશમા પોતે નિવાસ કર્યો મારી ભૂમિ, મારા “નાશના ફળ” ભેઈ, તેઓએ મેળવી, પરતુ મારી ભૂમિપર વસીને મારા જ કિલ્લાઓને શણગાર્યા, ને પોતાના જ્ય-ધ્વજ તેપર ઊરાડ્યા, અને હુમેશના નિવાસી થયા પણ તને આનહની વાર્તા છે કે તારા પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે તેઓ તને ચાહે છે ને તને જ પૂછે છે, પણ ઓ ગાંવઘ મુઘ્ધા, ખેદાનખેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહીવર્ણુ ઝલામા ચિરકાળ ધુધવાતો પ્રજાન્યા ફરે છે તે પ્રજાતો અગ્નિ એક દિવસ, અને તે એક જ દિવસમા હિન્દની કુમળી પણ ચીરાયલી છાતીમાથી ધુધવાઈ ઉઠશે ત્યારે તુ ભેશે કે હિન્દના શેક ને હુ ખ અનિવાર ને અવર્ણનીય હતા જેમ મનુષ્ય-જીવગીની અવધી હોય છે તેમ શાહુનશાતની પણ અવધી હોય છે તેમ તુ તે ક્યા ચિરકાળ અહિયા રહી શકવાની હતી? તારા પોતાના સતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમેધીમે આ ભૂમિમા વસી તેને જન્મ-ભૂમિનુ માન આપશે, તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશે, જેમ અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના નવા ઇંગ્લાન્ડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની ભૂમિના સ્વરક્ષણ માટે શસ્ત્ર સભ્યા તેમ તેઓ શસ્ત્ર સભ્ય મારે માટે યુદ્ધમા ધૂમશે, મારા પુત્રોમા તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તુ મોટપ માને છે તે આવશે, અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ

સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામા લાવી અનુપમ કાર્યો કરશે, અને જ્યારે તેઓમા દેહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજબંધન તારા લડાઈ-ખોર, ગર્વિષ્ટ રાજબંધન જેવું કરશે, પશ્ચિમ અને ઉત્તરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ઘણીપણા માટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે, હું તારી સામા આવીશ ખ્રિટાનિયા, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યાં સુધી મારા લયકર શસ્ત્રો જેને તારા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખડિત કીધા છે, અને તારા પ્રાણુઘાતક અન્યાસ, મારી ભુશડીનો નમુનો છે તેવા શસ્ત્રો ધારણ કરે ત્યાં સુધી મારા એ શસ્ત્રોને મારા પટામા મ્યાન કરે છું, ને સમય ન આવે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિ જ્યારે મારા પૂર્વના મહાન ઋષી રાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાતર થયા ફેર ન પડેલો એવું તત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિધાના ભડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાત્રિક કાળાના નિપુણો દેશાન્તરિમાટે કઈ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમા ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બધારણના નિયમમા પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદ્ગુણો (૧) જેથી તું હાલ મગડર છે તે મારા પુત્રોમા આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલિંગન કરીશ ત્યાં સુધી જયશ્રીરંગ !”

ખ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડ્યા નહિ, તેથી તે ઘણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી, તેવામા આકાશમાથી ગભીર સુદર નાદ સભળાયો જેથી બંને વીરાત્મા તકરારી જનનું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું

*વિજયરંગ ! વિજયરંગ !

વિજયરંગ ! વિજયરંગ ! વિજય, વિજય જાણી,
સાલળો સ્વતત્રતાની, સુખદ સરમ વાણી વિજય
જ્યાં જ્યાં સુજ વાસ ત્યાં, સુખવિલાસ માણે,
પાડત, કવિ, ગ્રંથકાર, મૂજને વખાણે વિજય.
દેવી હું બહુરણી એક, ભક્તજન પ્રમાણે,
સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય
નીજ પુત્રરક્તપાન, ભૂમિ જનની પીધા,
મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ-મમતા તણ દીધા વિજય

* રાગ પ્રભાત “ખાસુરી બનઈ આજ રમસે મોરારી” એ રાગે ગવાશે.

તે સ્થળે પ્રસન્ન થઈ, દિવ્ય દેહ ધારી,
 સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી વિજય
 સકંટ, હું ખ સર્વ ટાળી, કલેશને નિવારી,
 સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમા સુખકારી વિજય,
 દાસપણુ દેશતાણુ, સહજમા સુકાવી,
 વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમા વરસાવી. વિજય
 અચલ એક ઠામ સદા, હું નથી ઠરવાની,
 ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યાં, તે પથ વિચરવાની વિજય
 સેવે સુવિવેક ધરી, સુફલ સરવ આપૂ,
 જય જય મહુ ઠામ કરી, કષ્ટ વિમ્લ કાપૂ
 વિજયર ગા' વિજયર ગા'

તુરત આ ગભીર આનંદમય નાદ જેથી કોઈ પણ દેશદાઝસ,
 દેશપ્રીતિ અને દેશઅહુકાર રાખનાર વીરપુરુષની રંગેરંગમા આનંદતુ
 લોહી ત્વરાથી દોડે એવો અતિ સુદર નાદ બધ પહો, તેની સાથે
 એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા, અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને
 લાખા ગોળાપર બઢેલી, નહિ મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને,
 નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ મોટી ગર્જના સાથ અથડાઇ
 ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા આવતાની સાથ ખડકની આસપાસ
 વિજયીના દમામથી બહુકના ચક્રચક્રિત છરા ફેંકતી અને વેરથી સામા
 આકૃતિની તરફ ધસી ખડકને ઘણા ભેરથી ને ભેસથી અથડાવા
 છતાં આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઈ નહિ, તે
 જરાપણુ ડરી નહિ, પણ ખેંચડક નિરંતરથી ધસી આવી યુવાવસ્થાના
 નવિન તોરના દમામની સાથ તે લયકર વાહનપરથી ઉતરી આપણા
 બનો ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અતરના મિત્ર છતાં
 પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ તેમના ઝઘડાનું છેવટ લાવવા
 થીમા પગલા ઉપાડતી ચાલી

આ નવા આવનાર સખથી મારા વાચનારને મારે જણાવવું જોઈએ.
 મારી શક્તિ મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આખ સમક્ષ ધરૂ છું

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો, જેવો આ ભૂમિમા
 કોઈ કાળે જણાયલો નહોતો. પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખુબસુર-
 તીમાથી બણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુદર વર્ણવાળી સુદરી

હતી તેનો ચેહેરો હિન્દને આબેહુબ મળતો હતો, પણ તેના કરતાં વિશેષ દૃઢ યુવાવસ્થાના તોરમા દીપતો, ખુશાલીથી પ્રપુલ્કિત સુખથી ભસ્ત, ઔદાર્ય અને શૌર્યથી તોરમા આવેલો અને અમીરી લોહી દરેક રંગોમા દોડતુ તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી જેનો વેગ કોઈ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામા શોહેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણુ રહિત બળવાન, અનુપમ કાન્તાની છાતી વિજયથી ઊપસેલી હતી તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબૂત ને ચચળ જે દરેક મમયે લાલનપાલનમા સુખ આપતા હોય તેવા હતા તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા ભૂરા જાબળી રંગના કેશની રચના, બદલાતા રંગનું અગઝગિત લૂગડુ, જે અજિત દેવીના શરીર આગળ ધરેલું હતું તેની વ્યવસ્થા, કદી પરાભવ ન પામેલા હાથ પરના સુશોભિત અનુપમ મર્પાકૃતિના કુકળ અને તેના પગની ચપળ, કરમાતા ગુલાબના પુલ જેવો મુખડાનો ગ્ગ લકામા નિપજેલા દાતની મૂઠવાળી અગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાતિલ તલવાર, ભસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ટ્રિજિયાનો વિચિત્ર ફિરમજી ટોપ જોઈ આપણા હિલમા રામ કે યુધિષ્ઠિર, ઝક્રમીસ* અને ક્રિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રેંગઝીટીલસ§ તથા પેરિકલિસ|| અને ડિમોસ્થનિસના¶ સમયનું સ્મરણ થતું હતું, તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી ને સ્વતંત્રતાનો તે આબેહુબ નમૂનો હતી તેનો પ્રતાપ, સત્તા ગૌરવ જોઈ જોનારનું મન ગાત થતું હતું, અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાતિના દર્શન કરતા મિનોહી જહાનનું સ્મરણ થતું હતું ગાફલતાનો અશ તેમા કિચિન્ત પણ નહોતો તેમ તે ખ્રિટાનિયા ને હિન્દ કરતા કદે અતિ ઊંચી અને વિશેષ કદાવર હતી

તેનો લશ્કરી પોશાક જુદો જ હતો તેનો એક બાજુનો કમર-પટો રાઈફલ કેનન, રિવોલવર, બેથોનેટ, તીક્ષ્ણ અણિહાર ભાલો,

* ઈરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર ૨૬,૫૦,૦૦૦ માણસનું સૈન્ય લઈ ગ્રીસપર ચઢ્યો હતો એને લિથોનિદાસે હઠાવ્યો હતો † એથેન્સનો શિલ્પશાસ્ત્રી મિનર્વાની દિવ્ય આકૃતિ વડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે ‡ એને એના મિત્ર એરીસ્ટોટલને, પ્રીસીસ્ટેમીડે લેખના જુલમથી પોતાના દેશને છોડાવ્યો હતો § ગ્રીકનો શિલ્પશાસ્ત્રી || એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વજ્તા, રાજપુત્ર અને સેનાપતિ ¶ ગ્રીસ લોકોનો સર્વથી મોટો વક્તા એના જેવો કોઈ થયો નથી ને થશે પણ નહી

ખર્જ, ચોરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપમ્પનો, અને ખીજી બાજુનો તલવાર, ત્રિશૂળ, ફરસી, ગદા, હળમુશળ, પટ્ટિસ, શતત્રી અને ભુશડીનો બનેલો હતો તે બધું તીક્ષ્ણ કાટાની કટિએખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો તારપીડો મેટ્રિકિયર ને નિડલગન પીઠપર હતા અને તેની સાથ વજની બનેલી એક ઢાલ જેની એક (ડાબી) બાજુનો ભાગ ટુટેલો હતો તે હતી આટલા બધા વિજયી અસ્ત્રોમાથી કોઈકોઈ સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી, અને તેથી પોતે પોતાનો લેહેરી વાવટો મેદાનમા ઉડાવી નાચતી હતી વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણ રંગનો, ત્રિકોણાકૃતિનો હતો (ખરી રીતે તે બધું ચાલતુ શિલેખાનુ હતુ જેનો બોળે એવી દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનુ પ્રાણી તો શુ પણ દૈવી ભૂમિનુ પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઈ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય) વાવટામા બહુકની ગોળી અને ગગ્ગલછાટના ગોળાથી મોટા મોટા ગાબડા પડેલા હતા, પણ તે વાવટો બધું નવો હોય તેવો દેખાતો હતો

વિચિત્ર ઉમદા લિખાસમા પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા તેની અગસ્થિતિ, તેના ચેહેરાની ગભીરતા અને તેની આખની ચપળતા જોઈએમ સ્પષ્ટ જણાતુ હતુ કે માકા અનુભવથી ને પુણ વચારથી એક મહાભારત કામમા યાહોમ ઝોકાવવાને તે આવેલી છે તેના ધીમાધીમા પણ કુદરતી જ જલદી ઊંચકાતા પગલા, કુદતા પગલા જોઈએમ ખાત્રીથી કહેવાય કે તે કોઈ થનારી મોટી આશાની ક્તેહ માટે ખુશાલ દેખાય છે

સ્વદેશહિત આ લિખાસમા બિરાજતી રાણી-દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉરેઉમગ લાવી એકદમ તેણીના ચરણ તરફ પોતાનુ શિર નમાવ્યુ સ્વતન્ત્રતાના વિજયી શબ્દો, જે શબ્દોએ આકાશ ગબ્બી મુક્યુ હતુ તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો અને આનદથી પોતાનો નાનો વાવટો, સફેદ રંગનો, લાલ છાટવાળો ઊગડવા માઝ્યો

હિન્દ આશ્ચર્ય ને અજ્ઞયખીમા ગરકાવ થઈ રહી તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ, અને તેથી તેની તરફ માનના કશા પણ ચિહ્ન બતાવ્યા વગર એક્કી નજરે ટગરટગર દિગ્મૂઢ થઈજેવા લાગી આથી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે આ દેવીનાં દર્શન તેને પ્રથમ જ થયા હોય અથવા ઘણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાથી

ખસી ગઈ હોય થોડી વાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમેટપ જણાવવા ખાતર જ આ કોઈ કુળવતી છે એવું માની, પાયમાલીમા પણ હમામ રાખી પોતાના દરબજા પ્રમાણે આદરસત્કારથી નમન કીધું જે ઘણા માન અને અતિ પ્રેમ સાથે હસતા મુખડાએ દેવી “સ્વતત્રતા”એ સ્વીકાર્યું, અને નેત્રની સાનમા જણાવ્યું કે, ‘તારા દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તને તેવા જ નમસ્કાર છે’

ખ્રિટાનિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ઘણી મિત્રાચારી જણાતી હતી, પણ એને જોતા જ તેના ટાગા ઢીલા પડી ગયા તે બાંડી નજરે વેહેમીલી ને શકીલી આખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્તણૂક તપાસવા લાગી કે એવું આવવાનું કારણ પૂર્વાપર જેમ શકમદ હતું તેમ જ છે ને મને કોઈ પ્રકારે ભય ઉપજાવવા આવી છે કે સાધારણ રીતે જ માત્ર આવી છે સ્વતત્રતાની ચાલથી ખ્રિટાનિયા પૂરેપૂરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ઘણી વેળા અતિશય દુઃખ, નુકસાન ને ભય ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેના દર્શન થતા જ પોતાના હથિયાર મ્યાનમાથી કહાડી હવામા ફેંક્યા અને હિન્દ પાસે જતા જેટલી સાવધ રહી હતી તેના કરતા તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઈ અને મુકાબલામા હાથ મેળવવાને વિલમ્બ નથી એવું જણાવ્યું ત એકદમ વેગમા ને જોમમા આવી ગઈ, જેથી જો સ્વતત્રતાએ મુખ મચ્છુ ન હોત તો તે જ ક્ષણે બનો મેદાનમા ઉતરી પડત, કેમકે અઘાપિ સૂધી તેની પતરાળ, શેખાઈ અને બડાઈ, જે એના અતરના મિત્ર હતા તે એનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા.

“કેમ, પ્રિય ખ્રિટાનિયા,” રતુમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે ખુમ મારી કહ્યું, “તું અહિંયા શું કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સત્તાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇંગ્લડમા મચ્છુ જોઈએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યા ઘણી અજાયબ જેવી બાળ ખેલાય છે સમય આવે તને વાકેફ કરીશ”

“તું ત્યા હશે તોપણ હું આશા રાખું છું કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે,” અતિશે અધીરાઈથી ખ્રિટાનિયા રડતે સાદે બોલી, “હું ધારૂ છું, કે પેલા નાતરમ અનુની, તારા દોસ્ત અને મારા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ— કે બ્રા— તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે પાલમિન્ટમા નવા ફેરફાર કરાવવાને લીધે ને પ્રધાનમંડળમા

શાહનશાહી વિચારને અગે ને હાલની અફધાન લડાઈથી નારાજ થઈ તેઓએ કશું નવું રમખાણ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમત્રણ કીધું હોય (ખાકી, લિખરલ શિવાય સઘળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી) તેં શું ટાવર-ગઢમા રમખાણ મચાવ્યું છે, કે વિન્ડસર કેસલમા બળવો ઉઠાવ્યો છે? કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બધાયા છતાં રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કીધો ને પાર્લામેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજ્જ કાપાકાપી ચલાવી છે? કે રીજન્ટ સીટમા નાકાબંધી કરી ઉચ્છ્રુકળ પિડારા બિહુગોએ રાજ્યને હાનિ પહોંચાડી છે? કે વાહિટહોલના મેહેલ નીચે દીમસા ગોઠવાઈને ચડાળ ઉભા રહ્યા છે? કે હાઇડપાર્કમા ગેલોટાઈનના માચડા ઉભા કીધા છે? કે આયર્લાંડમા મારી સત્તાનો ઇનકાર કીધો છે? કે ભયંકર અવરોધ ચણાઈ ઇંગ્લડમા ઠામઠામ ક્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારે આદરસત્કાર થયો છે? કે પાર્લામેન્ટમા પરસ્પર રાઠ લાગી છે? કે મારી પ્રિય દેવી રાણી શાહનશાહબાનુપર પ્રજાનો ક્રોધ ઊઠ્યો છે, કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડ્યો છે? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યાં શું શું નવું બન્યું છે? સ્વતંત્રતા, તું તારી પ્રાચીન પ્રાસિદ્ધ ચાલ મુકી દઈ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે, અને મારા માર્ગમા અતરાય ન કર” ખ્રિસ્તિયાએ પોતાની નાની આર્મસ્ટ્રોંગને હાથમાથી પર્વતમા દાબીને ઘણા ગુસ્સામાથ પ્રશ્નો કીધા.

“હમણાં એ ટાહેલું પડતું મુક,” રતુમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા સાદે કહ્યું, “હું કઈ હિન્દ જેવી નથી, મને તું કેવી ધારે છે? હું તો ભયંકર તોપના મારા સામુ, જેમ તારી મુઠ્ઠી આખે તેં લોમ્બર્ડીના મેદાનમા લોફીના પૂલપરથી પસાર થતો નેપોલિયનને બેંચો હતો તેના કરતાં પણ વિશેષ બળથી ધમ્મી જાઉં એવી છું, અને ઘણી અચળતાથી ટકી શકું છું, હફાવું છું, હાકું છું પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરું છું છેલ્લી વેળાએ તેં મારી અજમાયશ વાટર-લના રણક્ષેત્રમા કીધી હતી એ સમયે જેવી હું પૂર તદુરસ્તીમા હતી તેવી હું શું કોઈ જ વેળાએ દેખાતી હતી કે? ના સદા જ બન્યા હું નિવાસ કરું છું ત્યાં એવી તદુરસ્ત રહું છું, અને મારા શરણાગત પણ તેવી જ તદુરસ્તી ભોગવે છે બે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના મારા દત્તક! મેં

તારા ૩ કાતવાવણુવાના કારખાનાઓનો ભગ નથી કીધો ગભરાતી નહિ તેને માટે તારે માટે ૩ કાતવુ અને વણુવુ જ છે, અને તેનો કાટો નહાકાળ તારા હાથમા જ રાખજે એ જ કામ માત્ર તારૂં છે. ટાવરગઢમા કશુ રમખાણુ નથી થયુ, અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ધુભવ્યો, તેમ રિજન્ટ સ્ત્રીટમા નાકાબધી નથી થઈ, અને રાજસત્તા-ધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી, નથી બહાઈટહુલની નીચે ઢીમસા ગોઠવાયા, કે નથી ગેલોટાઈનના માચડા હાઈડપાર્કમા ઊભા થયા, તેમ નથી તારી શેહેનશાહાબાદીપર કોઈએ હુમલો કીધો કે નથી કોઈએકલ-પેટા સ્વાર્થી રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઈએ પ્રાણ લીધો, ગ્લાડસ્ટન કે બ્રાઈટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા પણ ગર્જના કરે છે, પણ આ હિન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કીધો, આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી, પાર્લામેન્ટમા ખરી રાઠ લાગી નથી અને તારી સત્તામાથી આયલાંડ છટકી ગયુ નથી અને મારો પરાભવ કરનાર કોણુ છે હમણા ? એવા નાના નાના રમખાણુ મારી ગમત ખાતર થોડા વર્ષપર કરવા હુ ચહાતી હતી, પણ હમણા એ સર્વ હુ મૂકી બેઠી છુ, એ સઘળાને માટે તુ નિશ્ચિત રહે, ગભરાતી નહિ જ્યા સૂધી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય નહિ ત્યા સૂધી જ્યા ઘણી અવ્યવસ્થા ત્યા મારૂં પધારવુ આમીન ! જ્યા ઘણુ અંપેર ને ઘણો જીલમ થાય ત્યા હુ સર્વમાન્ય છુ ને મહાપદવી ધારણુ કરવાનો હક્ક ધરાવુ છુ પણ જ્યા અધાધૂની નહિ, જ્યા જીલમ નહિ, જ્યા લોક ડટાળેલા નહિ, જ્યા અન્યાય નહિ ત્યા મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે * જ્યા મારો પ્રવેશ થાય ત્યા અસ્તવ્યસ્ત હોય તાપણુ ન્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનંદમા કલ્લોલ કરે મારા અમે-રિકાના પરાક્રમીઓના દર્શન કર તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી કવા દિવ્ય દીપે છે જેવી મર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા

* એજ ખર છે “સેન્યુલ ટેલર કાલરીજ” કહે છે કે Revolution રાજ-દ્રોહ તારે થાય કે જ્યારે જનમડળમા “ભિક્ષાવૃત્તિ, કાયદો જ કર, સમાજ રાજ્ય, ઈર્થસંપાદિત સભા, સાહચર્ય, ગુણગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર” એ સઘણુ ન હોય ત્યા સુધી ને “જીલમ ! જીલમ ! જીલમ ! સર્વત્ર ન હોય ત્યા સુધી સ્વતંત્રતા નહી”

પરિવારની નિરખી હરખાતી હતી, તેવી જ હાલમા અમેરિકનોને જોઈને હર્ષથી નાચુ છુ મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમા ગબડાવી એકીચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત અધિપ બનાઉ છઉ ”

“ત્યારે કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાની ?” ખ્રિટાનિયાએ અધીરાઈથી પૂછયુ

“માત્ર તને એક મેહેરબાની દાખલ કહુ છુ ” હથિયાર ફેરવતી રતુમડા ટોપની રાણીએ લાણુભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યો, “તુ આમ બાહાર રઝાયા કરે છે, અને વિના આમત્રણે ઘોઘામા જ્યા ત્યા ઘુસ્યા કરે છે તે સમયમા તાગ પુત્રોને મેં અનિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચચળ ને સાવધ બનાવ્યા છે મેં બોધ દીધો છે કે, ‘સ્વતત્રતા વિના શુ પડી રહ્યા છો ? ઉઠો, ધૂમો, તમને પ્રસન્ન થઈ કીર્તિમાન હુ કરીશ કાયર, મોળા પડેલા, બીજી પ્રજાની રાન્યરૂઢી ને તેમનો આનહ અને તેમના સુખ જોઈ કઈ લાગણી થતી નથી ? નિરાતે ઊઘ્યા કરવામા અને એકને એક જ ચક્રમા ફર્યા કરવામા શો માલ છે ? શી શોલા છે ? શો લાલ છે ? નામદ માફક ટગર ટગર જોયા કરવુ કેવુ શગમ ભરેલુ છે ? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયા છો ? અને હિણુ ભાગ્યના ઠરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલુ સતાપજનક છે ? એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉશ્કેરાઈ ચચળ અને ચપળ થયા છે, અને વિશેષ થશે મારી ચપળતાથી ઘણા વટલી ગયા છે અને ઘણાકોએ મારો પક્ષ સ્વીકારી મને સન્માન આપ્યુ છે આથી થોડેકાળે વિકરાળ કલહુદેવીના સંપાટામાથી તુ છટકવા પામવાની નથી અને તે પ્રસંગે માફ અનિવાર બધી તુ જોજે ત્યારે તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે, કે સ્વતત્રતાનો હાથ કેવો ભયકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે મારી દયાથી જ આ પ્રસંગે તુ સલામત રહી છે. બાકી મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણતા અને સાહસચાતુરીથી પાયમાલ કરી હોત જે જે અતિ વિકટ કમો મેં માથે લીધા છે તે પાર પાડ્યા છે ને પાર પડે છે તારા દેશમાથી હુઈ આવતા જે જે સૂરાત્મા મળ્યા તેમણે વાણીચાતુરીથી વશ કરી મે મારી સહાયમા રાખ્યા છે, અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હુઈયા આવી છુ હુ. coup de mainની રીતએ વર્તુ એવી નથી તે અત્યાર સુધીમા આ રાકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને તપ્ત કરી છે, તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઈએ જ્યારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારૂ રૂકાત-

વાનુ રાજ્ય ક્યાનુ ક્યા નાચી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિ હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ તુ જોશે સત્વરે કે તારા ટાપુમા ટુક સમયમા માનવી અનુમતિથી રાજા રાજ્ય કરશે હવે થોડા સમયની વાર છે મારા ગરીબડા ટાપુને અતે ન્યાય મળશે, અને મક્કળ પ્રજાના મહાવીર સુભટો મારી સાથે સામેલ થઈ મને મોટું માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાત્મનપર મારા લોહીવર્ણ વાવટા સાથે બિરાજીશ, ને મારો “સ્વતંત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા”વાળો સુન્નાતો અક્ષરથી લખેલો જયદ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામા ઊરાડી, ઉમંગમા હું નાચીશ ક્યા ફાકડી ખાત !”

આમ બોલવાની સાથે તેણે પોતાનો વિજયદ્વજ હવામા ખુલ્લો કીધો અને આનંદમા નાચી સ્વદેશહિત પણ આ પ્રમગનો આનંદ નિહાળી વગર સમજવે નાચવા મડી પડ્યો

ખ્રિટાનિયા તો આ સાલળતા વાર મનમા ને મનમા બળીને ખાખ થઈ ગઈ પોતાની આર્મચ્છોંગને નીચે નાખી તે ગગળીને બેઠી ગઈ, અને ઊંડો નિસાઓ નાખ્યો તેની બડાઈ વાર્તા સાલળીને તે સૂનમૂઠ થઈ થઈ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમા પડી થોડી વાર તે અબોલ રહી

“અને એટલા માટે,” ખ્રિટાનિયા વણા ઝેરીલા શખ્તે હું ખી મુખડે બોલી, “હુનિયાના દરેક ભાગમા તારી સાથે હું રહી, સ્વતંત્રતા? એટલામાટે જ્યારે તુ મહોન્મત્ત યઈ ક્રાન્સમા અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મેં ઉડાઉપણે, ધોતાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યું અને દ્રવ્ય ખર્ચું ને તને બચાવી? એટલામાટે તારા પક્ષા દુશ્મન રશિયાની સામા હજી હું બીડ્યા કરું છું? એટલા માટે એક વારના તારા કટ્ટા દુશ્મન આસિટ્ર્યાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો, અને એટલામાટે હુગરી અને પોલાડથી મેં તારો બચાવ કીધો? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાલ લઈ તુ મારાપર વેર લે, એ તને લાઝિમ છે? મેં તારાથી સહાની આવધતા પકડી તેનું કળ મને એકદમ આપવા તુ તૈયાર થઈ છે, ઠીક, વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે? તારા કેવાકેવા શત્રુ સામા હું તને સહાય થઈ છું અને થાઉં છું? ‘ઇમ્પિરિયલીઝમ એટ લીબરટા’ એવું બોલનારની સામા હું કેવી ઉપડુ છું તે તુ ભૂલી જાય છે? તારે માટે મેં

અત્યાચ્છ રાખ્યો તેનું આ કૃણ કે ? તારેમાટે મેં મારા દેશના મહા-
ત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો ? તારે માટે મારો વિચાર ઊંચ્ય છે, પણ તું
પૂરેપૂરી છૂટથી વર્તે તે મારા લાલને અર્થે તને શરમ ભરેલું છે.
સ્વતત્રતાના રક્ષણ માટે મેં જે જે કીધું છે તે તું ઓછું ન સમજતી.
એક રાજ્યકુળ મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, બીજાને પદબ્રષ્ટ કરી
દેશવટો દીધો, અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા, વિદેશીને રાજા સ્થાપી
તેને રાજમુગટ ધારણ કરાવ્યો, સરદાર મડળી અને લોહ મડળીથી
ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શા માટે ? તારૂં માન જાળવવા
શિવાય બીજો શો હેતુ છે ? નિશ્ચયપૂર્વક ઈર્ષ્ય કર્મ આદરવા પહેલા
બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઈએ ઊંછાછળા પગલા ભરવાના કૃણ સારા
થતા નથી સઘળે તારા ટાપુ જેવો વિજય મળવો દુર્લભ છે તું મારા
કરતા અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતા હજારગણી બળવાન છે
તથાપિ વિના પ્રયોજનનો પ્રયાત્ન વેઠવો એ ઊંચ્ય સદ્ગુણી કર્મ
નથી અને કદાચિત તારી સામાની માગી કિન્ચિત ગફલતી માટે મારી
સ્વભૂમિમા મારા અગઢાકણ વચ્ચના ચીરા કરવા એ તને ઘટતું નથી ”

“હા, હા, હા !” સ્વતત્રતા ખડખડ હતી પડી “તને એને
માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનું કારણ નથી ખ્રિટાનિયા, તું સારી
રીતે જાણે છે કે, હું વહેલી કે મોડી, હમણા કે પછી વિજયી શોભીશ
અને મારા શીતળ છત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમા રાચીશ.
હમણા જે તું મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે તે બ્યારે મારાથી લાભ
અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તું વિસરીશ ગ્રાઈટને ગ્લાડસ્ટન એ
તારા એવા સદ્ગુણી ને ડાહ્યા પુત્રો છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના
નથી, પણ સર્વોપરી પદે સ્થાપવાના છે જેમ હાથીના પગલામા
બીજાના પગલા ઢકાઈ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બીજા સર્વના
વિચાર તુચ્છ છે એજ કોઈ કાળે તારી સ્થિતિમા અદ્ભૂત ફેરફાર
કરશે ત્યારે તને પથ્થર ને રત્ન વચ્ચેનો તફાવત માલમ પડશે, પણ
એ સર્વ કથન અગત્યનું નથી હાલ તો હિન્દ અને તારા વચ્ચેના
ઝઘડાની કેફિયત જાણવા ઇચ્છુ છું ”

જેપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી તે એનો ભેદ
કરો સમજી શકી નહિ તેણી એમ જ સમજી કે આ કોઈ વળી માડ
નવું દુશ્મન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે,

જ મારા નાશમા અગાડી પડી ટેકો આપનાર થઈ પડશે, એટલા માટે તે દીસ્તુ કરે એવી એની ઇચ્છા હતી તે સ્વતંત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી, પણ એ તેની ભૂલ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે સહાય થનારી છે થોડી વારે સ્વતંત્રતાએ હિન્દ આમુ નિર્મળ પ્રેમી દૃષ્ટિ કીધી, જેથી હિન્દની ખાત્રી થઈ કે તે મારા તરફ ઘટતી માયાળુ છે ને અમીરી લોહીની ઉચ્ચ કુળની છે આથી તે નાહિંમતવાન થઈ નહિ સ્વતંત્રતાએ સહુષ ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનું સ્વાભાવિક અભિમાન બતાવ્યું

“લોમશના આયુષવાળી* હિન્દ,” કિન્નરના ગાયન સરખો આલાપ ચઢાવી સ્વતંત્રતા બોલી, “મને તું ઓળખતી હશે નહિ, પણ હું તને ઘણી સારી રીતે પિછાનું છું દગાકાવતરાથી કોઈને હાનિ પહોંચાડવી એ મારો ધર્મ નથી તારી માથે મારો ઘણો નિકટનો સબંધ હતો, અને ત્યાં હું ઘણા જૂઠા પોશાકમા જણાતી હતી તારા પ્રતાપી ઢાળમા મેં તને ઘણી આબાદીએ ચઢાવી હતી મારી તુલના, જૂજ કરવાની તારામા શક્તિ હોય તો તને જણાવું છું કે દુનિયાના કોઈ પણ મહારાજ્યને મહારાજ્યમા ગણાવનાર હું જ તે દેવી સ્વતંત્રતા છું જે પોતાના કાંઈને આ,” એમ બોલી પોતાની કડીમેળળાપર આખ ફેરવી, “મજેલા શસ્ત્રમાથી કોઈ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી સર્વોપરી પદે સ્થાપું છું મારા પર જો તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હું તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ વચન, ભરૂંસો તોડી છળકપટ કરી ખીજાને આજવા એને હું ધિક્કારૂં છું”

દેવી હિન્દે દેશહિત તરફ જોયું, જેણે આખના પલકારામા પોતાની ઝગજગ “હા”ની જણાવી

“કુળભોટપને પિછાનનાર દેવી,” હિન્દ ઘણા મતોષ સાથ વિચારીને બોલી, “જેના જય જગતની સર્વ પ્રજા જાણે છે એવી મહા-દેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશસાને બદલે ઉદ્ધતપણું લાવી હલકા વેણે ઊચ્ચારવા એનાથી વિશેષ કનિષ્ઠ કર્મ કયું હશે? જેની જનદયા અને બિહાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઈ છે એવી દેવરૂપ મનાયલી મહાદેવી

* લોમશ એક રૂપી હતા એમની ાદગી એટલી તો લાખી હતી કે એમના નરીરપર જેટલા રૂબારૂ હતા તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે સ્વતંત્રતા હિન્દને પણ તેવી જ આયુષમાન કહે છે

મારા શિર સાટે છે તુ રણોત્સાહી છે, પરંતુ મારો સહાર કરાવવા કરતા સત્યાસત્યનું શોધન કરી સત્યને ન્યાય આપશે ?”

“જણાવ હિન્દદેવી, મને તુ, તારી શી ઇચ્છા છે ?” સ્વતંત્રતાએ ઘણા આનંદથી તીણો સાદ કહાડ્યો

“છળકપટ અને જીલમથી જે ભૂમિની એ (ખ્રિટાનિયા) માલીક થઈ બેઠી છે તે ભૂમિનો એને ત્યાગ કરીને જવા કહે,” હિન્દ ઘણા જોરસાથી બોલી, કેમકે પોતાના અજિત વિરોધી સમક્ષ જગતના એક અપરાજિત મિત્રના હોવાથી તે ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી ને તેનાથી પોતાને ઉત્તેજન મળ્યું હતું, “જે ભૂમિ દગાફટકાથી, છયોક બેહાઈથી એણે સંપાદન કરી છે તે ભૂમિ છોડી દેવા કહે મારી સતતિ પાસેથી જે ફટાપણુ ઝુટવી લીધું છે તેમાથી મુક્ત કરી પૂર્વપદે સ્થાપ મારા પુત્રોના હાથમાથી બલાત્કારે જે શત્રો ખુચવી લઈ અપ્રતિષ્ઠિત કીધા છે તેથી તેમનું રક્ષણ કર જે અનરગળ દ્રવ્ય એ હરણુ કરી ગઈ છે, જે રક્ત પી એ તૃપ્ત થઈ છે, હબરો ઘરો એણે વેરાન હાલતમા લાવી મુક્યા છે, મારા અત કરણના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે, સ્વતંત્ર શૌર્યનો નાશ કીધો છે, જેમાથી એ કદી કદીપણુ સારૂ, રૂઢું કરી શકી નથી,—પણ રે એ તો ઘણું કહેવાનું છે, તથાપિ ટુકમા એટલું જ કે એ એના ધુમસિયા ટાપુમા એની પુષ્ઠ થતી મુફલેસી, જે એના શરીરને ચીરી નાખે છે અને જે મુફલેસી માટે એ પરદેશ નિવાસી થઈ છે, તેની સાથે કુસ્તમબાળ રમવાનું કહે, પછી જે રાજ્યો એણે પોતાની સત્તાના દોસ્થી વિખેરી નાખ્યા છે તે સ્થાપી આબાદ કરીશ, જે નગરો વેરાન બિયાબાન કીધા છે તેને પુનઃ સજીવન કરીશ, જે શૌર્ય, ઉત્સાહ ગૌરવ નિર્માલ્ય બન્યા છે તેને પૌષ્ટિક કરીશ, અને પછી હું ખરા બાહારમા દીપી નીકળીશ ”

“તું બેવકુફ છે હિન્દ,” સ્વતંત્રતાએ ઘણી કુશળતા અને સમય ચાતૂરીથી ઉત્તર વાળ્યો, “પદરમી સોળમી સદીની માફક અને નિયમિત હાલતમા તારે હજી આ ઓગણીસમી સદીનો પાછલો કાળ ગાળવો જોઈએ, આ સદીનો બાકીનો કાળ તારે શરણાગત સ્થિતિમા જ ગુબારવો જોઈએ, તે વગર તારી બધી મિથ્યા લવારી છે, તું પણ ખ્રિટાનિયાના જેવી મમતી ને હઠીલી છે, અગરજો તમારા બંનેના માર્ગ તફાવત નિરાળા છે તોપણ તારો મમત તફાવત ઓટા છે. જે

ધન્યતા સપાદન કરવા અર્થે તુ રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રકટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સતતિને સાપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે તેઓના વિચાર, તેઓનું ધર્મબધન, તેઓનું સસારી બધન, તેઓનું રાજ્યવ્યવસ્થાબધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામા હતા તેવા જ છે, અને તેવી જ સ્થિતિમા હમણા તુ છે તથાપિ તેઓ તાગ પુત્રોનું તેમની પેઠે કશું ઊકાળનાર નથી સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયત્ર માફક ધસારાબધ અગાડી દોડી જાય છે તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા અને બળમા પોતાનું રૂપાતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહિન જડરૂપ છે, જો તુ સપાટાબધ દોડ કરે તો તેમના કરતા અગાડી દોડી જાય, પણ તારામા તે શક્તિ ક્યા છે? જ્યારે સર્વ કોઈ પોતાનું તત્વમામથ્ય જગતમા જણાવી, સર્વોત્તમ દર્શન દે, ત્યારે તુ તટસ્થ જડભરત મૂર્તિસમ નિહાળ્યા કરે, તો કેમ કીર્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામા મહાપદ ધારણ કરી શકે? ધાર કે, તુ તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી ધ્રિટાનીયા ભરતખડ છોડી સ્વદેશગમન કરી સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય? અને કેવા કેવા વિપરીત લયકર પરિણામો આખ સમક્ષ રમતા નજરે દેખાય? ત્રણ માસમા મહા મોટું રમખાણ મચી રહે, અને ધમસાણ વળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતૃશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કઠનો રોધ કરી, અઘોર, ત્રાસદાયક સહાર કરી મુકે રાજ્યાસનના દાવા માટે સઘળા એક લોહીના છતા, જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમા ડુબી મરે યોદ્ધાઓ ગુણકર્મમા એવો મોટો ભેદ, અતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ, રાજ, મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થ હાલતે પોહોંચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વશપરપરાના હક્ક ખોઈ ખેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અબ્રચનાના ઘણા, રે અતિશય ભુડા કૂળ ભોગવે, શૌર્ય સદ્ગુણ વિના શોભે નહી, અને દેશાભિમાન પ્રેમ ઐક્યવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહીં. પણ હું ઘણી સારી રીતે જાણ છું કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણ માટે ઘણી થોડી દરકાર છે, અને તુ જેવો લયકર સહાર કરાવી શકી છે, તેના કરતા હું વધારે કરી શકતી નથી એ બાબતમા તુ

મારાથી જાત્ય એમ નથી જ જે પાઠશાળામાં આપણે બન્ને જણ ઉછર્યા છિયે તેના કરતા આપણી આ સખી ખ્રિટાનિયા બુદ્ધા જ પ્રકારે કેળવાયલી છે 'એકઝીટર હોલ'ની કેળવણી એવી છે કે દ્રઢ યુદ્ધમાં થોડાક પિસ્તોલના અવાજો એની સામા જોસબધ કરવામાં આવે તો એ ગભરાઈ થથરી જાય અગર શાતિકાળમાં કોઈ કોઈ સમયે બીજા એને ફાસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચામુકના ઝપાટા લગાવવામાં એ કશો વાધો લઈ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીરતા અને નિરંતરતાથી બજાવે છે પણ તારે આ સમયે જાણવું અવશ્યનું છે કે, આ કાળમાં પ્રજાની અચળ આબાહી અને પૂર્ણ તેજસ્વી કળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમાં નથી, પણ યુદ્ધમાં ભયકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સખ્યામાં અત્યંત, વિદ્યાકળા અને શરીરબળ, તે પણ વળી મયુક્ત સત્યામબળથી ઉભુ થયલું ને સઘળા પ્રકારના ઘાડા ધૈર્યથી ઘડાયલું, પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉશ્કેરાયલું અને સ્વદેશપ્રીતીની રૂમમાં લોહીથી રંગે ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધનિપૂણ, ચતૂર, કળાવાન બુદ્ધિમાન અને શક્તિમત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવા સૈન્યોમાં છે પણ તારૂં નસીબ તો ઊંધું છે, અને તેનાપર વખતે પોતાનો પાલો દાખવે છે, જે જ્યાંસુધી ઉઠાવશે નહીં, ત્યાંસુધી તારો ઉદ્ય થવાનો નથી તારા મૂર્તિપૂજકો અર્ધ જગલી હેવાન જેવા છે તેઓ ફક્ત જ્ઞાતિબંધનથી અથવા નગરમડળ રિવાજથી અથવા ધર્મધંધણાની ઘેલછાથી ઉલટ માર્ગે દોરવાય છે તારા દેશરક્ષક દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ આગસ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસમાં ચકચૂર અને નિર્દય છે અને કોઈ કોઈ સાહુસ હોરી અદ્ભૂત કર્મ આદરે છે તેમાં દેશ-દાઝ કરતા સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે, અને પ્રજાના હિત કરતા પોતાના વશહિતને આધીન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનું સાહુસ પરાક્રમ અરપી દે છે તેઓ જોરાવર થઈ બાહુબળથી લડાઈ ગળવી દેશને આબાહીએ પોહોંચાડવા કરતા તેને પાયમાલીએ પોહોંચાડવાના લક્ષ્ય પર ઘણા તત્પર જણાયલા છે કેમકે વિચારે પણ રાજવ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શક્તિમત થયા નથી, તેથી તેઓ દમ બાધી પ્રજાને દમવામાં મચ્યા રહે છે, ને તેથી સખીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિમાની પ્રજાના વર્ગમાં અપ્રીતિવાન થાય છે તેઓ હિત કરતા નથી, પ્રજાહુકે ને રાજહુકેના રક્ષણ કરતા પણ નથી, ઉલટા સ્વસ્વાર્થની કેફમાં

મસ્ત બની શરણાગતો પર જીલમ પાડનારા, છુટાપણુનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયોજનના માહોમાહે નિરતર ઝઘડા મચાવી પ્રાણુ આપનારા છે મારા નાનકડા* ટાપુમા જેમ ટાયરો પ્રબળને પજવતા, તેવા જ એ જડ ટાયરો છે પણ એ અળખામણુ ટાયરોને સુધારવાને માટે જે અતિશ્રમ મેં વેઠ્યો ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસતા શક્તિથી કહાડ્યો તેમ તારામાથી કોણુ વીર પુરૂષ મેદાન પડી, દયા-મણી સ્થિતિના લોકના કદ્યાણુમાટે રૂડો જોગ સાધી તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્ત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના શખ્દો, તારા પુત્રો ઘણા ઉદ્ધાસ અને ઘણા ગર્વટકથી વારવાર બિચારે છે, અને કાળાતર થયા તોપણુ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે, અને કેટલાકના વિજયી કુર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમા સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય છે તે) ભ્રમિતકાળમા ક્ષાફા માર્યા કરે એવા શ્યામશોધક છે, અથવા તારા યોદ્ધાઓ (જે તેઓને યોદ્ધા કહીએ તો, બાકી તે નામને યોગ્ય નથી) મિથ્યાગર્વી, પતરાજબાજ અને તુડાઇખેર છે, અને જેમનો મુખ્ય આનંદ રાજ્યોના દરબારમા બેઠી, હુકા ગગડાવી, કસુખા પાણી પી, ઝગઝગાટ મારતો ખોટો પોશાક પહેરી તડાકા મારવામા છે, અને તેઓ મહાન યોદ્ધામા ખપવા છતા પાયદલસૈન્ય- (Infantry)ની વ્યૂહરચના કેમ કરવી અને “બેટરી” (Battery) અન્યાસ્ર તોપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચ્ચેના ભેદનો વિચાર પણ જાણતા નથી સૈન્યમા “ઇનફન્ટ્રી,” “કેવલરી” અને “આર્ટીલરી”ને કેમ ઉપયોગમા આણવી અને કેવા પ્રસંગમા કેવી વ્યૂહરચના કરવી તેને માટે તેમના સ્વભામા પણ વિચાર નથી, તારા ભાટ ને કવિ, ગર્વના આવેશમા મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિત સત્યામત્ય કથાઓને કવિઓના મનતરંગી તર્કબાજ ગપ્પાઓને મત્ય માની મસ્ત રહેનારા, તારા સામ્રાટકાળના વિદ્વાનો મનસ્વી, લેભાગુ, દહોડ ચતુર અને તકશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદવિવાદ કરી કાળગમન કરનારા અથવા નકામા બિનજરૂરિયાતના પુસ્તકો પ્રકટ કરી કચરો વધાવનારા, તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ અઘ્ઘલશૂન્ય, રાજ-

* ગ્રીતદેશ માટે ન્યુના છે પુરાણપ્રસિદ્ધ ગ્રીસ ને રોમ પરતર થયા હતા, પણ આ ચાતુ સનામા એ બને રાજ્યોમા પેહેલુ તુરકીથી ને બીજી આફ્રિકાથી સ્થિત થયુ છે

ધારાનું બિનહાસલે ઉદલધન કરી અકારા થઈ, દેશને હાનિ પહોંચાડનારા, દેશને ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતાં પૂર્વ પરંપરાનું ગુણગાન ગાઈ (જે બોલવાથી કશું વિશેષ હાસલ કાળાતરે પાણુ થાય નહિ), રાજકાજમા તેવા વિચારથી આગળ વધતા અટકાવનારા, કળાકુશળતાની વૃદ્ધિનું નિક્કન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર બિઠાવેલા કામમા રડી બેઠનારા અથવા “અમારા બાપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતા અને તેમના જેવા શસ્ત્રધર કોઈ થયા નથી ને થશે પણ નહિ,” એવા મદમા આનંદ માની ગૌરવ રાખનારા છે કાળાતરે સ્થિતિ બદલાઈ, રાજકાજમા બોયા છતાં પરત્રપણુમા પણ પૂર્વનું વખાણી વખાણી સુખ માની રહ્યા છે, દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતાં આગલી શેખી ગઈ નથી, ને મદમા છાકી ફેટલપણે વરત એ શું બતાવે છે? અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ઠ ધર્મપ્રવર્તકો અઘાપિ સુધી કેટલાક અતિશ્રેષ્ઠ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યૂરોપિયન વિદ્યાના પ્રકાશથી ઘણી શકમદ ગણાયલી વાતો, જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમા હસી કાઢવામા આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્તિનો ઘણોખરો પાયો હજી સુધી ટકી રહ્યો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જરી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂષ વગર બીજા સઘળા ‘ધર્મ શુ’ અને સત્ય ધર્મ શામા છે તે વિશે અજ્ઞાન જણુયા છે ધર્માધિકારી આચાર્યો, માધુ અને વિરાગીઓ ધર્મકર્મના ભેદ મમજવાને અશક્તિમત છે, પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમા કેમ વર્તવું તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજાવવામા કેટલા અને કેવા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે બળિષ્ઠ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સભ્ભર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમા લાવવામા શાતિકાળ પેઠે આજસુ અને નિસ્તેજ, “માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાહ ન બોધ્યો,” એમ બોલી બેઝી રહેનારા છે, જો કે તેમના કોઈમા લાગ્યે જ ધર્મસબધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ, આગ્રહ, મૌન, મર્યાદશીળતા, આહારમા મિતપણુ, પરસ્પર સ્નેહ, બધુભાવ, વ્યાપક-અવ્યાપક, આત્માઅનાત્માનો ભેદ, અને પચતત્વનું ખરૂં જ્ઞાન હશે, તેમ લક્ષિતબોધ નિમિત્તે સદા પ્રપચવૃત્તિમા અને મોહપાશમા બધાયલા રહે છે તોપણુ બતાવ મને એ હિન્દ, કે ખ્રિસ્તીયતા આ દેશ છોડી બંધ પછી તેનું

આસન પૂરનાર કોણ છે? ક્યા છે તારા બુદ્ધિમત અને શક્તિ-મત દેશાભિમાની શૂરવીર પુરૂષો? ક્યા છે રાજનીતિવેત્તાઓ જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજનીતથી સલાજે? ક્યા છે રાજ્ય-વ્યવસ્થાવિધિ રાખનારાઓ જેઓ મહેસુલ મળધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે? ક્યા છે મહાન્ યોદ્ધાઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસત્રામના મેદાનમા દોરવી જાય? ક્યા છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સામ્રાજ્ય કાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહગચના રચી પરદેશીના હુમલાથી દેશનુ રક્ષણ કરવા શક્તિમત હોય? ક્યા છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને ક્યા છે તેવા શાંતિ પ્રવર્તાવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સત્રામમા ચઢે ત્યારે દેશમા અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે?”

સ્વતંત્રતા દેવી જ્યારે પોતાના પૂણુ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી હતી, ત્યારે હિન્દની આખમા ઘણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો. તે બહુ બળી ઉઠી, પણ પોતા સમીપ મવથી શ્રેષ્ઠ અપગર્જિત મહાદેવી છે, ને તેની આમા થવાથી કોઈ ફાવ્યુ નથી ને ફાવના પણુ નથી. તે સમજી રાકડી હિન્દ કશીપણુ ટેંટે ઝૂંપા વગર મનને તાપ મનમા સમાવી ગઈ. તેનો રોષ તો હતો, ને આગમા તેલ હોમે તેલુ સ્વતંત્રતાએ કીધુ, ને તેના ગુસ્સામા પોતાના હાથમા બગ્છી હતી તે પવતમા વોંચી તે મોંઝરી નીકળે તેટલા જોરમા પેગી ગઈ.

સ્વદેશહિતને પણ ઘણા ગુન્સો ચઢ્યો હતો ને તેપણુ બોલુ બોલુ એવા તોરમા આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવનુ સાડી તેર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુગો મુગો મનમા વિમાત્રણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતા અટકાવવા ધાર્યું ને એમ જ માન્યુ કે, આ દેવી ખ્રિસ્તિયાની મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણુ દલદર શી રીતે ફેડશે? અને તેવા વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જગ્યાએથી ચાલ્યા જવુ, ને તે માટે મો મચડ્યુ. હિન્દે આ થતો ફેરફાર જોયો, પણ તેણી એક ઉત્તમ શક્તિની મહાત્મા હતી, ને ભૂત, લાવધ્ય ને વર્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તેથી સ્વદેશહિતને ભૂલ કરતો ધાર્યો.

એથી હિન્દે બોલવાનુ મન કરી ઘણા જોરમા પાસે પડેલો લાલો ઉચકી ફેરવ્યો ને પોતાનો જ જય છે એમ દર્શાવ્યુ. પછી બહુ જ તે જ બતાવતી તે બોલી ઉઠી.

“દેવી, એ સર્વ મહારાજને માનુકૂળ, પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રુઓને શ્રેષ્ઠ આસને વિરાજમાન કરનારી એ મહાદેવી, તુ એમ જણાવે છે કે મારી ભૂમિમા રાજનીતિવેત્તા, મૈન્યાધિપ, ચક્રવર્તિ મહારાજ, કોશાધ્યક્ષ ને દેશ મગ્રામ કાળે ઐક્યે વરતી સમાન ભુદ્ધિએ વરતનારા નથી ! રે ! કાળ મહાપુરૂષોને પ્રકાશમા લાવશે સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુક્યો પણ નથી જે વખતે પોતાની ખરી ઉપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતાપી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે વખત શુ મારી સામા હમેશ રાધે ભરાશે ? પૂર્વના ગયેલા કાળમા જેઓના દૃષ્ટાંતો આપણને વારસામા મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ બાણીતો છે તે તુ જોતી નથી દેવી ? કયી પ્રજાને પોતાનું જૂઠાપણ મેળવતી વખતે મહાપુરૂષોની તગી પડી હતી ? ભૂખ્યા માટે ભાજન ને તરમ્યા માટે પાણીની ખોટ પડી નથી, હાથ જો તૈયાગ છે તો તરવાર ફર નથી, તરવાર હાજર છે તો હાથની તગી નથી વખત આવે ત્યારે બખ-તરને સજનાર મળી આવેલા છે જ ન્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જુલમ પ્રકટ કીધો ત્યારે મેક્સિકોમા સૈમન અને ઝોલીવરને કંઈ તૈયાર રાખેલા હતા ? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકળી આવ્યા ચાલ્યોને મહાભિમાન ઘણો વધી જવાથી, તેની સામા થવાને કોણ તૈયાર હતું ? કોણ એટલી મોટી સત્તાથી ખ્રિસ્તિયાનું રાજ ચલાવવા શક્તિમત હતું ? પણ આપોઆપ કોમવેલ ને હેમ્પડન નિકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતું રાજ્ય બચાવ્યું જ્યારે નવા નવા કરોથી જ્યોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જાહ ન છોડી અને દેશ છોડી પરદેશ નિવાસી થયેલા નિર્મળ અત કરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જુલમગાર કરેા મુકવામા આવ્યા તે વખતે વોશિંગટનને કઈ ઈશ્વરે ગેળી આપ્યો નહોતો ને જેને તુ ખરેખરી ધિક્કારે છે તે પેલા જગલી ગુનુનીને તોડવા કુશિઉસ્કો પોલડમા છે એમ ક્યારે તેં ધાર્યું હતું ? જ્યારે એસેમ્બલી મળી ને રાજનો ઠરાવ ધિક્કારવાનો સમય હતા, ત્યારે ક્રાન્સની રાજસભામા મીરાબો છે, ને તે જ ધીટ-તાથી સામો થશે એમ કોઈએ ધાર્યું હતું કે ? અને લોકોના ઉઠતા ટોળેટોળાને દાખી નાખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યૂરોપને ધ્રુબવવા, આ ખ્રિસ્તિયાનો ગર્વ નમ્ર કરવા નેપોલિયન છે, તેમ તેનું જ

તે જ હરણ કરનારો વેલીગ્તનનો ઠાકોર થશે એવું કોણે ધાર્યું હતું, ને તે કયા આગળથી તૈયાર હતા ? હેપ્સબર્ગના ઠગારા કુટુંબ સામા થવાને ગારીબાદ્દીની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી એમ જ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે, રાજનીતિવેત્તા સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી, ચક્રવર્તી રાજકરનારા, વ્યૂહરચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આવશે જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને છૂટાપણુ મેળવવામા મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હવામા માહુલવાને સર્જેલી છે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને નાનુકૂળ ન થશે ? સમય આવે કઈ ઓછું રહેતું જ નથી ઈશ્વર નરખો દાતાર છે ”

“લખાડી !” રાતા ટોપની રાણીએ શાત શબ્દથી ટુકાણુમા રમ્તેલા કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો, ને પછી થોડો સમય પોતાને શુ બોલવું છે તેનું મનન કરી ગઈ, ને કટાક્ષમા પોતાનું બોલવું અગાડી લખાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દીધા “એ બધી તારી મિથ્યા લવારી છે, ને તારી લખાડ વાતો હવે કોણ સાલગશે ? કાળ જ્યાંથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે ? તેના કઈ ચિન્હ પણુ દેખાડશે કે આઝાશમાથી ગેબી આપશે ? તારી અમાધારણુ બુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છાઓને વેગમા બહાર પાડે છે, પણ કઈ સ્વભાવવૃત્તિને વિચાર કીધો ? પ્રાચિન અને અર્વાચિન કાળમા બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસંગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનું કંઈ જ સાચક તે કીધું નથી, તો હવે તું બોલવાનું સાચક કરશે એની મને લેશમાત્ર પણુ આશા નથી બીજી પ્રજામા કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ઘણા મોટા અદ્ભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સહસ્ર વર્ષમા હું તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળુ છું જ્યારે તું કહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી રાજધિરાજો પગ ના બળવા વખતે કયા ઉઘી ગયા હતા ? તે વખતે કેમ મેદાન પડ્યા નહી ? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હું કીર્તિનો મુગટ પેહેરાવી અમર કરત અને ઇતિહાસમા તે દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત એ વખત, એ કાળ નો’તો ? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો ? પણ બીજી પ્રજા કરતા તારી પ્રજામા કઈ અદ્ભૂત વિચિત્રતા હું તો

હુમેશ જ જોડી છુ, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમા ઉથલપાથલમા આગેવાની કરનારા ઓચ્છવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાને જ નિદે છે પણ ના બળવામા જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉથલપાથલના ચિન્હ દર્શાવ્યા તેમને આજે સઘળા જ એકે અવાજે નિદે છે, અને તેના કારણે જોતા તેઓ તેને પાત્ર પણ છે જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે અને દેશમા કંઈક સગીન ફેરફાર કરવાની ઇચ્છાને બદલે પોતાની વર્તાણુક એવી તો દર્શાવી કે તેમના ભવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાતિમાન કર્મ છતા તે અપયયશુક્ત નામેશી ને કેહેણી રૂપ થઈ પડ્યા છે તેઓના નામે તો તને શાપરૂપ છે કયા ગયુ હતુ તારૂ સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશ્કરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો ને પ્રત્યેક સીલેદાર તોપખાનાનો કર્નલ હતો, ને જે સઘળા પોતાની આસપાસના મુલકમા ત્રાસ ને બુલમ બુલમની જુમે પડાવતા હતા ત્યારે? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણિકપણુ કયા મતાયુ હતુ કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમા ને લખનૌની નદીમા પાણી સાથે લોહીને મેળવી દઈ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે? જ્યારે પુરભૈયા, બાકેરાવ ને તુરકમીરઝાઓએ બાહાદુરશાહ (કમબખત) જેને તેઓ દિલ્લીનો બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મૂકી કહ્યુ કે, ‘સસૂર, કૂચ નહી સમજતા, જાનકી કસમ, જીસકા શિરપર બુતા રહેગા વો બાદશાહ બનેગા અમેરા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શિર સલામત ન રહેગા,’ ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ કયા ઊઘાઈ ગયા હતા? બ્રિટિશ તોપના મારા સામા, બહુબહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લડાઈ લડી શક્યા, ને તેમા પણ જોઈએ તે કરતા વધારે પાયમાલ થઈ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલા ભર્યા ત્યારે તારૂ લશ્કરી સામર્થ્ય કયા ગયુ હતુ? મેદાનમા પડીને જે સમયે દેશનુ રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો અચાવ કરી રક્ષણ કરવાનુ હતુ, અને પરદેશીઓને હાકી કાઢવાની સધિ હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો કયા હતા? લશ્કરી બળ ઘણુ વધી પડ્યુ હતુ, ને જેને નિયમમા રાખવાની સૌથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજે કયા ગયા હતા? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડ્યા? શિખ અને બગાળાના તારા શૂરા પુત્રો, પોતાનાજ દેશના શત્રુને, ને પોતાના બાધ-

વેને કૃતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઈ પોતાના સ્વબાધવોને પરાલભ પમાડવા, મોટા વિજય મેળવવા ગગાનદી ઉતરી દોડી ગયા, કે જે વખત પોતાના દેશને પરદેશીના હાથમાથી છોડવી મારે સ્વાધીન કરવાનો હતો, ત્યારે તારા કીર્તિવત અને વિજયવત પુત્રો પાચ હજાર માઇલ દૂરના પરદેશી મ્લેચ્છ જે તારી દેશોન્નતિના ભગ કરનાર છે, ને ખ્રિસ્તિયાના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેમને શરણે જઈ તારી મામા મમશેર ધુમાવી તારા દિલમા બેયોનેટ ઘોચી આ તારાને ગોળીથી ઘાયલ કરી લોહીથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી ખ્રિસ્તિયાને કીર્તિવત કીધી, ત્યારે તારૂં કેહેવાતુ ઐક્ય, વિશ્વામ ને દેશદાઝ ક્યા જતા રહ્યા હતા? ક્યા જતુ રહ્યું હતુ તારૂં સ્વાત્માર્પણ ભોગલક્ષિત, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી મપ્ત સ્ત્રી, “એમેઝોન”નું સ્વરૂપ ધારણ કરી મૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટું નામ ગણનારા ને ગર્વથી મૂંછપર તાવ દેનારા ચરદાર, ઠાકોરઠકરાઓ નામભાગ કરી રહ્યા હતા, અને જે સમય ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલન કરવાનો હતા, કે જેનેમાટે આજે એકડો વર્ષ થયા તુ બોલ્યા કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે? એક મુઢરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરપરાના ધર્મને આખ લાગી નહી? હિન્દ, તુ જે બોલે છે તેનો સહજ પણ વિચાર કીધો છે ખરો? આજે જે તારી પ્રજામા “દેશોર્જ્જવતા” (Nationality) હોત અને તારી પ્રજા, જે મહાન્ ગુણ તુ કેહે છે તે ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ હિન્દ, કે આજે તારી આખમાથી અશ્રુપાત થાત નહી અને તારા ને ખ્રિસ્તિયા વચ્ચેનો અઘડો નાણી હુ આવત પણ નહી તારી પ્રજા ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કીધા હોત તો મેં ને તેં ક્યારનો મહીપણાનો દાવો બાધ્યો હોત, કેમકે જ્યા તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યા મારા વગર ચાલતજ નહી અને આ ખ્રિસ્તિયા ક્યારની પોતાના દેશમા નીરાત જીવે ઊંધ કહાડવા ગઈ હોત, એ તારૂં સ્વપ્ને પણ નામ દેવાને અચકાત, એટલાજ માટે કે એને કાહાડવામાટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમા ખરડાયલા એના હાથ એ મહાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહી પણ એવી બાબતોમાટે તારામા શક્તિજ

નથી, અને તુ ગમે તેવી કર્મભૂમિમા વચનારી ગણાય છે તોપણ એ ઊંચા પ્રકારના કર્મજયમુખ લેવાને તુ યોગ્ય થઈ નથી ન્યારે ખીજી પ્રજાની ચઢતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાંત આપવાના આવેશમા તુ આવી બય છે ત્યારે તને તારૂં પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બરાબર સુઝતું નથી, તુ એકદમ અધત્વને પામે છે જે જે અન્ય પ્રજાના મહાપુરુષોનું નામ તુ હમણાં દઈ ગઈ તેમાનો કોઈ, કોઈ કાળે પણ તારામા હતો ? આસ્ટ્રિયાની વાત બાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે ? એ હેપ્સબર્ગ, હુટારાનો સરદાર ને ચમપતિથી શ્રેષ્ઠ, ૬૦૦૦૦૦ બેયોનેટવાળા સીપા-હીઓને રાખવા છતાં કેટલીવાર મેક્સીકોને રાખી શક્યો ? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમા હતો, ૨૦૦૦૦૦ મૈન્ય તો હાથી ત્યાં ને ત્યાંથી હા ધૂમતું હતું, મદદમાટે માત્ર આદમ્ય ઓળખવાનો હતો તે છતાં આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કમ માચવી શક્યું નહીં ? તુ કેહે છે તેવી મિથિતિ તારી નથી, તે છતાં માનીએ છિયે કે તારૂં કેહેવું માચું છે, તો પણ કોઈ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન બુદ્ધિનો મહાપુરુષ કોઈ સ્ત્રીઝર, નેપો-લિયન, કામબેલ કે શિવાજી બાહાર નિકળી પડે, ને રણમથલ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૌને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજ્યશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દ્વારાય અને આ ખ્રિટાનિયા જે તારા કેહેવા પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રકટ ગત્રુ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય ? અને તારા પુત્રો, તુ આશા રાખે છે કે તે મહાપુરુષને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનો વિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોગય ? રામરામ કર, એ બનેજ કેમ ? સામ્રતકાળનું તારૂં રાજ્યબંધન એવું તો છે કે ગમે તેવી કોઈ રાજવીર પુરુષ માટે ખાત્રી છતાં પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહીં, ને કોઈથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહીં, કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્વશાસ્ત્રથી પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી ખ્રિટાનિયાને ગુલામી ખત લખી આપેલું છે, જે દુર્ગુણ બ્યાસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યાં સુધી કોઈ કાળે પણ તારૂં બોલ્યું બજવાનું નથી ખ્રિટાનિયાના રાજબંધનના મૂળતત્વો એવા તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો તારો વીર-પુરુષાર્થી હોય તોપણ તે અધકારમાજ પડી રહે, ને કદી બહાર પડ-વાનો વિચાર કરે, પણ આખ સમક્ષ હબરો અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રહે, જેથી તે એ કે ચુ કરી શકેજ નહીં, અને સ્પર્ધા-

સ્વધાનો, શ્રેષ્ઠતાનો આગ્રહ એવા તો સજડ મૂળની પેઠે બાહેલો છે કે જેના મૂળ આગળ કબીરવડતુ મૂળ લેખામાજ નથી તેવા પક્ષકારો અલ્પસ્વાર્થને માટે સામા થઈ પડે, તેથી ક્વચિતજ કોઈ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજીતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે, પણ એથી ઉલટું મહાજમા અને શકીલા રાજ્યો ને માનના લોભીઓ મહારાજ્ય આગળ જઈને માન મેળવવા માટે, પોતાના પેટમા કઈંદુ ખતુ હોય તોપણ કઈં ખતાવી, કાતો પેલા સમર્થના પોતે કકડા કરી નાખે અથવા મહા રાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતા વિલબ ન કરે' કહાચિત ઇશ્વરે ાછા તને સાનુકૂળ હોય (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારી જ છે) અને કોઈ પરાક્રમી વીર કોમવેલ, ઔરંગઝેબ, શિવાજી કે વોશિંગ્ટન નીકળી આવે અને મહાદુભૂત કર્મ કરી દેશના સંવે શત્રુઓનો પરાલવ પમાડી આર્યધ્વજથી હસ્તિનાપુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલું તો હું સ્પષ્ટ માનુ છું કે તે પોતાની જીદગી સુધી જ કઈં એવું સુદૃઢ રાજ્યબધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, જવા સ્વતંત્ર રાજવીર કરે નહી, અને તેના મૂવા પછી તેનું રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમા રાજાઈ બંધ ને પ્રાચિન કાળના જેવી અધાધુની આવી પડે એવું તો બનવું અશક્યજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહા પરાક્રમ કરી દેશમા સ્વમ્યતા સ્થાપે શિવાજી તારો મહાપુરૂષ નિકળી આવ્યો હતા ને તેણે ઔરંગઝેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી, તેટલું છતાં તેના પછી તેના વશજેએ શું ઉકાળ્યું? તેઓ કેમ પોતાનું મેળવેલું સાચવી શક્યા નહી? લોભેશના આચુષ્યવાળી હિન્દ, હું તને સત્ય કહું છું કે ખ્રિટાનિયાને સ્વદેશ મોકલવા વિધેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી, સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે કોઈ માઈનો પૂત વોશિંગ્ટન જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિ સ્વાર્થે લડી, મોટું પરાક્રમ દર્શાવી, અબ્જિત પરદેશી શત્રુઓને ખડેઈ કાઢી, દેશને મુક્ત કરી, પછી નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરો રાગી છતે વિરાગવૃત્તિ ધારણ કરી જીવનમુક્ત મમાધિનિષ્ઠ થઈ દેશનું કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિ-દુર્લભ, રે માન કે દુર્ઘટ છે તારે માનવું કે ન્યાસુધી તેવો વીર ઉપન્ન થાય નહી અથવા તારા પુત્રો 'હું ને મારો હક્ક' એ સમજતા થાય નહી ત્યાં સુધી ખ્રિટાનિયા દેશ છોડી જશે નહી તારી પ્રજા બસેબર

સમજતી થાય નહીં ત્યાં સુધી કદી પણ મહાસુલદરાજ નિકળવાનો નથી કોઈ નીકળે તો ઝલકી પાછો હુમેશને માટે હોલવાઈ જશે, ને ત્યારે જે હુ ખો હુમણા તારાથી દૂર થયા છે તે હુ ખો પાછા જરી થશે, જ્યાં ત્યાં લડાઈ, લૂટાલૂટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાતદિવસ અશાંતતા ચાલુ થશે, તારા સીંગ અને ખાન, રાવ અને ઉમરાવ સર્વ પરસ્પર અન્યોઅન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્ક્રાંતિ, કઈ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધીન લઈ અતિલાભે અતિસ્વાર્થી કર્મ કરતા રણ-જગ મચાવી પોતાનો ને સાથેલાગો તારો નાશ કરશે એ શિવાય બીજું તું શું ધારે છે ?”

“ઉભી રહે,” જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુદર વાણી સ્વતંત્રતાની સાલણી, પોતાથી ખામેશ ન થયાથી એકદમ વચ્ચે હિન્દ મર્યાદા વેગળી મૂકી બોલી ઉઠી, “તાડ કહેવાનું હવે પૂર્ણ થયું કે નહીં ? તેં જે ખ્રિટાનિયા તરફથી ‘ખ્રીફ્ટ’ લઈ મારી તકરારને છેદનભેદન કરી નાખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તું આ ચાલતા કબજાનો નિવેડો આણુવા આવી નથી, પણ તારી સહીનો બચાવ કરવા આવી છે પણ તું એમ ગર્વથી કુંલાઈશ મા કે તારૂં બોલવું મેં માન્ય કીધું છે કાળકાળની ગતિ અતિ વિલક્ષણ હોય છે, અને તેથી એક કાળમાં એક વર્તમાન ઉલટા જણાય તે બીજા કાળમાં વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામાં કા નથી ? હાલમાં હું સ્થિતિબ્રહ્મ, બુદ્ધિબ્રહ્મ, નીતિબ્રહ્મ, અને રાજબ્રહ્મ છું તેવા વખતમાં તું જે વસ્તુ માગે છે તે ક્યાંથી મળે તે તું જ વિચાર નેપોલિયન વરસેલીસના મેહેલમાં સ્ત્રિચારાન્ય સ્થપાયું ત્યારે નહોતો એમ કોઈથી કહેવાશે નહીં, પણ સમય સાનુકૂળ નહોતો એ તો માન્ય કરવું જ પડશે એના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી ને એ ફાળ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માણ્યું ને અતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપી યૂરોપને ધ્રુબવી મુક્યું પણ એટલો સમય આવ્યો નહોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતાં પણ શું કરત ? તું કેહે છે તે ખરું છે કે તેના ચિહ્ન દેખાતા નથી કે મહાપુરૂષ હોય, પણ તું કેમ ભુલ કરે છે ? યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સવાસીઓ ઘણા બુલમથી ઘણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમાં કશી પણ સત્તા નહોતી, નહીં કર મુકવાનો અખત્યાર, નહીં લશ્કરી સામગ્રી, નહીં અનુભવી સેનાધિપતિઓ, નહીં

કેળવાયલુ લશ્કર, અને મામા શત્રુઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ઠ હતા, તે છતાં પણ તેઓ સ્વતંત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય? પણ ના બલવા વખતે જે ઊંચ શક્તિના ગુણભેદ તે બતાવ્યા ને તે માન્ય ન થયા ને તેથી જ પરાજય થયો એમ નહોતું, પણ લોકાની લાગણી બળવાખોર તરફ નહોતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમા ફડી સધીનો ભુડો ઉપયોગ કીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવું કે આજના હાલ ભુડા બનત તે વેળાએ પીળું એટલું સોનું બતાવવામા આવ્યું હતું લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડ્યો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઈ ગયા હતા, એટલે તેઓએ ઈશ્વરોપાસના કરી ખ્રિસ્તનો જય ઈચ્છ્યો, તેમજ જે બળવાખોર હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યા પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદ્દન બુદ્ધાજ છે તેઓ પોતાનો લાભ શામા છે તે મારી મારી રીતે જાણી ગયા છે ને ખ્રિટાનિયા કેવી કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોળાલડાઈ કરાવે છે ને કેવા કેવા પ્રપચોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનામા નાના આલકશ્રી તે મોટામા મોટા રાજસુર મુદ્દા સર્વ પામી ગયા છે લોકોના જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી ને તેથી ખરા શૂરવીર નરોના દિલમા બહુ લાગે છે, પણ તેઓ શું કહે? એથ ન હોવાથી બળીજળીને બેગી ગહે છે, પણ સમય આવે ત્યારે આટલી રપ કોટી પ્રજામાંથી શું એક પણ વીરપુરુષ નિકળશે નહીં? દેશમા જો તુ જોશે તો રણેત્યાહી પુરુષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાંથી કોઈ પણ રત્ન નિકળીને સવથી અદ્ભૂત કર્મ દર્શાવી તને ને મને માનદાસ્ત્ર્ય પમાડશે કઈ એવો નિયમજ નથી કે ખાણુ-માંથીજ રત્ન નિકળવા જોઈએ તે તો કોઈ તેવી અવાવરી જગ્યામાંથી પણ મળી આવે છે એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાંથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવશેજ અધિ જોઈયે છે હમણા આવા વિચાર બતાવી કોઈ મોટા પુરુષ મેદાન પડે તો તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખે અને મહારાજ્યને સ્વાધીન કરે ને તેનો ગિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામા આવે કે આજે પૃથ્વીરાજનો વિજય ભીમ-દેવપર નક્કો થવાનો છે તો તત્ક્ષણ ભીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીરા-જના પક્ષમા સઘળા રાજ્ય ભરાઈ જાય પણ તેવી ખાત્રી ન હોવા

થો જ તેવા વીગ્નો અનાદર કરે છે જેને હું સુવર્ણયુગ કહું છું તે તે કાળમા શુ નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કાશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો ? ચીન અને ઇરાન સામાયુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઈ હતી અને સેમીગમીન રાણીને હુકાવી હતી ત્યારે દેશમા શી અવ્યવસ્થા થઈ હતી ? આ તો માત્ર કહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા ખીબથા પૂરાય નહીં પણ ક્યા રાજ્યનુ ગાડુ તેના સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજનીતિવેત્તા કે શાહુનશાહના જવાથી અટકી પડ્યું છે ? એકાદ દાખલો આપી શકશે ? નહીં જ તુ ગમે તેવી કાબેલ અને સર્વમાન્ય મહાદેવી છે તોપણ તારાથી એ તો નાકબુલ કરાશે જ નહિ કે એશિયાળા અવતારમા ઈ પણ તરંગી કે ઉમંગી કામ કરાય જ નહીં, અને તરંગી કામ આરબ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહીં મહત્ કાર્ય કરવા માટે આવેશમા ગાડા થવું જ જોઈયે, ને ગાડાઈમા જય મળ્યો તો પુરુષાર્થ માન્ય થાય, નહિ તો અપમાનને પામે પણ ગાડપણુને જોસ્સો મનમા લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાજ રાખવા પડે, કેમકે ઉત્તરોત્તર હવણાનુ બધન એવું છે કે જે તાગથી પણ નાકબુલ કગાય તેમ પણ નથી, જો કે તુ તારી સખીની વાહુરે આવી છે તથાપિ નવા વિચાર બહાર પડતા જ તેને ચગદી નાખવામા આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાત્તાજ ફેકટ માગી વસ્તુ મળતી નથી ને વસ્તુ મળે નહીં ત્યા સુધી થોભવું એ વળી મૂર્ખ માણસનું લક્ષણ છે જો ઇટાલીએ ગારીબાદીને શોધવા અને ગ્રીકે પેલા ચમારના પુત્રને શોધવાને માટે વિલબ કીધો હોત તો શુ આજે તેઓ સ્વતંત્ર થઈ તને અર્ધત ? અને એમજ, જ્યા સુધી વોશિંગ્ટન હોય નહિ ત્યા સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાય જ કેમ, સામા શત્રુ પ્રબળ છે, તેઓ સર્વ વાતે પૂરા છે, ઘડીમા કચડી નાખશે, તે પછી ગમે તેવા સુધરેલા છતા પણ તોળાતોળા પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સૂનમૂઠ માફક અમેરીકનો બેસી રહ્યા હોત તો કાળાતરે પણ તેઓ પ્રજારૂપે સોહત ખરા ? ક્રેડરિક* જ્યારે મેદાને પડ્યો ત્યારે તેને કોની સહાયતા હતી ? પણ એક વાર મેદાને પડ્યો તો સમર્થ શત્રુઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમા ગણાવ્યું બુદ્ધ તથા ચાતુર્ય,

*જર્મનીને મહારાજ્યમા આણનાર એના સૌર્ય પરાક્રમ, જયવિજય લક્ષ આપવા થોગ્ય અભ્યાસ કરવા થોગ્ય છે

અનુકૂળતા તથા અનુલવ એ જો વીરમદ્દને હાથ આવ્યા તો સધિ-સમર્થે ગમે તેવો સમર્થ શત્રુ હોય તોપણ તેઓનો પરાજય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગૌરવ પ્રકાશે ને મહાન પુરૂષ પણ પોતાનું મોહોડું તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહીં

“છટ ! છટ !” અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહેરેથી સ્વતત્રતા ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી જે હિન્દ તેના પ્રત્યે બહુ જ તિરસ્કારથી બોલી, “એ ભીરૂ, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથી એટલે આમ મન મૂકીને બેઠી બેઠી છે, પણ ચાહ રાખજે કે તારા બોલવામા રતિભર પણ વજન મૂકવાનું મને કારણ મળતું નથી તું દેવ જેવું માન આપૃથિવપરપામી છે તેમા જ તારાથી મોટો દેવ આજે પૃથિવપર જન્મ્યો છે તેને જોઈ શકાતો નથી, ને તેના તેજથી જે અધત્વ તને પ્રાપ્ત થયું છે તે અધત્વવડે તને કોઈપણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તું શું કહે છે ? ખીજ બધી પ્રજાના પ્રતાપ પ્રભાવશ્રી ને ગુણશ્રીના તને હવણા જ દર્શન થયા છે, તેટલામા જ આમ વહી જઈને બોલી બેઠી છે, તો આલળ, હે સખી, એમ બકવામા તારૂ જરાપણ તત્ત્વબળ જણાતું નથી, પણ તું જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે પ્રાચીનકાળથી જ તારૂ રાજ્યબધન જે પ્રકારનું છે, તેમા તે જરાપણ વધારો કીધો નથી તે એમ જ માન્યું કે જે છે તેજ સપૂર્ણ છે, પણ એમ સપૂર્ણતા આવે કેમ ? જ્યારથી તારૂ રામરાજ્ય થયું ત્યારથી જ તને તેજ પ્રિય જણાયું છે, ને તારા મોં આગળ ખીજો નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતું, અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોઈપણ કાળમા ગણાય જ, કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવદન કરવા યોગ્ય છે પણ તે કાળ કયો, આ કાળ કયો, તેનો કોઈપણ વિચાર છે ? આ કાળ કઈઅજબ રીતનો જ છે તે કાળમા સહાર થવો એ રાજાની મરણપર હતો, પણ હવે પ્રજા જ પોતે રાજપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવું રાજ્યબધન, ધર્મબધન જોઈએ જ તેમાનું તે કશું કીધું નથી અને એ પણ રહ્યું, પણ તે એક જ વસ્તુમા તારૂ હિત માન્યું કે “યુદ્ધ જ કરવું” પણ તેમાટે કોઈપણ ભાતના નિયમ સ્થાપ્યા નહીં તારા મહાભારતના યુદ્ધને માટે જ વિચાર કરની, કે ભીષ્મ બલવતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઇચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે

તારૂ પ્રાચીન બધારણ હતુ તે તૂટી ગયુ હતુ, ને તેજ વેળાથી તારે બાણુવુ હતુ કે હવે આર્યસત્વ ગયુ, પણ રીતી રાખી પ્રાચીન, ભીતીને આવતી તપાસી નહી ને નીતિનો વિચાર કીધો નહી એ મહાભાર-તના યુદ્ધ વખતથી જ તુ પડતીમા છે, ને તારા ડાચા ખેઠેલા હું બેઉ છુ લાભો કાળ વીત્યો ને લાભા કાળમા તુ ઘણાનો માર ખાતી આવી, ને તેમા તારૂ સઘળુ શૌર્ય નાશ પામ્યુ ઇંગની, દુરાની ને મોગલોએ ચઢાઈએ કીધી ત વેળાએ કોઈપણ રીતે તે બચાવ કરવો ધાર્યો જ નહી શાહુબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, ને છેલ્લે છેલ્લે અફઘાન દુરાની ને નાદિરશાહ આગ્યા ત્યારે પણ તને વખત મળ્યો નહી, કેમ ? એ વેળાએ તારે માટે સમય માનુકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારા જ રાજ્યો હતા, તારો અકુશ તાગ પુત્રોપર વિશેષ હતો, તને પૂજ્ય ગણતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતા ત્યારે ? તને શુ એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે ચારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારૂ રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો, નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનુ છેદનભેદન થઈ ગયુ છે, કેટલાક તારા જ પુત્રો આ તારી કેહેવાતી શત્રુને માનથી મુકુટ પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણથી પોતાને મહા મોટુ માન ગણે છે, જે લુખ્યા માનથી તેઓનો કશેા પણ મકર રધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાલા માનથી કુલાઈને તને નિદે છે, શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયુ છે, ને સેવા કરવી જારી કીધી છે, મોટા મોટાં કામ ઊપાડવામા બીકણપણુ, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે, માતૃ-દ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, ને આત્મદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજ થાય છે સૈન્યાધિપ તો રહ્યા, પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમા કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા “સેન-દીનલો” સ્વાર્થી ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કૂતરાના ભસ્વાથી ત્રણ કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તુ ઉકાળવાની છે ? પણ જ્યારે સર્વ જાય છે, ધનધાન્ય પુરૂષાર્થ જાય છે, શરીરની શક્તિ જાય છે, મનનો ઉમગ જાય છે, રાજ્યમાથી સત્ત્વ જાય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે બુદ્ધિ પણ જાય છે, તેની

અક્કલનુ પણ ઠેકાણુ રહેતુ નથી, તેમ તુ શોકાકુળ થવાથી ખરેખર તારુ છે તે પણ તને માલમ પડતુ નથી હવણાની તારી સ્થિતિ જ કેવી અધમ હાલતની છે, કે આખા દેશમાથી એક પણ પુરુષ જણાતો નથી, એથી વધારે તે શી અધમતા હોય ? ગ્રીક પશ્ચુ પણ તેનુ સત્વ ગયુ નો'તુ રોમનોમા પણ પુરુષો હતા હજી પણ ખીજા પરતત્ર નગરોમા, ત્યાના હાકેમોના જુલમ છતા સ્ત્રિચારાન્ય થયુ નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તો સાધનબળે પણ પુરુષપણુ તણ બેઠા છે, ને તેટલુ છતા પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાંઠ છુ રે હિન્દ, તારામા આટલી બધી પોકળ પતરાણ આવી છે એ અતિશય બેદ પામવા યોગ્ય છે વોશિગ્ટન જે પ્રજામા ઉત્પન્ન થયો ને નેપોલિયને જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જુદીજ છે ને સૈમન બોલીવર* પણ જુદાજ હતા કામવેલ ગમે તેવા હતા પણ આખી પ્રજાને તેના પક્ષમા નહોત તે પછી તેને ચઢવાનો દહાડો ક્યમ આવતે ને જણાતે પણ તારી પ્રજામા તો મૂળમાજ મીઠું નથી જનમડળમા હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોઈયે તેટલી તેમ ઘણો ભાગ તો મિથ્યા માનને માટે તલ્પે છે, બે ભાગ પ્રજામતમા પડેલા છે, એક તો તને તદ્દન ધિક્કારે છે ને ખીજો ઝઠક મહજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રહેવાને નારાજ છે જ્યા આવી ભિન્નતા હોય ત્યા મારી રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા રહેજ નહી લોકોમાજ આજે એમ બોલાય છે કે ધ્રિટાનિયા સ્વદેશગમન કરે તો કોઈપણ બગાળી, ખીખ, ગુરખા, નેપાલી, પુરભૈયો, રાજપૂત, ગુજરાતી, મરેઠો કે મદ્રાસી કોઈપણ દેશ સભાળવાને માટે લાયક નથી આ ધ્વનિ સાધારણ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકુમારી સુધી મલળાય છે, તો પછી સમય આવે તોપણ શા ઉજેસ્કાર થશે ? પેહેલે ધરથી જ લોકો એમ બોલ્યા કરે કે “દેશીઓ રાજકાજ માટે નાલાયક છે” તો પછી પછાડીથી કેવુ કરશે તેનુ અનુમાન કરવુ ખોટુ નથી કદાપિ હમણા તુ જેવી હઠીલી થઈ છે તેવી હઠીલી થઈને બેસે, ને તારાથી આ ધ્રિટાનિયા ને એના પુત્રો કાયર થાય ને એક-

* બોલિવિયામા સ્પેનિશ લૂટારાઓએ જે લૂટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામા આ પુરુષ બહાર નીકળી પડ્યો હતો એણે પોતાના દેશીઓને ઉચ્કેરી ૧૮૨૧મા સ્પેનની પ્રજાથી દેશીઓનો દટકો કીધો, પીર કાલગિબયાને પણ સ્વતંત્ર કીધા હતા એ ૧૮૩૦મા મરણ પામ્યા હતા

વાર વેગમા આવી તારો ત્યાગ કરે, તો તુરબ જ તારાસીંગ, ખાન ને રાવબાહાદુરે મ્યાનમાથી તરવાર કાઢે નિઝામ સામા મૈસોર, મૈસોર સામા ગાયકવાડ, ગાયકવાડ સામા રાજપૂત, રાજપૂત સામા હોલ્કર, હોલ્કર સામા સિધિયા ને સિધિયા સામા કેઈ નેપાલિશ, નાગા કે ગુરખા તૈયાર થઈને ઊભા રહે, ને એ બધાની સામા થવા ફરાનીના પુત્રોને હિંદુકુશથી અટકાવ મળ્યો નથી, અને આમ સુઠનો સ્વાદ ન્યા ચાખ્યો, કાપાકાપી, મારામારી, તોપના ગોળા, ને તરવારના બળકા બળકયા કે હુયા પરદેશી યૂરોપી જીતનારા તને જવા ન દે મહાસાગરના ઊછળતા મોઝા તોફાની થયા કે રૂશ, ફ્રેંચ કે ઇરાની ફરાની ચાચિયા વહાણપર તૂટી પડી, લૂટી લઈ, ઠેઠ તલિયામા વહાણને ખેસાડે, ને થોડી પણ જૂટ હમણા તુ ભોગવે છે તે ભોગવતી બધ પાડી સૈબીરિયાના ખાણ ખોદનારાને જેટલી જૂટ મળે છે તેવી હાલતે પોંહાચે માટે રે સખી, તારા હિત માટે જ હું તને કહું છું કે ખ્રિટાનિયાના જવાની તો વાત જ છોડી દે, ન્યા સુધી તારા સર્વ પુત્રના મનમા ખ્રિટાનિયાનો અભાવ ન આવે ત્યા સુધી અથવા દેશ રક્ષક પ્રપચવીર પુરૂષ ન ઉત્પન્ન થાય જેવો કે, કેઈ સહસ્રાબ્દનું ને મારી નક્ષત્રી કરનારો પરશુરામ, રાવણ મદાલિમાનીને મારનારો રામ કે કસાદિક બળવીરોને મારનાર પ્રપચવીર પ્રેમી ક્ષત્રી કૃષ્ણ, ત્યા સુધી તારે કઈ બીજું માગવું હોય તો માગ, હું તેની વ્યવસ્થા કરી શકીશ. બાકી રૂશ, ઇરાની કે ફ્રેંચોની ઝુસરી નીચે જવાના હવતિયા છોડી દે ”

“લલુ કીધુ પ્રિય સખી, તેં ઘણું રૂડું કીધું, અને આ ઘેલા કાઢતી હિન્દને તેં સન્નહ સપાટે લગાવ્યો,” ખ્રિટાનિયા ગર્વથી કુલાઈને પોતાની સહાયે આ એક મહાન્ શક્તિની અજિત મોટી દેવીને આવેલી જોઈ બોલી, “દેવી, માફ કેહેવાનું પણ એ જ છે, અને આટલો સમય થયો હું પણ એ જ તકરાર એની સાથે ચલાવતી, પણ એ મમતી, જીદી, ગર્વના આવેશમા આવેલી ઘેલી છેકરી પોતાના સામર્થ્યનો કરો પણ વિચાર કર્યા વગર બકી જતી હતી તેને કોણ રોકી શકે ? પણ પ્રિય ભગિની સ્વતત્રતા, તુ મારા વિચાર સાથે એકમત થઈ તેથી હું અત્યાનંદ પામી સહર્ષ તારો બહુ બહુ આભાર માનું છું આ તોબરો ચઢાવેલી હિન્દને મનાવવા હું હમેશ અતિશય આતુર રહું છું, કે એ ને એના પુત્રો કઈ શાંતિ ઇચ્છી, નકામી રાહથી પાછા

વળે તો ઠીક. કેમકે તુ જોય છે તેમ એ એવી તા દીવાની, જગદી, ધર્મવિશી, અધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતા વિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કરતા શિખે અથવા બનો શિખવાના દ્વાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કૃષ્ટતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હુ હમણા બતાવી શકતી નથી એ હુમેશ અધેર ગભ્ય અને લોહીલોહીઆણવાળી સ્થિતિ, ખૂનરેણ અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શક્તિહીનત્વ દાસત્વપણામા રાણ, પશ્ચાત્તાપરહિત* અને પરત્રતામા મોજલી છતા, તે સધળુ મામટુ વિસરી જઈ કૃતજ્ઞ થવાને બદલે કૃતજ્ઞ થાય છે ભલાની આ દુનિયા નથી હુ બથી મોકળી થઈ સુખસાગરમા રહી છે તે એને ગમતુ નથી એના મનમા રાજ્યવ્યવસ્થા કાઈક રાસેલાસના જેવી તરંગી ભરાઈ છે, ને બ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કાઈ સુઝયુજ નહી એને એવુ રાજ્ય કરવાનુ મન છે કે, શુદ્ધ મચાવી રકતોત્સવ કરી હોમ કરવા, દુર્ગો છઠાવી સ્વહસ્તે ઘોર સહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા ખરે, સ્વત્ર થઈ દેશમા ભવાનીને સતોખવાનુ ખી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણમા રોપાયુ છે તે બળી પણ જતુ નથી એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમા કેટલો કચરો ભરેલો છે કે જેથી રૂસણા લઈ વારવાર કરેલા કોલ-કરાર તોડવા તત્પર થાય છે વિચારની નીશામા એ એટલી તો મસ્ત રહે છે કે એટલો તો પેલો ભગીચગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્ની પાર્વતી સહિત નહી રહેતો હોય, ને એ ભાગની લહર એટલી તો મદોનમત્ત મસ્ત છે કે મારા સાપીન ને ખાડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ કેફમા ચક્ર્યૂર થયેલાઓ પોતે પોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતા ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમા આવરા બની ભૂલી જાય છે, એ શું શોકાતુર થઈ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિ-યલ થવામાજ કયમ બાહાદુરી સમજે છે? જુઠાણુ, નપુસકપણુ,

* “ધી ઠાઈમ્સ”ના ૧૮૫૭-૫૮ ના બળવા સંબંધી પત્રોમા આ સધળી બાબતોપર બહુ લખવામા આવ્યુ છે એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર, કે જેને કેશીઓનો ધણો તિરસ્કાર હતો તે લખે છે કે “અપ્રમાણિક, કાયર, પાવે, ને પ્રપચી જેવીઓ છે”

દગલખાણ, રક્તતરસ્યા, ક્રોધભર્યાવચની, ધનલોભી, મનલોભી, ક્ષણિક કીર્તિલોભી, મૂર્તિયૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હૈયાના પોચા, કામ કરવે કાયર, અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આખરરહિત ને અઘલ-શૂન્યતા એનામા હુ એટલી બધી જોઈ છું કે, એમા એ મોટાઈ માને છે તે જાણીને માફ મન ખાખ થઈ જાય છે એ બધા કારણ-મર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલા માટે જ મને ૨૦,૦૦૦ માણ-અનુ ગોડ સૈન્ય ને ૧,૨૦,૦૦૦ માણસનું કાળુ સૈન્ય રાખવું પડ્યું છે, * આખા મુલકને હથિયાર રહિત કરવો પડ્યો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે, લશ્કરી કાપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને માર્વજનિક કાયદાને ધારાથી ચૌને અકુશમા રાખવા પડ્યા છે, ને જૂપા ફતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે સાચે, એ શિવાચ મને ઘણું વેઠવું પડે છે ને કેટલું વેઠીશ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ તું નથી જાણતી બેઠેન, કે મને એનાથી કંઈ પણ લાભ નથી ? દેવી, મેં ઘણી ખામોશી ધરી એના હિતાર્થે આટલું સકટ વેઠવાનું સ્વીકાર્યું છે એ એના રક્ષણાર્થ અને લાભાર્થ જ છે એમ કોણ નહીં કહે ? હવ-ણાજ તું કહી ગઈ તેમ આ ધુમરાયલી ને બડબડીયણુપરથી માફ ગીતળ છત્ર કાઢી લઉં, એને સ્વૈચ્છિક વર્તવા દઉં, એના મનમા ઉડતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમા રમવા દઉં અને જે લાભ મેળવવા એ દૃઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક આળક પેઠે એને સ્વચ્છદી બનાવું તો એ “પાયમાલી” શિવાચ બીજું કશુંએ મેળવે નહીં એ તો જગતજાણીતી વાર્તા છે મારા મુલકથી દૂર રહી આ મુલકમા રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે, † તે જરા તો બતાવ ? એની હવા એવી તો હું બકર છે કે મારા પુત્રપુત્રી નિરતર માદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતા પરવારતા નથી, ને એક ક્ષણમા

* “બોન્ને ગેઝીટ”ના એક ચર્ચાપત્રી લખે છે કે—“હિંદુસ્થાનની પ્રજાની બં-વસ્થા રાખવા માટે જેટલું સૈન્ય બ્રિટીશ સરકારે રાખ્યું છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડ પણ ન સાચવી શકે, તો બ્રિટનનો જય કેટલો મોટો છે, ને હિંદુઓ કેવા કાયર ને હિંજડા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકો *** શા માટે મરાઠાઓ રાજ્ય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને ?”

† “હિંદુસ્થાનમા રાજ્ય કરવાથી બ્રિટીશ પ્રજાને કશો લાભ નથી, પણ જ્યારે તુલકાન છે” ધી “ટાઇમ્સ”—લંડન ૧૮૮૦

“બ્રેન ફીવર” આવે છે કે બીજે ક્ષણે સાફ થઈ જાય છે એના પુત્રો એવા તો કૃતદ્રી અને નિરૂપકારી છે કે મને સકળ સ્થળમા નિંદી “હીગતોળુ, હીગતોળુ,” પેલા નેપોલિયન પેઠે બંડે છે એ એના મર્મવાજ્યથીજ યૂરોપમા મારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે તો પહોંચે આખા યૂરોપમા એને લીધેજ એમ મનાયુ છે કે હું યુદ્ધમા ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશક્ત છું, હું રણસામ્રામમા ઝગમગનારી નથી, પણ ધ્રુવનારી છું આ મારી કેટલી ને કેવી અપકીર્તિ? કોણ એ ખમે? થોડું અપમાન? થોડી અપ્રતિષ્ઠા? એને માટે તો મારા વેર્લીંગ્ટન ને નેલ્સન જેવા પરાક્રમી પુત્રોના પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમા મરાયા, ને ઘણા કાળ શ્રમ વેઠયો, એ કઈ થોડું કીધું છે? બેહેન, તું પણ કહીશ કે એ તો હુંજ ખમુ, બીજાથી ન ખમાય મારી જગ્યાએ કોઈ બીજા હત તો તેણે ક્યારનીએ એને છોડી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે, અને તે એ ખરા ભક્તરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી જે જે પ્રગટ મનપતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથી જ મને મળી છે તે સઘળાથી લાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઈચ્છા પણ, આ અધમ ગારમા પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા હહાપણથી મારા ચરણ નીચે એને મૂકી છે એ ડર્મ અતિ ઉત્તમ તો શું પણ અનુપમ છે, ને તે સત્યકર્મ સ્તુત્ય વિગ્રયવત છે.”

આ ઈજલેહની પ્રપચવાણી સાલળી દેવી સ્વતત્રતાએ ઘણા ગુસ્સાથી ઉછળી વગ પછાડી ખ્રિસ્તિયાની નામા ખૂબ ડોળા ધૂરકાવ્યા તેણે પોતાના હોડપર દાત દાબેલા હતા તે ખસેડતા, હોડમાથી રક્તસ્રાવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામા હતી

“એ તારો મામક ઇજલેહ મારી સાથે ન ચલાવ,” દેવી દાત ક્યકચ વીને બોલી, “લલી છોકરી, કેમ ઘણી ફાટી ગઈ છે કે? હું તને વણી મારી રીતે પીછાનું છું કે તું કેવા બુનિયાત કુળની છે? અને દુનિય પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજી કે? તું તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેજની જાળ કોઈ પારખી શકતું નથી, પણ એમ મા જાણુ તારા પ્રપચ, તારા કાવત્રા, તારા કાવાદાવા, સોદાઈ, હુચ્યાઈ, કળાકુશળતા એ સઘળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.

શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હું જ માત્ર શિકાર કરવામા બહાદુર એકઠો છું, અને તાકયો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરે છું, તે કોઈના જોવા કે જાણવામા આવતું નથી, પણ એ તેની ભૂલભૂલામણી છે તેના જેવા સાંકેતિક પુરૂષો તેની શિકારખાજ સારી રીતે પારખી શકે છે, માટે સર્વ ગુમાન તજી, છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા તારી સાથે ઘણા સમય થયા બે પાંચડા વાત કરવાનું મને મન હતું, ને પ્રસંગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહીં ને મેં તને મારી ઇચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી આજે તેજ જાણીજોઈને પ્રસંગ ખોળ્યો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમય આવ્યો એ કઈ સારા માટેજ હશે તારી આ સમયની સઘળી કુશળ સોદાઈ ને સ્વૈચ્છિક સાહુસકર્મોનો દોષ કાઢવા મને પૂરતા કારણ તેં આપ્યા છે, પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુખસાન ઠેકાણે આજુવા જ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં બિછળતા લોહીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના બિત્તાહના આવેશમા, ખીજી* પ્રજાએ ખીજી સ્થળોમા વિજયકર્મરૂપ કૃત્યો કીધા ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવી જ જોઈએ, તેથી આ બાપડી કઈ વર્ષો થતા પીડાતી હિન્દ તરફ તું આવી, વિપત્તિ પાડી જે રીતે વિતાયું છે તે મને સર્વ રીતે ખબર છેજ, તો તારો બચાવ તું મારી આગળ શી રીતે કરી શકશે? મારી સાથે તારી લેખાસી પરજગારી, ફિરસ્તાઈ-ધાર્મિકનિષ્ઠા અથવા આ ચાહુ જમાનાની “પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની ફીલસૂફી,” વેપારના કાળાઘોળા, તારા અન્યાય અને કુરતાના બચાવ માટેની અસાધારણ કૃત્રિમ દલીલો લાવવાની કશી અગત્ય ગ્રેહેવાની નથી † તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે

* “સોલમા સત્તરમા સેકંડામા યૂરોપમા દરેક રાજ્યને ખીજી પ્રદેશમા ધુમવાનો પવન બરાધો હતો. સ્પેનિશ પ્રજા અમેરિકામા, ડચ લોકો જાવા મલાયામા, પોર્ટુગીઝા અમેરિકા ને હિન્દમા ગયા ત્યારે અંગ્રેજોને પણ પરદેશમા જવાનું મન થયું.”

† મી. ફ્રાંસીસ, ભરતખડના હિત માટે મથન કરનારો હતો, તે નીચકું વાક્ય લખે છે એનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જો આમ નહિ હોય તો આમ કરો, પણ આમ છે તો એમ કેમ થાય? ‘If our empire is not to be founded on simple terror and brute force, some plan must be found of giving share in the administration of qualified natives and enlisting their goodwill by providing them with a career’—Life of Fawcett p 846.

કે જેવું હીરામા તેજ, ધ્રુવમા અચળતા ને સૂર્યમા પ્રકાશ, તેથી આ વેળા ગમે તેમ હશે તોપણ તારૂં ખરૂં શૌર્ય પરાક્રમ છુપાડી, ને આ તાલ પટેલા માથાપર ઢાકણ ઢાકી, મને ખુબસૂરતીમા તુ એકકો- છુ એમ બતાવવાની જરૂર રહેશે નહીં મને સર્વ ગુણ માલમ છે. તુ નાની બાળકી હતી ત્યારથી હું તને પીછાનું છું કાળાતર, યુગાતર થયા તુ ખ્રિસ્તન રાણીના સર્વ કર્મ મારી દૃષ્ટિ સમીપ અને છે, અનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તુ મને શી રીતે છેતરી શકશે ? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ આર્યવશની ભારતભૂમિમા આવવાનું કોણે નિમત્રણ કીધું હતું ? અથવા તુ કેહેવા શક્તિવાન છે કે ૧૬૧૨ પેહેલા ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઈ આ દેશમા આહતુ પણ હતું ? અથવા ભરતખંડના એક પણ ભાગપર ઉભા રહે- વ.નો તને કશો હક્ક પણ હતો ? અથવા આ ભૂમિપર તને કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા આપવામા આવી હતી ? તુ ઘોઘામા ઘુમી, ને તકલીફ વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો, એ શિવાય પેહેલ પ્રથમ તે કંઈ પણ કીધું છે ? જિદારખુદ્દિ ને જનદયા ને રણોત્સાહી ને વિવેકમર્યાદાના કશાપણ કર્મ તે પ્રથમ કાળમા કીધા છે ખરા ? તુ સ્વચ્છ અત કરણથી મકટ વેઠી કૂર કોંધને વશ ન થતા, જેમ તુ હમણા શાંતિની વાત્તાં કેહે છે તેમ વર્તી, સાવધપણુ સાચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રગથી રંગી મહાર કર્યો નથી ? અને તે કમ તુજની ભૂલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતું એમ જો તે પછી માન્યુ હોય તો રે, તે કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો ? કાર્ય પરત્વે તે જે જે અધર્મના કર્મ કીધા છે અને અપમાન આપી સખત ધારાનીતિ સ્થાપી હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીશે ખિન્ન કરનારૂં, વીરત્વનું નાશ કરનારૂં અને ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર એબલગામણુ (નહિ, સર્વથી શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ !) કમ તારૂં છે એમા જરાપણ સશય રાખવાનું કારણ નથી સ્વચ્છ, પણ ખોટા, કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજન નિમિત્તે તે પ્રવેશ કીધો, જ્યારે આ ભરતખંડ, તારી “સીવીલ વોર” અને “વોર આફ રોઝીસ” ન’ જેવા સમયમા હતું ત્યારે, જ્યારે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રખળ વ્યવસ્થાબધારણુ કઠંગી હાલતમા હતું ત્યારે, જ્યારે અપ્રમાણિકપણુ, સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ઝુમમા દરેકે દરેક રાજ્યો વારવાર બળ અજમાવી કીર્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોઅન્ય રોકાતા હતા ત્યારે

ન્યારે પાયમાલ થતા રાજ્યોની સમીપ, લયના ભડકા પસરી ગયા હતા ને પરાલભ પમાડેલા પરદેશી ને સ્વદેશી અથવા વિજયી સર-દારો પોતાના સ્વસામર્થ્ય બળને સુઘટ કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવામા મોટાઈ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પરધર્મી રાજ્યોને હાકી મૂકી, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા મડેલા હતા ત્યારે, તેવા ક્વબતમા તારૂ પગલુ આ દેશમા પડ્યુ જો એ બારીક રણસત્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી સુરક્ષિત થઈ છે તેમા તારાથી અવાત એ તો હુલ્લ જ દેશાભિમાન વેહુંચાઈ ગયુ હતુ, દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તે જુદો જ બતાવ્યો અને તુ એવી તો રાકડી તે કાળમા દેખાઈ કે તને કોઈએ લેખામા લીધી નહીં, ને વરૂ કદી ઘેટાના લેખાસમા આવી ઘેટાને છેતરે તેમાં કઈ વરૂની મોટાઈ મનાતી હશે? એ ખરા શૂરવીરનુ કર્મ નથી જ પણ તને કઈ શૂરવીર, રાજાખીજ કે અશાવતારી થયાનુ કોડ હતુ જ નહી * માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાચવી ધન મેળવવુ તાડ્યુ, કેમકે તે એ જ નિશ્ચય કીધો હતો કે ધનથી સૈન્ય, ને સૈન્યથી વિજય, ને વિજયથી દેશ, ને દેશથી કીર્તિ મળે છે સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણુ, ધર્મસ્થિતા તો તારામા પ્રથમથી જ નહોતા, એટલે એ વેળાની વાર્તા શી કરવી? સુરતમા મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે બીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો સ્વાર્થી કુભાડ રચવા માઝ્યા ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાયે બીની નહી, અને મને નથી માલમ કે તે કદી પણ રાજ્ય-પ્રાપ્તિ અર્થે ઊજળા પ્રપચ ખેલ્યા હોય ઉંચ કુળને અને ઉંચ ગુણને ન ઘટે તેવા કર્મો કરવા બારી કીધા તે આ દેશમા જે નબિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારે સ્વાર્થ સાધવા ને લાભ સાચવવા, નહી કે દેશી પ્રબની વાહાર કરવા એ તો તારો હેતુ કોઈપણ કાળે હતો જ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી પ્રબનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સાડું એ માટે તેં મોહુ ઉપબલી નવા નવા ધર્તિંગોથી વશ કીધા. યૂરો-

* જગતપ્રસિદ્ધ ડયૂક ઓફ વેલિંગટનના ભરતખડના યુદ્ધ માટે કોબ્બન કહે છે કે,
 "Were a page in those bloody annals for which God will assuredly exact a retribution from us or our children" મુરલે લાઇફ ઓફ કોબ-
 બન, પુસ્તક ૨ જુ, પા ૧૩૩

પમા ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો તેનું કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમાં આર્યો આણે, ઐક્યભાવે વર્તે અતિશય દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને તીવ્રબુદ્ધિનો હેતુ બહુશ્ચિત રાજનીતિવેત્તા બાણતા ને બાણે છે, અને તું કેમ બાણ ખેલે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટ નહીં ને તને વશ રહે તેટલા જ માટે સામ દામ ભેદની યુક્તિપ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આજ્યા, જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી. કેટલાક રાજકુમારોને સનદ આપી, બાણે એ સઘળા તારા ચાકરો હોયની તેવા પ્રકારની ન્યા સૂધી તું સમ્પૂર્ણ બળવાન થઈ અને આ દેશના કુળ દીધકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યાં સૂધી સૌને રાજ રાજ રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી, પણ તેં બેયુ કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાને શક્તિવાન છું ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી કોઈને “નાલાયક,” કોઈને “ભૂખ,” કોઈને “રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત,” કોઈને “ગેરવર્તીયુક્તવાળા” વિગેરે વિશેષણો (જેનો તોટા તારી પાસે નથી તે) આપી પદબ્રજ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેનાતમા ખડા રહ્યા તેમની તું શાહાનશાહબાનુ થઈ, પણ પેલા બિચારાઓને નામના રાજ રહેવા દીધા પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એ જ કે “હું પુરુષાર્થી છું” એ બતાવવા કેટલાક રાજ્યોને લાચ આપી વશ કીધા, તેમના શત્રુઓ સાથે લડાવ્યા અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશના જ ધનવડે સતોષી, (તેરા ધરમ તેરાહી દ્વાર) તેઓના શત્રુ રાજ્યોને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યાં સામી થઈ માર્યા કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યું કે હું ભલી છું આ સઘળામાં તેં તો તારૂં ભક્ષ પકાવ્યું ન્યારે જીતેલા રાજ્યના કકડા થઈ વેહેંચણીનો વારો આવ્યો ત્યારે “નરદમ શબુ” * જેમાં તત્વ હોય તેવો ચૂડામણી માલ તેં પડાવ્યો, પેલા

* મહીસુર જત્યા પછી વેહેંચણી થઈ તે બાબત એક ઇતિહાસ રચનાર લખે છે કે — The tripartite treaty had provided that the territories conquered by the joint exertions of the allies should be equally divided among them Lord Cornwallis was determined to adhere to the original compact with scrupulous fidelity, and made over a third of the indemnity (£1,500 000) as well as territory to each of the confederates, annexing another third of the value of 40 lacs of rupees a year, to the dominions of the Company — MARSHMAN'S "History of India" vol II, p 25

નિર્લોભ આશ્રય, અતિ ઉત્તમ આશ્રયના પેટામાં, અને રાક થયેલા ઉપકારથી હાથયલા નવાળે (કરનાટકના) બહલો વાળવા તે જે માચુ તે આપ્યું પણ મૂર્ખે આર્થે એમ ન બાણ્યુ કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મનીતિનું યુદ્ધ શા કામનું? કારણ કે જે આશ્રય તે આપ્યો છે તેમા “ધણીને કેહેશે કે ધા, ચોરને કેહેશે કે નાહાસ” પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તું કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બહલો મળે તો, ને ખીબને લપન્નછપન્નની રીત બતાવી આજી નાખે ને રાક્ષમા અધ થયેલાને સુઝે પણ ક્યાથી? ઢાલાઓ તારી માગણી કબૂલ રાખે ને આખરે તે ઢોવા રાબ ને ઠાકોરો રોધને રેહેતા હતા તેમા કામ માત્ર તારું થયું, ખીબઓ તો ફેકટમા કપાઈ મૂવા. વેહ્-ચણીમા સારો માલ પડાવી લાછણલુછણ તેઓને આપ્યું, તે પણ વળી સરતથી, કે ‘અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રુને મળવું નહીં’ આમ સ્વતત્ર રાબઓને પરતત્ર ઢોવા કીધા, પણ તેઓ લપકામા અબાયલા તેથી કેટલોક કાળ સમજી પણ શક્યા નહીં, ને સમજ્યા ત્યારે નોતી અવસ્થા એવી કે સ્વતત્ર થવાનો દાવો ઉઠાવે આ કરારથી તાબે થયેલા રાબઓને ત્યા સલાહ આપવાને નિર્મળ નિમિત્તે રેસીડટો મોકલ્યા ખરૂં કહું તો હુકમ બબલા ને રાબઓને તાબે રાખવા, અને કદી તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો એકદમ અચાનક સૈન્ય મોકલી તેઓને જેર કરવા અથવા તેમનો સમૂળો ખોડો કાઢવા દેશી રાબ્યમા શાંતિ સલાહ રેહે તે અર્થે, રાબ્યને જ ખર્ચે લશ્કર રાખ્યા, ને જગતને જણાવ્યું કે આ દેશી રાબ્યને આબાદ કરવા મારી કેટલી બધી કાળજી છે પણ એમા તારી મૂળ મતલબ એટલી જ કે લાગ આવે તેના જ લશ્કરે તેમના મુલકમા પ્રવેશ કરી જવું તે, આપડા આશ્રય રહિત થયેલા બાળક શાહબદાઓના ટટામા વચ્ચે પડવાની માગણી કીધી, અને બળબેરીથી તારી લવાઈના ઇનામ તરીકે ઉત્તમ ફળદ્રુપ દેશો છીનવી લીધા * જેમ જેમ તું શૌર્ય પરાક્રમમા હિંદુસ્થાનમા વધતી ગઈ તેમ તેમ તું છેક જ દાડાઈને નિર્લંબપણામા આગળ વધી, એ જ્ઞેતા તારા જેવી વિરલી, પ્રપંચી ને

* માં બાઇટ લખે છે કે “વારન હેર્ફિંગ્સથી તે અથાધા ભેડી રીકુ ત્યા મુખીમા ઘણા ઘણા બહાનાથી આસરે રૂ ૩,૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ કપનીએ હસ્ત કીધા છે.” બાઇટના બાપણનું ૭૦ મુ પાનું જોવું

કાવત્રાખેર કોણુ ? અને આટલું તે તુર્તાતુર્ત દર્શાવ્યું તે છતાં તને ઠરીકામ પડવા દીધી એનાથી વધારે મૂર્ખ રાજા કોણુ ? તારી પરવાનગી વગર કોઈપણ મહારાજ્ય ખીજા સાથે પત્રવ્યવહાર રાખે નહીં એ ખીડું તે ઝડપી લીધું, ને મૈત્રીદાવે આ મદદેશો સદેશહારક સાથે મોકલ્યો, પણ તે સદેશપત્રની પછાડી યુદ્ધના વાજા વગાડતો પાણીના અક્ષરે લખેલો દહેરો હતો કે “આ હુકમનો લગ કરશો તો એકદમ રાજ્ય છીનવી લેવામા આવશે, ને આ પત્રને અપમાન કરવું તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને જીત્તીના સાટાથી વળશે.” તે કોણુને માલમ નથી ? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુવરને તેઓની પ્રકૃતિનો, શરીરબાધાનો વિચાર ક્યાં વગર ચચાર સ્થિતો પરણાવાની પરવાનગી આપી, ને જેમની ઇચ્છા નહીં તેઓને ચચાર સ્થિતો બગાડારે પરણાવી* અને જગતને જણાવ્યું કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હું માન આપું છું, ને તેની અવગણના કરતી નથી પણ તેમ નથી જનાનામા રાજકુળ મશગુલ રહે તો તું શું કરે છે તે તે જાણે પણ નહીં, ને “હાજી હાજી” ક્યાં કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશકત જ રહે જ્યાં સૂધી સમય ન આવ્યો ત્યાં સૂધી તું સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યું નહીં, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તારો પટો કીધો, એકદમ બેધડક તું સર્વોપરી ચક્રવર્તી રાજ-રાજેશ્વરી થઈ બેઠી, જો કે એકપણ સત્રામ તે આ દેશમા, તારા પોતાના બળથી કીધો નથી કે જેવો નેપોલિયને ઇટલીમા કીધો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઈ કે ગુલામ કરતા તેમને બહેતર ગણ્યા નહીં, બહુખોદ બરી થઈ, ભાયાતો ને સરદારોના કબજા, જેની સાથે તને કશી નિશબત નહીં તેમા તે હાથ ધાલ્યો કોઈ રાજાને એણા માનને પાત્ર કે કોઈને એણી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડ્યા, ને તારે હાથે જ તું સર્વોપરી થઈ પડી આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજી-જ હલકા પાડ્યા સર્વોપરી, ચક્રવર્તી થવામા શા શા ગુણ જોઈએ છે

* તાજે જ દાખલો છે ગોંડળ ને ભાવનગરના ઠાકોરોપર તેમ જ થયું છે.

† ચક્રવર્તિપદ માટે “મહાભારત”મા આમ છે “દેશ દેરાના રાજ્યોને વિના પ્રપચ્છેતવા, તેઓની સવળી સત્તા નાશમ રાખી, તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે, તેમા મહારાજ્ય વચ્ચે પડે નહીં તેઓ મહારાજ્યને સર્વ પ્રકારનું સ્વેચ્છાથી માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયજ્ઞાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તિ માન આપવા જાય, ત્યાં તેમનું પૂજન થાય, રાજકોરા, ને રાજરચનામા સર્વ પ્રદારનો ભાગ આપે ખડણી આપ્યા શિવાય ખીજા કોઈપણ રીતે ચક્રવર્તી રાજાનો કરો હુકમ માંડલીકપર ચાલે નહીં.

તે તો તને માલમ જ શાના હોય? પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ધર્મતહાસ પણ તુ ભુલી ગઈ ચક્રવર્તીપિઠ ધારણ કર્યા પેહેલા પ્રજાને સતોષ આપવો અવશ્યનો હતો. પણ તેની તને દરકાર શી હોય? તે તો માત્ર તારો કુરુપ બતાવી મૌને થયરાવ્યા. પ્રથમમા સમાધાન આણવાને નિમિત્તે કેટલાક રાજ્યોની લગામ તે હાથમા રાખી, અને તે દ્વારે તારૂં પેટ પુષ્ટ કીધું જેથી તને કોઈ વખત અજીરણ પણ થતુ, અને જે રાજ્યો તે હાથમા રાખ્યા તેના પાટવી અને યશસ્વી પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કઈ કઈ બહાને તેઓને અટકાવ્યા ‘હજી તમે વયે યોગ્ય થયા પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી,’ ‘અગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે,’ ‘તમે કાચા છો તેથી વિના અનુભવે પ્રજા કનડશે ને તમે ભયમા પડશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુદ આઈ પડ્યા રહો,’ એમ જણાવી ઘણાક રાજ્યો તાબે કીધા. કોઈના વારસ માટે વાધા કાઢ્યા, કોઈને બે ગામ આપી પાચ સારા પડાવ્યા, કોઈને કેમ તો કોઈને કેમ, એમ ચપળતા વાપરી દેશમા તે જય મેળવ્યો, જે રજવાડી દરોડા કરતા વિશેષ સારી રીતનો નહી તુ જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઈ નથી અજિત બળવત અને બેચેનેટપઁ ધુમનારી છે, પણ એમા સમયે તારૂં દાલિકપણું પણ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. બે રાજ્ય બે ઐક્ય કરનાર થાય તો તને ઉડાવતા વિલબ નહી, તેથી બન્નેને ફરના ફર રાખવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ગમે તે થાય તોપણ તને પૂછ્યા વગર પાણી ન પિવાય, તો પછી બે જણ શી રીતે સપીલા થાય? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમા પણ તારો અમલ એમ તે તારો રોપજ એર બતાવ્યો છે. સ્ત્રી કે સગા સહોદરને ન મળાય વિવાહ લગ્ન પણ તને પૂછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવું કે નહી તે પણ તારી મરજીપર અને એમ સઘળી રીતે નાના કે મોટા, હબારની આવકવાળા કે કસૈડની, સો માણસના ઘણી કે લાખના તે સઘળા તારા ચત્રમા સક્રિયલા છે, તેની આપ તારા હાથમા છે, તુ બેર કરે તો તેની કુરચીકુરચી ઉડી બાય તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તુ જ સઘળે ખેતાની હાક મનમાને તેમ બોલાવે છે બાકી ગમે તેટલી ખડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે કોઈ રાજા એમ બાણે કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રુ છે ને તેનાથી બચવા તે તારો આશ્રય

માગે તો તારી મરણ ચાહે તો જ તુ તે આપી શકે, તેનો કશો જોરો નથી, ને કદી તુ એમ પણ ચાહે કે આપણે એ રાજ્ય લઈ લેવું છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઈ નથી “નાલાયક” કે “ગેરવર્તણુંકવાળો” ઠરાવી તેના રાજ્યને તુ તરત જ તારા રક્ષણ નીચે મુકી દે પણ કદાપિ કોઈ રાજ્ય બળિયું હોય ને તને પણ તેનો ડર લાગે તો “ઉગતા ડામવા”નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી. પેલા ક્રીષ્નામાથી ગર્જતો હઢેરો નિકળશે ને તુ જાણાવશે કે “એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન બળસત્તામા વધતું જાય છે અને પોતાના પડો-સીને વિશેષ ભયકર છે, તથા હવે પછી દુ ખંડારક થઈ પડવાનો મલક છે, અને એમ ધારવામા આવે છે કે તે બ્રિટિશ મહારાજ્યનો કદો શત્રુ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે, માટે પહેલાથી આપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામા આવે છે મહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સઘળા હક્ક છીનવી લઈ તેના રાજ્યપરથી ઢોળી પાડવામા આવે છે” આજ તારા ખરેખરા વાક્યો છે, ને આજ તારી નિરતરની કરણી, રેહેણી ને તારા આચરણ છે એમા લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી. દેશીઓનો એમા અલકાર નથી ને એમ બોલવામા વૈરભાવ પણ નથી આવી ખરૈયાનું ખારેવાટ* કરવાથી નૈષ્ઠિવૃત્તવાળી નોધારાના આધારરૂપ પુણ્યસ્ત્રોત તુ બની છે ભરતખંડમા તુ પ્રપચે ઘુમી હતી, ને પ્રપચે કામ કીધું છે જેમ જેમ તુ પૂરતી પાવરથી થઈ તેમ તેમ તે ધારણ કરેલો “બગવેશ” કાઢી નાખ્યો ને ખરા સ્વરૂપમા પ્રકાશી. જ્યારે તે લાખી, એકાત, વિકટ ને ઉજડ મહા-

* હોર્ડ મનરો લખે છે કે —“The main evil of our system is the degraded state in which we hold the natives We exclude them from every situation of trust and emolument we confine them to the lowest offices, with scarcely a bare subsistence and even these are left in their hands from necessity because Europeans are utterly incapable of filling them We treat them as an inferior race of beings Men who, under a native Government, might have held the highest offices of the state, who, but for us might have been governors of provinces, are regarded as little better than menial servants We reduce them to this abject state and then look down upon them with disdain, as men unworthy of high station ”

સાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલો જ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સબધની સાકળ બેડવી, ફ્રેન્ચ, વિલ્હા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે બાબત અનુભવી થવું, અને વેપાર માટે તારા પુત્રો આ દેશમાં આવી વસે ને પોતાનું નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને શણગારે લોકોને ને મોગલ શાહનશાહોને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દેશી રાજ્યો ઘણા ને શક્તિમત હતા, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રબળ પોતામાં લેળી ને તેઓના દેખીતા સુદર વિચાર ગ્રહણ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યું તારા દેશમાંથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તું લાવી હતી તે બક્ષિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યા બીજા કરતા તારૂં બોલવું સ્પષ્ટ, વેહેમરહિત, સુદરવાણીવાળું, ને સત્યતા ભરેલું હતું, પણ જો ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુંજ તારૂં વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત? એ આશાજ શી કરવી? પાટુ મારી કે પાખોટુ પકડી આકાશમાં ઉરાડી શબવત્ કરી ભૂમિપર નાખી તારી આનદે ઉત્તરક્રિયા કરત ને ગ્રાહ્યોને સતોષ પમાડત પોર્તુગીસની વગસત્તા તે ઘટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાર્યો હૈયાપુટેલાઓ સોનું જોઈને મોહી ગયા ને તને મદદ કરી કે એ તેમ સાધું છે, પણ ‘જર દેખી મુનિવર ચળે’ એ બાપદાદાનું વચન ભુલી ગયા તું પ્રબળ થઈ દુરાની ને ઇરાનીઓ કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાઈ ડાહી વાતો ને વૈદે-વારીયા વટ દાખવી સર્વોપરી સત્તા શક્તિ સ્થાપી, દીર્ઘદર્શી બની તે સૌને મોહ પમાડ્યા, ને જ્યાં ગરજ પડે ત્યાં હાથ જોડ્યા ને તરણા મહોડે ઉપાડ્યા, ને સમય જોઈ બાપબેટાનો સબધ દાખવ્યો આ બુદ્ધિચાતુર્ય બહુ ઉજળા પ્રકાશ્યા વખતે નિડર ને વખતે ધીરબની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણું મેળવ્યું ને જ્યાં સ્પર્ધા ચાલી ત્યાં વધતા વારજ નહીં રાજ્યોએ પરસ્પર રણસગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રબળ મોજશોખના સાહિત્યો પૂરા પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કેઈને તમા રહી નહીં ને તે બાબીરો મુઘલા નવોદા સુદરી પેઠે નેણના કટાક્ષ મારવા માડ્યા તેથી સૌ મુછાંખત થઈ પડ્યા ઘણિક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રબળની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેનો બોહોળે હાથે ઉપયોગ કીધો નજરાણા નાનામાં નાના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદા લેતા હતા

એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો લાચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું ‘નજ-
રાણું’ હતું આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી, મોરના પીછામા બળ-
ધ્યાની બની, સુઘડ આદર કરી રાજકીય બધન તોડવા પ્રપચ વાવર્યો
દેશીસામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ સામા રાજપૂત,
રાજપૂત સામા મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરુદ્ધોગી હતા, તેમને
તારા પુત્રોએ ચાકરીમા ગળ્યા તારાઓ હતા તો થોડા, પણ હતા
બાવન વીર ગત રમવી સારી રીતે બલુતા, ને તેથી હજી પણ
એમ કેહેવાય છે કે આગળના માહેજો તો બહુ ભલા હતા તેઓએ
નિરુદ્ધમીને ધધે લગાડી પોતાની સાથે રાખ્યા ઘણો માલ પોતાના
મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમા માગે
ઉપજ્યો આથી ઘણી દોલત મળી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા
તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો તે વળી આ નવા શ્રીમતોને
“કંપનીના સીતારા” એ કીતાબથી રજીત કીધા, ને તારા માનથી
સ્વર્ગે પોહચી બન કંપનીના તારા એ નામથી મગર થયા યરોપની
નવી શુદ્ધકળા દર્શાવે દેશી પ્રજાને કેળવી, ને વણાક લશ્કરી મીપાહી-
ઓને તાબે કીધા તારી ગણના નહી તેથી કુશોપણ અટકાવ થયો
નહી આ સેના જોઈને કટલાક ગબજ્યો, કે જેમણે પોતાની મત્તે
ખોએલી અથવા રણસત્રામમા પટોમીથી હાર ખાઈને કલકચુકત થયેલા
તેમણે તારી મદદ માગી ને તે આપી ખુશી સાથે તારે તો એજ
ઉદ્દેશ હતો નામદર્શી અથવા ડાહ્યાપણને વેગળે મુકવાથી જેઓ
પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તે ખીબજ્યો કરતા શ્રેષ્ઠ પદવીએ
ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામા નહોતા તેઓને શૂરવીર અને મહા-
સુભટરાજમા ગણાવ્યા આથી રાજ્યમા અને પ્રજામા તારા પુત્રો પ્રિય
થઈ પડ્યા જમીન બદલા તરીકે મળતી ગઈ, અને ત્યા અદલ ન્યાય,
શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઈ
ખેડુતો રાજી થાય તેમ કરે મુકવામા આવ્યો, અને તારા સુપુત્રોએ
દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને
માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા ખેડુતોને અદલ ઇનસાફ
મળ્યો, ને તે હિંદી રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી,
સંધ્યાને બચ્ચા એવા ગણ્યા.

“બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમાં પૂજ્ય ને શ્રેષ્ઠ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મ રક્ષામાટે તારા ‘રાજ’ને આશિર્વાદ દીધા, ખરા પ્રેમ ને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટે જ કે તેઓની વાજબી દક્ષિણ આપવામાં તે કૃપણતા વાપરી નહી, ને બ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવું પડ્યું * નવા આવેલા અંગ્રેજો ધર્માધ નહોતા, ધર્મપથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઈપણ માણસને ધર્મમાટે શકાશીલ થવું પડ્યું નહી તાલમેલ રમી સૌને રાજ રાખવા કપનીએ પોતાનો સીકકો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાબુએ “શાહુઆલમ બાદશાહ ગાઝી”ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઈર્ષાથી તારો અનાદર કરવાનું કારણ નહોતું તેઓ માનતા હતા કે તું મળમય અત કરણની નણી ને તને સર્વોપરી થવાનો કોડ નથી, અને તેથી “સરકાર કપની બાહાદુર” માટે ભારતવાસી હિંદુઓ કશો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારંવાર કપની બાહાદુરને “વાહુવાહુ”ના પોકારથી માન આપવા, ને વખતે વગર કારણે વાજીર બંધાડના લાગ્યા કપનીને અદલ ધારા માટે આશીશ દીધા, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના બુલમગાર નવાબ, રાજા, રાણા ને શાહેનશાહને અતરથી ધિક્કાર્યા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા પણ બ્રિટાનિયા, બાણ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદી પરાક્રમ કરતા તારી અપકૃતિ ને અપહરણનો ઇતિહાસ તદ્દન ન્યારોજ છે † પ્રથમના કાળમાં જ સો વસા સુખ પૂરા પાડનારા તારા પરાક્રમ હતા, પણ પછી ધીમે ધીમે રગભૂમિનો પડદો ઉઘડ્યો ને સુદર રગમેહલનો દેખાવ બદલાઈ હવે વિકરાળ રાત દેખાયું સઘળોજ સમય બદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ જેમ જેમ ભરતખંડમાં તું પણ અચળ થતી ગઈ તેમ તેમ તે સ્વદેશી આર્યવામી તરફ તારી કરડી નીંધા કીધી ધીમે ધીમે સૌની

* ૧૮૫૭ નો બળરો “બ્રાહ્મણો, ક્ષીર, ને બીજા ધણાના હક્કો ચુટવી દીધા ને તેઓને બીજા માનવાની હાલતે પોહોચાચ્યા તેથી તેઓએ લશ્કરી સીપાહીઓને ઉચ્કેર્યા હતા તેમાં મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા”
John Malcolm Ludlow

† “The past history of India [under British rule] is a history of revenue wasted and domestic improvement obstructed by war”—
SIR JOHN KAYE

વર્તણૂક, ચાલચલગત અને રીતભાત તરફ તે પ્રથમ અડચી, નામ-રજી, કટાક્ષ, અનાદર ને પછી ધિક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તે સ્વતંત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાધી કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાશ સાથે વધતા ગયા નાના નાના જીલમી કર્મો ઘટ્યા, પણ ઘણો પ્રબલિત પ્રબળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય ને ખીજવાઈ ખાવા ધાય તેવા દબાણો ચાલુ થયા, કારણ તેનો ઉદ્દોગ યથેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતા વિલગ થતો નહી ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી રાજકર્તાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક્ક સાચવી ખીજના લૂંટ્યા તેમ તે લૂંટ ચલાવી, પણ આ ધારા કોનાપર ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી પ્રબલ સ્થિતિ ને વ્યવસ્થા બધારણ તરફ લક્ષ ન દીધું ને નિરકુશિત સત્તા સ્થાપી જેમ જેમ તારો પગ દલીભૂત થતો ગયો તમ તેમ તે આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માડી, ને હોલત લઈ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી યુરોપ માથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઈ પડ્યા ક્યારે દેશ છોડવો પડશે તે જ્યા અનિશ્ચિત ત્યા દ્રવ્યહરણનો લોભ વધેજ તેઓએ જીલમ વાપર્યો, ને પછી તે દ્વારે તારી સત્તા વધારી ને પોતાની હોલત પણ વધારી તુ સર્વોપરી થઈ, ને રાજ્યોના કાન ઉઘડ્યા, પણ “ગરથ ગયા પછીનું જ્ઞાન ને રાજ્યા પગીનું ડાહ્યાપણ શું કામનું ?” હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો હિંદુસ્થાનમા સઘળા બળવાન મરી પરવાર્યો, ને તુ શ્રેષ્ઠ આસનને પામી ખીજ રાજ્યોપર શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા તે ઢોંગ આરંભ્યો, પણ મૂળનાજ મૂર્ખા તે હજી પણ ન સમજ્યા નવા કોલકરાર મજબૂત કીવા, કીનારાની માલીક સ્વચ્છદે થઈ, ને દેશી રાજ્યોનો અન્યોન્ય સાથ સબંધ હતો તે તદ્દન તોડી નાખ્યો દેશી માત્રને તં તારી દયા-પર લટકતા રાજ્યા સત્તા ઝામી તેમ તારો ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજ્યસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશકપણે કીધો, પૂર્ણ જવવિશના પ્રચડ ક્રોધિષ્ઠ બળથી પ્રથમ તે તારા બળીદાનના અવયયો યજ્ઞકુંડમા હોમવા ચાલુ કીધા પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણા લેતી ગઈ જ્યા મુઘી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્વરહિત બન્યા, તારી સામા પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઈ પણ કાળે

તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમા રાક, હૈન હૈન પોકારનારા થાય ત્યા સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેલ્લી અવસ્થાએ તેમના રાજ્યો છિનવી લેવા તારી કૃપાદષ્ટિ દર્શાવી, આ તારી “નાની નાની ગમતો”ને તે એમ ધીમી ધીમી લાખી લખાવી નાગપોર,* લખનૌ,† પબબ ને સતારાને‡

* આ મબધમા મારા કરતા વધારે બળવાન સહાદત અત્રે રજુ કરે છુ, જે પરથી આ બાબતનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે એવ મેરોસ ટેલર, જે ઘણી મોટી સત્તા ગણાય છે તે લખે છે કે — ‘The question remained to be decided on grounds of expediency not of right In favour of continuing the state, by adoption or recognition of some claimant to the succession Mr Mansel the Resident pleaded strongly, and was supported in the Supreme Council by Sir John Low in an able minute, which set forth the alarm already existing among native states consequent upon the annexations of Sind and the Punjab, the necessity of maintaining *public faith* inviolate and the advisability of allowing the widows of the raja and the chief men of Nagpore to make their own arrangements in regard to a successor

These views were however diametrically opposite to that of the Governor-General ”—અરતખડના ઇતિહાસનુ પાનુ ૭૦૦-૭૦૧ મુ નોર્થ

† લખનૌના રાજ્યને સંયોજવાનુ કારણુ એજ નહોતુ હિબર જનરલમા લખ્યું છે કે ‘સબસીડ્યરી’ રાજનીતિ ખેડુતોના સબધમા ચલાવી, જે રાજનીતિ બ્રિટિશોની ખાસ હતી, તેથી ખેડુતો ને ગણોતિયા નારાજ થયા ને તોફાન થયુ, પણ તેમા ન રાવ્યા એ રાજની આબાદી માટે મીં શોર આ પ્રમાણે લખે છે

In the number of cattle, horses, and goods which they possess, and in the appearance of their houses and clothes, the people [of Oude] are in no points worse (in many, better off) than our own subjects. The wealth of Lucknow, not merely of those in authority, but the prosperity of the bankers and shopkeepers is far superior to that of any city (Calcutta perhaps excepted) in the British dominions. How can all this be the case if the government is notorious for *tyranny and oppression*.”—“Notes on Indian Affairs ” (vol 1, p 156) by Hon F I Shore

‡ સતારાના સબધમા સર ઈ ફેલખુક લખે છે કે — ‘I don’t remember ever to have seen Mr Elphinstone so shocked as he was at this proceeding [annexation of Sattarah] The treatment of Sattarah sovereignty as a jageer over which we had claims of feudal superiority, he regarded as a monstrous one ”

બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિ એ તારા અતિ લોભનુ બચુગલ છે * આર્ય ધર્મિષ્ઠ વીર પુરૂષો, આઘળાની માફક,

* લોર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્ય-સંયોજનની નીતિએ આખા ફેરને લડકાવી મુક્યો હતો, પણ એ નીતિ તેમના પેહેલા જ અમલમાં આવી હતી પ્રથમ ૨૪ મી માર્ચ ૧૮૪૮ માં પંજાબ સંયોજન કીધું દીલીપસિંગ બાળકના રક્ષક થઈને ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૪૮ માં એ અંગ્રેજો પંજાબ ગયા ને ઢંઢેરો કાઢ્યો કે We come to punish insurgents, and to put down all armed opposition to constituted authority ” પણ છ માસમાં જ આવ્યનનો તેઓએ લગ કીધો શરણાગત બાળકને પેનશન આપ્યું કે જે આજે વટલીને ઇંગ્લડમાં પડ્યો છે, ને તેનો ટોહિનુર હીરો મહારાણીને શિરે શોભે છે જ્યારે લોર્ડ લોરન્સને પૂછ્યું કે “The spirit of the whole Sikh people was inflamed by the bitterest animosity against us” ત્યારે તેણે No કરી જવાબ દીધો (જુઓ લોર્ડ લોરન્સનું જીવન) બેલ Retrospect and prospect of Indian Policy માં જણાવે છે કે “The Sikhs as a people never rose against British power આના કરતા વધારે અધર્મની સહાઈત શી જોઈએ છે ?

પછી સતારાની વારી આવી પ્રતાપસેન ૧૮૪૭ માં મરણ પામ્યો, ને તેનો આઈ ૧૮૪૮ માં મુલો ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૯ ના કોલકરાર પ્રમાણે એ રાજ્યને ફાતક લેવાનો હક્ક હતો, સંધળા અધિકારીઓએ તે હક્ક વાજબી ગણ્યો હતો, હાવા ધણા મજબુત હતા તથાપિ ગવર્નર જનરલે તે ૨૬ જૂન ૩૯ માં આગ્રહ ૧૮૪૮ એ એન મીનીટ લખી heirs and successors એ બે શબ્દોપર વાઢ ચલાવી એ રાજ્યસંયોજન કીધું સતારાની રાણી રડી, તેણીએ છેલ્લી ૧૮૭૫ માં પાર્લામેન્ટમાં અરજ મોકલી, જે વાચતા છાતી ફાટી જાય છે શિવાજીની ગ્રાહીનો આમ અત આભ્યો

૧૮૫૩ માં નાગપોર સંયોજ કીધું એ સબધી તા. ૨ જ એપ્રિલ ૧૮૫૫ નું “ઈડયન ડેલી ન્યુસ” કહે છે કે નાગપોરના રાજાનું ખાનગી જવાહીર, આસરે ૭૫,૦૦,૦૦૦ લાખનું હતું તેને રાજની મીલકત ગણી જપ્ત કીધું, ને જાહેર બજારમાં વેચી નાખ્યું તેના બ્યાજમાથી રાજની ચાર રાણીઓને વરસ કહાડે ૩ ૩,૦૦,૦૦૦ પેન્સનના આપવા ડરાવ્યા ! ધન્ય છે

છેલ્લું પ્રતાપી રાજ્ય-સંયોજન કર્મ અધોધવાનું છે સારા રાજ્યને જોડી દેવા લોર્ડ ડેલહાઉસી તૈયાર હતો તો નામના હિદ્રવાળાને મુકે કેમ ? અધોધ્યાનો નવાબ મોગલશાઈ હતો તેથી તેને પકજા કીધો (તા. ૭ મી ફેબ્રુવારી ૧૮૫૬) તેની તોપ, માણસ ને હથિયાર છિનવી લીધા તીજરીમાં પહર કરાડનો વધારો રાજ્યમાં કરી કરાડની આવક ને ૨૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન આવી તુરત લોર્ડ ડેલહાઉસી “The Idol of the Indian community” સ્વદેશ ગયા, ત્યારે એક ધણી સાગી, ફેરની કાઝ જાણનારી મીનીટ લખી ગયો છે, પણ તે શા કામની ?

પોતાના સ્વદેશીનો વિનાશ કરવા તારા વાવટા નીચે દોરવાતા હતા તારા સિદ્ધાંતથી મોહ પામેલા, ખુશામતિયા, જેમણે તેં તેમના દેશનીજ લૂટથી તૃપ્ત કરી સતોષેલા, તેઓ તારા અનિયમિત લોભી સ્વાર્થપિણાને અને તુ બેવચની વિશ્વાસઘાતી છતાં પણ તને સહાય થયા હતા તેઓ હવે ફાટયા * જે રાજપુરુષોને તેં અભયવચન આપેલા કે “તમારા રાજ્યોને બધા સૂઝી સૂર્યચંદ્ર ઉદય થાય છે ત્યાં સૂઝી કશું નુકસાન થશે નહીં,” તેમની સામા તેં વારવાર મતિ ફેરવી આ શૂરા સિપાહીને તે તેમના જ બળે તેમના જ રાજપતિને પદબ્રજ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારા સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારૂં પાખડીપણુ સ્પષ્ટ જોયું, ને બાણ્યુ કે હવે કશું કામ બાકી નથી રહ્યું તેં ધીમે ધીમે ટુકડીઓ ને ટુકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માડી ત્યારે તેઓએ ‘નવરો બેઠો નખોદ વાળે’ તેવા કર્મ આદર્યા † ઘણા દેશી સિપાહીઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માડી, ને હુલાયલા પણ હુલાંચવાન સિપાહીઓ તારા પ્રસંગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા તેઓ ‘દેખ દેખે ને શીખ શીખે’ તેમ મૂર્ખ બન્યા તુ ધીમે ધીમે પૂર્ણ વિશ્વાસુ બની તેથી આઘળી થઈ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્રશસ્ત્ર (‘વાદ-

* ફાટવાનું મુખ્ય કારણ રાજસંયોજન વિધિ છે એ માટે એડવીન આર-નોલ્ડ લખે છે કે, “The narrative of annexations will have seemed sometimes, doubtless more like counting out the spoils of *brigands* in a wood than detailing the acts of English statesmanship in the light of history ”

† કોબ્ડન કરતા સારી સત્તા અને જડતી નથી આ બાબતમાં —“ To confess the truth, I have no heart for discussing any of the *details* of Indian management For I look on our rule there as a whole with an eye of despair Whether you put a screen before your eyes and call it a local army or whether you bring the management face to face in London, the fact is still the same The English people in Parliament have undertaken to be responsible for governing 150 Millions of people despotically in India They have adopted the principle of a military despotism and I have no faith in such an undertaking being anything but a calamity and a curse to the people of England —MORLEY’S “Life of Cobden, vol II pp 360-1

રાના હાથમા શસ્ત્ર) ધીર્યા, જો કે તે ધીરવા તને જરાપણ ગમ્યા નહોતા, પણ હાથારીએ પરાયા પુત્રોને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધું તેઓ ફાટ્યા, ને તારાજ થસો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચય કીધો તારી પૂર્ત પાખડી મતલબ તેઓ બાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નહ્યો નહીં પ્યાલુ ભરાઈ ચુક્યું હતું, ને એક ટીપુ વધવું બાકી હતું કારટુજ તે પ્રથમ વાપરવા આખ્યા * ધર્મધિ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે ડુક્કર અને ગૌમાસના કારટુજ અનેલા છે ! આથી પ્યાલુ ઉભરાઈ ગયું અને પૂર્ણ જોસ્સાથી અગ્નિ ફાટી નિકળ્યો કાનપોર, દિલ્લી, લખનૌમા બળવાની ચનગી ઝળકી, ને ત્યા સ્વભાવગુણથી કેળવાયલા નહીં તેવાઓ પ્રકાશ્યા સુરંગ ઉડાડવામા માત્ર એક રજકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કેઈ સાહુમિક પુરૂષ હોવો જોઈએ એટલે બસ જેમના રાજ્યો તે અધર્મિષ્ઠ થઈ પડાવી લીધા હતા, તેમના વશ-વારસો, જે રાજકુવરો આ ભારતીની છાતીપર આળપણથી ગેલ કરી આનંદે સુખરૂપ રાજ કરવા માટેની જ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તે ઢોળી પાડી પ્રચડ પ્રહાર કરેલો અને સાધારણ જમીનપર માધા રણ માલીક કરતા પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહીં તેઓ, ‡ જેઓ

■ That the sepoys believed that the greased cartridges were destined to deprive them of their caste is I think not to be questioned. But they believed that calumny, because the action of the British with respect to their own principle (i.e. Oude) had so shattered their faith in the professions of their ruling power that they were ready to credit anything against it. In a greater degree, the annexation of Oude and the measures which followed that annexation in a lesser degree the actual employment of animal fat constituted ample grounds for the distrust evinced by the Sepoys. —Col. Maleson's Continuation of Kaye's 'Sepoy war' vol 1, pp 351-2

† બન માઈટે ૧૮૫૬ મા કશું હતું — Princely families, once the rulers of India are now either houseless wanderers in the land they once called their own or are pensioners on the bounty of those strangers by whom their fortunes have been overthrown. They who were noble and gentle for ages are now merged in the common mass of the people "

‡ 'No Indian Prince should exist' સર ચાર્લ્સ નેપિયરનું એવન-ચરિત્ર પુ ૪ પા ૧૮ 'The two hundred and fifty kinglings must increditably and speedily disapear' The Friend of India

રાજા ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ, જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ, શૂરવીર સાહસિક અજિષ્ઠ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તે ભય, અપમાન, દાખ ને બળથી તરવાર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ, ધર્મગુરૂ ને ધર્મચાર્યો, સાધુ ને સતો જેઓનું સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના પ્રકાશવાદી અસ્ત જેમ ચંદ્રના તેજમા તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્ય-સૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચંદ્ર પ્રકાશ શા લેખામા છે તેની તને જાણ ન હોવાથી તું જમમા લુલાઈ હતી) થયા હતા તેઓ, સૈનિકોએ જોયું કે હવે આપણી રૂપરૂા લેશમાત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતા તેઓ, આર્ય પ્રજા જેઓને તારા વિજય ગવવિશી પ્રપચી પુત્રો સુધારાના ગર્વના મદમા છાકી જઈને રાજસત્તાના દોરમા પ્રમાદી થઈ ધિક્કારતા હતા તેઓ, યુદ્ધાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઈને કાળજા બાળતા હતા તેઓ, સ્વમતાભિમાની જેઓ તારા પુત્રને “નાસ્તિક, કાફર, યવન, મલેચ્છદેશનિવાસી” અથવા અપવિત્ર ગણી નિરતર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતા તેઓ, રાજપ્રપચીઓ જેઓ પોતાની પૂર્વની અખ-ડિત કીર્તિપર પ્રકાશી આનંદ માનતા અને પોતાનું જ સાડું એવો જેમને થયેલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહાબત, એભલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમ જરાએ રાજી નહીં, પણ તારી મોહક વાણીથી લોભાઈ દુ ખમાથી સુખમા આવવાને ચાતક પેરે તૃષાતુર બનેલા, પછી તે તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનું નિકદન કરી સ્માન-તાની માગણીને શેષથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ, જેઓએ તારાથી પુષ્કળ શોષેલું, જેમના મનમા તો તારો ભોરકુટો ક્યારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બીહીતા તદ્દપિ અહીંતહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સતોષ પામીને બેસતા તેઓ, ખાધરા ને લુટારાઓ જેઓને કંઈપણ જોઈયે તેઓ, સૈન્ય સશસ્ત્રમા આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ, અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ધવાયલા, દુ ખાયલા, પીડાયલા, હિણાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયેલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઈપણ ન્યાય કે કંઈપણ સારાની આશા રાખવાનું કોઈપણ પ્રકારનું કારણ જણાયતું નહીં તે સઘળાઓ, ભરતખડમા જે તત્ત્વ સામર્થ્યનો જોસ્સો રહ્યો હતો તે

બાહાર આણી, તે કાળમા તેવુ કંઈક છે એવુ જણાતુ હતુ તેથી સચુક્ત બળથી બળવાન થઈ પોતાનો જય ધારી ભવાનીને ભોગ આપી (માત્ર મૂહૂર્ત જોયા વગરજ) એકસપીલા થઈ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જડમેખથી ઉખેડી ખેદાનમેદાન કરવા પૂર્ણ ઉત્સાહના બળથી રજક મુકવા ઉપડ્યા એ ભયકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણા પણ થર-થરાવે છે જેવા આ સઘળા બળવાન શૂરવીરો ઉપડ્યા તેવા જ પહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસસતા શબ્દપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડ્યા મપાટામા તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી સત્તામેળવ-વાની ઉત્કઠાવાળા, મોટી મોટી જીતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબધન હાથમા આવેલુ જાણી, સ્વભાવવૃત્તિને મકોચ્યા વગર, પોતામા અસાધારણ શક્તિ છે એમ માની બુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય મુદ્દર પ્રાપ્ત કરી જય મેળવવાની ઉજળી કર્મશક્તિ વાપરી નહિ મહારાજ્ય મેળવવા મહાશક્તિ ભેંધ્યે, ને મહાશક્તિ માટે મહાન પુરૂષમા ગણના થાય તેવા કર્મ દર્શાવવા તથા ખેલ ખેલવા ભેંધ્યે આમાનુ કશું તે કાળના યોદ્ધામા હતુ નહી, નહી પાકી યોજના ને નહી પાકો બદોબસ્ત, એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કેહેવાનુ કારણ રહેતુ નથી બળવાનુ એકદમ અકસ્માત ઉઠવુ, તેનો વધારો થવો અને તેના પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબધારણપરથી જ ધારી શકાતા હતા દુકા વખતમા ઉઠવુ અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદ્દન નિર્બળ કરવાને માટે બસ હતુ નહી ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા ને સીખ, કે ગુરખા ને મુમલમાનો તને ને તારા કામોને તારા પુત્રો સાથે ઘમડી નાખવાને જેમ વટોળિયો નર્વ વસ્તુને ઘમડી બધ છે તેમ તત્પર હતા, ત્યારે તુ થથરતી દેખાઈ ને ઉભી રહેવાને પણ અશક્ત જણાઈ આ પૃથ્વી પણ ભયકર એવી દેખાઈ કે તેના ઘણી ઘણી લાખી મુદતના થઈ બેઠેલા ઘણી-ઓના શબને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઈ સ્વદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાપુરૂષો હવે આ કાળમા નહોતા, ને આ ભારતીનુ બળ સામર્થ્ય ઓછુ થયુ હતુ, કે જેથી બીજી પ્રજાને સ્વાતન્ત્ર્ય મળતુ હતુ, ને એ બળ તે મનુષ્ય ઉત્સાહ ને શસ્ત્રબળ, તેની ખૂટને લીધે નિર્બળ હતુ વળી એ વેળાએ “નેશનલ ઓર્ગે-નીઝેશન” નહોતુ, નહોતો કેઈ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને

નાણા ને શસ્ત્રો પૂરા પાડે ને સપથી વર્તાવી ધરતી ધ્રુબવવા તૈયાર થયા હતા તેમા યશને પામે દિલ્હીનો શાહનશાહ અશક્ત, નિરાશ્રિત ઇશ્વરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયલો, નિરાધાર રમકડું હતો, તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષજ હતી, ને જ્યારે આ દૈવી દુ ખનો પ્રવાહ જોસ-બધ તેને અગાડી ઘસડી ગયો ત્યારે તેણે આક્રમક ક્રીધુ પડુ પડુ થયેલુ વાદળુ એણે જોયુ, પરતુ તેને અટકાવવા તે તદ્દન અશક્ત હતો કવિ-તાની ભાષા, અલકારથી ને અતિશયોક્તિથી કહુ તો આ તેના દુ અપર અડધા હિંદુસ્થાનની આખમાથી આસુ વહ્યા આ બળવા વેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના બળવા-ખોરોને મહાય થવાની અગત્ય હતી, પણ તારા મોહમા અબ્દલ ગયેલા તનેજ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા તેઓને આ વિચાર તો મુઝયોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્તાઓની સામા થવામા પોતાનુ પરાક્રમ દર્શાવ્યુ તેઓને દુશ્મન માન્યા ને વિશેષ હુકે ભરાઈ બહાદુરીથી લડવાને તૈયાર થયા પ્રત્યક્ષ હતુ કે જો તારી સામા થવામા જોઓ મેદાન પડ્યા હતા તેઓએ માથે મળીને કામ કીધુ હોત ને આખુ ભરતખંડ એકસપથી વર્તવાને તૈયાર થયુ હોત તો તને નાસવુ ભારે હતુ પણ વખતની બલિહારી ગા, તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો સૈકડો બળવાખોર ટાળીઓ તૈયાર થઈને જય મેળવવા જોષ જોવડાવી આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવુ, કેમ રક્ષણ ને લક્ષણ કરવુ, શત્રુ સામા કેવી યોજનાથી કામ કરવુ, હઠાવવા કેમ ને હઠાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણ નહોતી, તેનુ કારણ હતુ કે કોઈ કાબેલ અધિપ નહોતો જો કોઈ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમા મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી “ઇરિગુલર” (અનિયમિત) લશ્કર પણ સાફ હોય છે, પણ આ બળવાખોરનુ લશ્કર તેનાથીએ ખરાબ ! ઇસ્કમસ્ત, લૂટની ઇચ્છા, નિર્દયતા ને અવિચારીપણુ એ તેઓમા આગળ પડતા પ્રકારથા, પણ જે બળ દર્શાવવુ હતુ તેનુ શૂન્ય મુકાયુ ખોરાકી પોશાકીનો કશો બદોબસ્ત નહી, ને તેથી સૌની ઇચ્છા ન્યારીજ તેથી બળવા-ખોર લશ્કરે મન વિના ટાળાબધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઈ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માડયું પોતાના સ્વભવતિલાઓનેજ દમવા માડ્યુ પણ આ ઉશ્કેરણી કરનારાઓએ

એમ ન જાણ્યું કે આપણે શી શી જાતની તગી ભોગવવી પડશે તેનું પ્રથમ લક્ષ્ય ન હીંધું જે લશ્કરમાં ભિન્નભિન્ન વિચાર ને અભ્યવસ્થા, તેમાંએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂટ કરવો રહ્યો. બળવાખોરોએ તારા મૈન્ય સામા ભીડભીડા, ઝપાઝપી, કાપાકાપી કરવાને બદલે પોતાનું હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનું શૂરાતન કાઢી નાખ્યું. લડવાના સરજામની પણ તાણ, તેથી ખ્રિટિશ ને ઇડયન સોલજરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક પરિણામ થશે એમ તેઓને લાગ્યું નહીં. તેઓ પોતાનું નહીં, લડવાને કાતીલ તલવાર કે ભયંકર બદુકો પણ નહીં, ખ્રિટિશ સોલજરોને હુકાવવાને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહીં, સેનના કાબેલ મરદાર નહીં, યોજના કરનાર પુરૂષ નહીં, સપ નહીં, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહીં, સેહ પોહોચાડી યથાથ રીતે કામ કરવાની આવડત નહિ, કામની ઉકેલ નહીં, ચાચલ્યવૃત્તિ પણ જીદીજ, નાણા ધીરનાર નહીં, ડાહ્યાપણભર્યાં વિચાર નહીં, ને સુધારાપર નજર નહીં, તો પછી એવા પ્રકારે બહાર નિકળેડું સેન કેમ ફાવે વાડ? તેઓ પોતાની જ અઘટિત યોજનાથી મૂવા, ને તેમાં કંઈ તાડ પરાક્રમ હું જોતી નથી. લૂટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઈ આ બળવાખોરને ધિક્કારવા લાગી જેઓ કોઈપણ ખીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓ જ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી, ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતાથી ચાહ્યા લાગ્યા, ને “અહ-લરાજ” એ નામે તું ઓળખાઈ બળવાખોર સેનનો કોઈ પણ રાજકીય વિચાર નહોતો, તારા શબ્દમાં બોલું તો કોઈ પણ *Idea* નહોતો. લડાઈમાં કેમ હલ્લા કરી ધસવું, કયા દોડ કરવી, શત્રુને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જ્યારે ખ્યાલ પણ નહીં ત્યારે જયની આશા જ શી? આ બળવામાં કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ધૂમ્યા, કેટલાક પેશવાઈ માટે ઉક્યા, કોઈ કોઈ રાજપૂતી માટે લખ્યા ને ઘણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કંઈ કામ ન મળે તે જ માટે ધૂમ્યા હતા, તેથી આ ધૂમનારામાં કોઈ લશ્કરી શક્તિ સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી આવે જ ક્યાથી? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમાં શાહ-બહા ને પાટવીઓ, અમીર અને ઉમરાવો, રાજ મહારાજાઓ તો બાળપણથી જ મોજમઝા, એશઆરામ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસ ને સુસ્તીમાં ચકચૂર રહેનારા, જન્મ્યા ત્યારથી જ અક્કલશૂન્ય, અક્ષર-

શૂન્ય, ને વીરત્વશૂન્ય, સાથે જનનાખાનુજ સેવનાર, નેજાબદારે, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ, વીરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીક્રા બહાદૂરીના ગુણ ગાનારા, પતરાજબાજ, અને સૂબેદાર રેસાલેદાર, ને સીલેદાર ઘોડેસ્વાર ટુકડીને દોરવવાનું, તોપખાનાની બેટરીને રીતસર ગોઠવવાનું બરાબર જાણતા, પણ તે પ્રાચીન રીતિથી જ પણ હાલની યુદ્ધનિપુણતા માટે ઐતિહાસિક વૃત્તાત, શસ્ત્રવિદ્યાનું ખારીક જ્ઞાન ને શત્રુની રાજ્યદારી કપટકળા કે જેનું જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનું હતું તેવગરના, અક્કલશૂન્ય, ને સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવું તેથી અણવાકેફગાર, ખિગેડના ઉપરી છતાં પોતાના માથાપર કેવું ને કેટલું જોખમ છે તેનો વિચાર છતાં, તેઓ મોજને માટે આમતેમ ભટક્યા કરતા હતા, અને પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેફીકરા સાઠ બની અથવા તો પોતાની હોશિયારીથી સમજવાને અશક્ત ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામાં બેસમજ ને અજ્ઞાન રહ્યા હતા જ્યાં ત્યાં ફરતા હતા, જે ગામમાંથી પસાર થતા તે ગામમાં પોતાના નિર્વાહ માટે કર નાખતા, લોકોને પજવતા, દમતા, લૂટતા, સ્ત્રીઓની લજ્જા લેતા, પાત્ર વાલ સોનામાટે નાક, કાન કે હાથપગ કાપતા, ગામો સળગાવતા, ખેતરોનો પાક ખરાબ કરતા, પાક વણુમાડતા, ને મિત્રને શત્રુ ગણી દુ ખી કરતા જેથી તેઓ જ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારા રાજને આશીશ આપતા હતા આ તેમની મૂખાઈએ જ તેઓનો ઘણું બગાડ્યો, તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જે પૈસો આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો નહીં જે પૈસો લૂટફાટથી મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમાં વાપર્યો હોત તો ઘણું ઉપયોગી થઈ પડત, પણ આ બડખોરોએ (આમ જ હવે તેઓને કેહેવું જોઈએ, યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામાં ખપત) તે અતૂટ્ય પૈસો લખલૂટપણે મોજશોખમાં ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણું માટે જ તેમના શૂરા સિપાહીઓ તેમનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી ધર્મ અને જાત્યાચાર સબધી પરાપૂર્વથી વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડ્યો હતો, કે કેહેવા દે કે તદ્દન નાશ પામ્યો હતો,

અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલે જ વર્ષે માહોમાહે નામા થયા હતા તે આ વેળાએ બધુંત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદ્દન છૂટા પડી ગયા, એક્યતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું માહોમાહે જ લડવા તૈયાર થયા પણ કઈ તેમનો દહાડો સિંકદર તેથી આ પ્રલયમાથી તો અચ્ચા અકુશિત રાજબળસત્તાની ગેરહાજરીમા અથવા સ્વદેશાભિમાન સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ઘાતકીપણુ, બેદરકારી, લુચ્ચાઈ, પપ્રચ, અધાધુધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી, અગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિર્દોષ અને ગાભરા હતા તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી જાણે ઉગેલા ખેતરમાથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા, જેવા બીજા બકરા કે નિરદોષ મેંઢા કાપનાર ખાટકી નિવડ્યા, ને આ અતિઘોર ત્રાસદાયક કર્મનો દોષ તુ તારા જ નાનારાવ અને બહાદૂરશાહ જગી-પર મુકે છે, છતાં પણ તુ ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી પૂરેપૂરી તપાસ પછી એકમતે ને એકેજથે તેમને ધિક્કારવા શક્તિમત થયા નથી, જો કે એ સતાપકારક બનાવ ઇતિહાસના અવિચળ પાના ઉપર કાળો દાગ દાખવે છે, ને એણે “ભરતખડ” એ રૂડા નામને લખમણો કરી મુક્યો છે, ને એથી કોઈપણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલી સુદ્ધા, તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમા ઠસાવી શકે તેવો છે, ને તેવા દુષ્ટ કર્મ માટે જ્યાસુધી કોઈ તેવું અવિચળ વિજયવત્ પરાક્રમ ન કરે ત્યાસુધી એ કાળો દાગ ધોવાવાનો નથી તેમ છતાં પણ તારી તરફના ઇતિહાસમા તુ છૂટા દિલથી એ કાળો દાગ એક પક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એ જ તેઓનો મહાન્ વિજય છે * વળી આ પણ અતિ સશયભરેલી વાત

* સર જોન માલકમના વિચાર જોવા ૧૮૫૦ પેહેલા અતિદુષ્ટ રીતિએ રાજ્ય ચલાવવામા આવડુ હુડુ “લોકો મુસલમાન, મરેઠાઓના હુ બધી ગભરાયલા હતા, પણ વણા વપનીના નોકરોએ પૈસો મેળવવામા એટલી દુષ્ટતા વાપરેલી કે બ્રિટીશ ન્યાયી રાજ્ય માટે મોટો ખરાબ વિચાર બધાયો આથી વધારે, લોકોને ભુડુ બોલવાનું કારણ તો સ્ત્રીઓ સાથેનો ધરસસારવ્યવહાર હતો ઘણી સુદર સુદરી ચોરીસામા, અલીગઢમા ને પબબર્મ બળાત્કારે બ્રિટીશ સોલજરે બગાડી એમ મેં જ્યારે મારા એક મિત્રથી સાચજુ ત્યારે મને અતિ આશ્ચર્ય સાથે સંકોપ થયલો મારા મિત્રે લીઠો હિન્દુસ્થાનના કેશી નબળા છે એમ ગણી સધળાઓ સતાવતા આવે છે આ ઘણું ખોટું છે, ને

છે કે જે આગેવાનો બળવામાં હતા તેઓના હાથમાં ઘાતકી કર્મ અટકાવાની કંઈ પણ શક્તિ નહતી અજ્ઞાન ને અવ્યવસ્થિત, જગલી રીતે દોરવાતા સોબતીઓ, વિજયથી વ્યાકૂળ, લેલાગાડા થયેલા, પરદેશી, પરધર્મીને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતંત્રતાની સુખમય લહરોના શ્વાસથી એવા તો મદોન્મત્ત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઈ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત્ત કુરત ખરા? તેઓ એક શબ્દ પણ સાંભળવાને ના પાડત, ને આ જોમપર આવેલા મૂર્ખો તેઓ-

એના ફળ માટે થવા જોઈએ ને થશે ” થોડે વર્ષે આ ભવિષ્ય(ક)વાણી ખરી પડી પણ અંગ્રેજો એવા નહી ને દેશીઓને કોષિત ઠરાવવા મર્યા, પણ તેમાં ફાળ્યા તો થોડા જ પાલમિન્ટમાં રાંઠે લાગી ને તેમાં આંધટ જણાવ્યું તે અતિ ઉત્તમ હવે The great company “system of finance was wasteful and oppressive Its policy was that of aggression and annexation In practice the government was irresponsible Nobody listened to Indian affairs in Parliament, except on rare occasions or for party purposes The Governor-General did as he pleased The President of the Board of Control did as he pleased * * The internal resources of India were utterly neglected આવા કારણથી સઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ હતી આંધટ વિરોધ એટલું જ કહે છે કે સ્પેને આટલાંનીકને પેલીમેર જે વર્તણૂક ચલાવી હતી તેમાં ને આમાં ધણો થોડો ફેરફાર હતો. આવા ધણા કારણો બળવો થવામાં સાધનભૂત હતા મિશનરીઓએ ધર્મનિમિત્ત બતાવ્યું છે, ને કેટલાકોએ રાજદ્વારી બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે “તે વેળાના સત્તાધારીમાં સ્વઝદી લેહેરીપણ, વહેલપણ, દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ટતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જનસ્થિતિપર ખેડરકાર, પ્રભાના સુખ માટે નવા વિચાર યોગ્યા નહી, ને લોકોએ કેટલાંક વહેમને લીધે મહણ પણ કીધા નહિ જમીનદારો ને જનરલોનો અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હક્કો ખુચવી લીધા, કપની ખાઉધરી બની, ઉદ્યમ ઘટ્યા હતા, ને દેશમાં વિલાયતી માલે જડ ધાલવા માડી હતી, લશ્કર લડાઈ વગર સ્વસ્થ હવું, ને હાથ ચળવળતા હતા તેમાં પાલમિન્ટ આધળાલીત થઈ, ન ખમાવાથી જનમત ઉભરાઈ આવ્યું ને છલકાતા છલકાતા અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો ” “મહાભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરકાર નીકળી આવ્યો નહી સિધિમાને ફાવે તેમ હવે, ને તે મોટો સમર્થ થોડો હતો, પણ ક્ષણમાં ખાણ ફરી થઈ ને તે અટકી પડ્યો જો વખત લાખો હોત તો ધણું ભોગવવું પડત ” “હવે તો અંગ્રેજોને શિખવાનું છે કે રાજસત્તાનો ઉદેશ શો? અમલ લોકને રચતો કરવો જોઈએ કેશી સમસ્તના લાભને અર્થે એમ જ હોવું જોઈએ કે સૌ સરખા છે ”

નોજ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત ક્રાન્સમા ૧૭૬૨મા જેવુ ગાડા-
પાણું વ્યાપ્યું હતુ તે કરતા વિશેષ આ અર્ધ જગલીઓને વ્યાપ્યુ
હતુ ક્યારે રોળીસપીઅર, મીરાઓ ને વાલટેરને મારતા ઝનુની
ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો, કે આ વેળા ભારતભૂમિના ગાડા એ
વિષે વિચાર કરત ? નાનાસાહેબ ને બહાદુરશાહને ખરી રીતે માનતુ
કોણ હતુ ? ખરી રીતે તેઓના હાથમા સત્તા જ નહોતી, હતી તો
નામની જ હતી માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામા આવ્યા
હતા જો આ નામભદ્રા* પુરૂષો મેદાન પડ્યા નહત, તોપણ બળવો
તો થાત જ. લોર્ડ ડૅલહૌસી અને તે પહેલાના ગવર્નર જનરલોએ
એવી તો રાજનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ
થઈ ગયો હતો, ને તેથી બળવાના બનો આગેવાનના હાથમા કશી
પણ કળ હતી નહી, અને વીરપુરૂષમા,—જે તેઓ તો નહોતા જ,
હોત તો શસ્ત્રઘાતથી મરત પણ પકડાત નહી,—જે ધીનસ્વાર્થીપણુ,
મોટાઈ, ગભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીટતા હોય છે તેથી
તેઓ કમનસીબ હતા, રે તેનો અશપણુ કયા હતો ? જો હોય તો
આવા અપ્રતિષ્ઠિત કર્મમાથી પણ જોખમ ખેડી યાહોમ ઝોકાવી શત્રુનુ
રૂડુ ધ્વંષી પોતાનો પ્રાણ અચાવતે વોશિંગ્ટનને જેમ લોક અનુમત
હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે
સ્વાર્થી, તે શુ કરવા શક્તિમત હોય ? કેદીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની
કતલ ચલાવામા આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા સિપાહીઓ જેઓ
સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા તેઓનો આ નિર્દયોએ ઘાત
કીધો, અને કુરતાથી કાપી નાખ્યા, કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા
પણ આશા નહી, અને યુરોપિયન સેનની કવાયત, રાજકીય કાવા-
દાવા, દાવપેચ, બળ, ને ષિટીશ સેન, સંખ્યા, શસ્ત્ર ને શૂર ત્રણોમા
બળિષ્ઠ, નિપૂણ ને કળાવાન તે જો જીતશે તો ઘણો સહાર વાળશે

* નામ જુડે કે રૂડે, ગમે તેમ છે તો ખરા' અમેજો નાનારાવ માટે જુડે
નામે ઓલખે છે, પણ એક રૂવિ આ પ્રમાણે લખે છે —

“રાજવશી તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો,
ગુપ્ત રહીને કસ્યા, જીવસદાના કામેા
રણશૂરો નહિં કેહ. વળી બહુ દુષ્ટ લેખાર્થો,
હ ના માન વાત, ઘણે વેરો જખાર્થો !”

તેથી ભડકેલા, યુદ્ધ રીતિથી, વિચાર ને સલાહથી નિરાધાર, લાખા વખતથી ઘેરે ઘાલવામા અનેક વિધ્નો આવેલા, સમય જવાથી કાપાકાપીમા જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સહાર વળેલો, શૂરપણુ નરમ થતુ ગયેલુ, ને આધળા સરદારોએ એકઠા થતા અટકાવ્યા ને ખીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે ફૂટેલા જગલી વાઘોએ જ આ તારા બાળકોને ચીરી નાખ્યા, તેમા સરદારોને થોડો જ દોષ દેવાનુ કારણ છે આ ઝઘડા, લડાઈ, અધાધુની વચ્ચે, જ્યારે દેશ ધૂળધાણી થયેલો ને કશુ કામ કરતો નહોતો, જ્યારે બળવાખોરો પોતપોતામા જ મરાતા હતા ત્યારે, જ્યારે રૈયત બળવાખોરથી અતિશય કટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાત, દરેક નગર, દરેક જણ પોતપોતાના મડળના રક્ષણ મટે અત્યાતુરતાથી ભરેલુ જણાતુ હતુ, સર્વ સત્તાલોભી, સ્વત્રતાના લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપોતાનુ નાનકડુ સ્વાભાવ સ્થાપવા મથતા હતા, જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરબિયા, ખત ઉઘમને માનનારા કઠણ વાનના બન્યા હતા, ત્યારે ખીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમા આવેલા બડખોરોએ પોતાનુ અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે અથવા વિના કામના કે અફળદાયી કિલ્લાઓને ઘેરે ઘાલી બિનજરૂરિયાતના શ્રમમા ઉડાડી દીધુ નહોત, અનુભવમિદ્ધ, ઉદ્યોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ત્યા હોત, પોતાના લોકોને વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તામ્રમુખીઓનો જ વિનાશ ઇચ્છ્યો હોત, દેશી રાજાને મધિથી સાધ્યા હોત તો જે જગ્યામા દોર મચાવ્યો હતો ત્યાના માલીક થઈ પડત પણ તારે સારે નમીએ તેમ થયુ નહીં. અથવા સરદારોની સખતાઈથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર ખેડા. લશ્કરી બધનમા ઢીલ, સુસ્તી, મુહૂર્ત, તદખીરમા કાચા, ધર્મમા તકરારી, અને લૂટની વાટણીમા લડાલડી થઈ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામા તારૂ કેળવાયલુ, નિપૂણ, નિમક-હલાલ, દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમા આવીને ઉભુ રહ્યું જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું. તારા અમલદારો, ઇલાકાના ને દરિયાના, જ્યા તારા પુત્રો સખ્યાબધ હતા તે પશ્ચિમની પ્રજા, જે બહુ લાખાકાળથી મોગલ ને મરેઠાઓનો બુલમ ખમી રિદી થઈ હતી ને જે પોતાનુ નિરતસ્તુ આત્મબળ

રોધી નિરમાની થઈ નિશ્ચિત, સ્વસ્થાચે તટસ્થ જડભરત બની ગઈ હતી, બાણે પોતાનું તો કરું જવાનું જ નહીં હોય તેમ નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા, ઘણો મોટો ભાગ ન્યાયાચાર, બાલ્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, ધર્માચારની ઘણી હેમકાઈ ભરેલી તકરાર કરવામા રોકાઈ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમનાપર તારા બહુ દીર્ઘદષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ દડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી હવે તારો મૂળ પાયો સ્થિર, અચળ, અડગ રહે તેમા સશય શો? આ શાંતિવાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પહોંચ્યો, ને વળી તું જાતે બહુ પ્રપચી, કે જેણે એજનકોર્ટ ને વાટ-રક્તના રણક્ષેત્રમા પ્રપચવીરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પૂછવું જ શું પડે? તે એક સ્થળે લડવા કરતા, દોડાદોડીથી લડવું વિશેષ પસંદ કીધું તેમા દોડતી ટુકડીના યોદ્ધાઓ ઉચી તાલીમ પામેલા, ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા, ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિશસ્ત્ર ને સરભમથી ભરેલા, તે સાથે પુઠપર ઇંગલડને મહાયો, વળી એક ભાષા બોલનારાઓ, વળી થોડાઘણા ટેકાવ આપનારા દેશી યોદ્ધાઓ ને રાબાઓ, ને રૂપાતર છતા ચૂરોપના બીજા દેશોનો આશ્રય, પૂર્વની કીર્તિ અને વૈરથી ઉશ્કેરાયલા, શત્રુની નબળાઈ અશક્તિથી વાકફગાર, અનેક બટપટથી ટેહેવાયલા, પોતાના બળથી વાકફ, દંઢ ને સાવધ, સચુક્ત બળના લાભથી અતિશે બાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવીર ને પાણીદાર ઘોડાપર બઠેલા, તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશ્કરપર જીત મેળવવામા દંઢ હતા એઓ જીત્યા તેમા શું આશ્ચર્ય? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જગી બહાદુરશાહ, લક્ષ્મીબાઈ યશવીરધીર* નારી છતા પણ તારી સેનાને હડાવી હતી તારી સેનામા રાઈફલ કેનન અને તેઓની બટુકડી, પટાકડી જ કેહે, તેઓનું તુમૂલ્યુદ્ધન જ થાય! બળવાખોરો મેદાનમા આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હડાવી, પણ જ્યાં તેમના શસ્ત્રો નબળા ત્યાં નિરૂપાય

* એ જ ખ્રિસ્તી અધિકારી આ પ્રમાણે જણાવે છે “તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામા ચપળ, સવારી કરાવે થોડા ને શત્રુને સેહે પોહોચાડવામા, તીર મારવામા અતિ ધણી કાબેલ હતી એલીઝાબેથની જેવી તેની ક્ષતિ, છાતીને ઉઠાવ ને ઘાટધટમ ચપળ હતા લડતા સૈન્યજે તેનાપર, આ તેની બહાદુરીથી મોહ પામી અનર્થ ગયા હતા” વળી સર હ્યુ રૉઝ કહે છે કે, “The Indian man has produced but one man, and that man was a woman”

એ જગ્યાએ વાશિંગ્ટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય સેનામા ધસતા જ્યારે તારી કેનને ઠેક શત્રુના કાલજ લોકતી હતી ત્યારે શત્રુની બહુકડી આવે પણ પોહોંચવા પેહેલા ધુળમા પેસી જતી હતી. વળી યુદ્ધકૌશલ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યા, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તુ ક્ષાવી શકી તેમની જ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શહાઝદાઓ તેઓનો આણુવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહ્યા, એટલું જ નહી, તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવું જ શુ ? બાકી તારી એકલી મદદથી તુ કોઈપણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી હોય એવું ઇતિહાસના કોઈપણ પૃષ્ઠથી સાબીત હોય તો બતાવ વાગ્લૂ, એજનકોર્ટ, કિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાંથી કયે નથળે તારા પોતાના બળપર તુ ઝંઝુમી છે ? સઘળા સરદારો વેરણ-ખેરણ થઈ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડ્યા, પણ હાર્યા, નાડા, લજજત થયા, પાયમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારે જય પ્રકાશ્યો યુરોપીઅન સેના દિલ્લી ને લખનૌ જઈ પહોંચી, ને સઉને વિખેરી નાખ્યા આજ વખતે ઘીજી જે સહાયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત, પ્રતિકૂળ શત્રુઓ અનુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કીધી નહી હોત, હુદલડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લશ્કરને વશ કીધું હોત, તો પછી રગ જુદો જ ઝામત, પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઈ મુવા, અને તે પછી તારૂં ડાહ્યું લશ્કર શૌર્યભેર સામું આવી જતું, ને બળવાખોરોના તાબામા આવેલા એ નગર જતા રહ્યા, એટલે પછી કંઈજ રહ્યું નહી અર્થાત્ ગુરીલાની નામભાગની લડાઈ પછી, લખનૌના જૂટકારા પછી પાણીપતના મેદાનમા સર હુ રોઝના ધૂમવા સાથે તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા શિતલ છત્ર નીચે પાછું ભરતખંડ આવ્યું ”

“અસ કર, બહુ થયું,” ખ્રિટાનિયા છેડાઈ પડીને બોલી ઉઠી, “મારૂં કહેવું જરા સાભળશે વારૂ ?”

“હવણા નહીં,” જ્વેસપર આવેલી સ્વતત્ર દેવીએ પિત્તાળ જેવા ધુધવાટે સાદે કહ્યું, “મારા બોલવામા તારે વચ્ચે પૂરાવાની શી સત્તા છે ? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સપૂર્ણ ઇચ્છા છે તો તને સભાળાવી તારી અપકૃતિ, અપહરણ ને દુર્બળતાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે

દર્શાવેલો જોઈએ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હું સાબિત નહીં કરું કે તારૂં રાજ્ય દેશીની સહાયતા વિના પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પણ પ્રપચ્ચેમી છે અને જો તારી ઇચ્છા મારા કાર્યમાં અતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હું ચાલી દોષ દેતી નહીં મને, યોગ્ય લાગશે તે કરીશ, પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ હિન્દ દેવીને મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘળો આશ્રય તેને આપીશ બોલ, તેને હવે શું કહે છે, બોલું કે નહીં ?”

“ભલે તારી ઇચ્છામાં આવે તે કરવાને તું સ્વતંત્ર છે દેવી,” કહી ગોળી, નિરૂપાયે ખ્રિસ્તિયાએ ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી

“ઠીક, તું હહાપણ હવે શીખી છે ખરી,” ખ્રિસ્તિયન રાણીએ કહ્યું, “જ્યારે તારા કહેવાતા શિતળ છત્ર નીચે મધળો દેશ આવ્યો ત્યારપછી તે શું કીધું તે યાદ છે ? નહીં હોય એમ નથી, પણ તું ધીટતા પકડી બેઠી છે તો સાલળ, હજી તારા, મારા ને હિંદના કર્મની કહાણી ઘણી બાકી છે ભરતખંડ તારા હાથમાં આવ્યાથી અતિ ઝણા ગર્વથી તું કુંલાઈ નિબંધુર બની ગઈ વેરના ઉભરાથી જે લોહીલુવાણ થયેલા પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલા હતા તેમની મરતી વેળાની તિણ્ણી ચીસો સાલળી અને ધર્મને માટે જેઓ જૂલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કઈ ઉપાય કીધો ખરો ? અથવા રાજ્યસંયોજન-રીતિથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સહારનો વખત આવ્યો, ને તારા તે ભૂલભરેલા વિચારથી તને સહેવું પડ્યું તે માટે તું ભૂલ* સમજી ખરી ? અથવા મોટા ને સ્થિર, મજબૂત ને હહાપણવાળા પાયાપર રાજ્યચલા કરવાનું તને સુઝ્યું ખરું ? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી, રાજ્ય સ્થાપતા કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે પ્રાચીન આર્યા-વર્તના દેવી ગુણ, રીતભાત, વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવું, દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા, દેશી ઉમરાવ અમીર વર્ગને કેમ રાજી રાખવા જોઈએ, તારા વિજયવત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેફ વિના અમલ કરવો અને આર્યના ન્વાર્થને હાનિ પહોંચાડતા, વળી તેમની જ ભૂમિમાં, તેથી કેવા હાલ થાય છે અને

* લોર્ડ મેયો ભરતખંડનો ચોથો વૈસરાય જે ખરેખર કહે છે તે આ પ્રમાણે છે — Believe we have not done our duty to the people of this land ' &c — LORD MAYO

તેમની કીર્તિ, તેમની આબાદી, તેમની બહોળલાલી, તેમની સર-
ળતા, તેમની સસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનું સુખ, એ સબધમાં
તું કઈ આજ ત્રેવીશ વર્ષમાં વધારે શીખી ખરી? જરા પણ નહીં.
તેં ઘણું જોયું, ઘણું જાણ્યું, ઘણું ભોગવ્યું, પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવી
ને જેવી જ રહી નથી તને ખબર કે અંતર, નથી તને લેશમાત્ર
ચિન્તા ને નથી તને લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્ય માટે માત્ર
ઉજળું એટલું દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સચોરાથી કા ન બનેલું
હોય, પણ તને ગવ, મદ વ્યાપી રહેલા હોય તેથી તું દરકાર જ રાખતી
નથી પહેલા સપાટમાં પાછો તે રવાબ જણાવ્યો, ને જુલમજબ્તીનો
ધધો ભરી કીધો તારૂં પહેલું પગલું મેક્ષિકામાં દાખલ થયેલા પીઝારો
ને કોરટીસની નકલ હતી,* જેથી તેં આર્થ રાજદ્રોહીઓને દૂત, બસૂસ
ને કાવત્રાખોર ધધામાં લગાડ્યા. તેઓ તને પહેલ પ્રથમ મદદમાં
આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા.
જેઓ આ ધધામાં માહિતગાર છે તેઓ કઈ ઓછું પરાક્રમ બતાવતા
નથી લોકો, તેમાં સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો,
અત્તાવાળાઓની જીદગીપર ડીમોક્રેસીની તરવાર લટકાવી આપી.
આબરૂદારનું મોત મોત થઈ પડ્યું ઠામ ઠામ દોરડા (ફાસીન) તેઓ,
નાની બદુકો ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. જ્યારે નજરે
ને ગામે તારા કબજામાં આવ્યા ત્યારે તે અડધા વેરાન તને જણાયાં.
આખા ભરતખંડમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો જ્યાં જ્યાં તારા પુત્રો
ક્રોધમય નેત્રે ફરતા હતા,† ત્યાં ત્યાં લોકોની નાસભાગ થઈ પડી
હતી, જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા

* જોન ક્રાઇસ્ટના ભાષણની પ્રસ્તાવના, પાનું ૭ મું

† “ભરતખંડ બળવા પહેલા અને પછી” એ નામના ગ્રંથમાં તે લખનાર
લખે છે કે દ્રાઇડન જિવિની આ લીટીઓ તે વેળાની અંગ્રેજોની વર્તણૂકને આબાદ
લાગુ પડે છે

“Revenge ' revenge ' Timotheus cries
See the Furies arise
See the Snakes that they rear,
How they hiss in their hair,
And the sparkles that flash from their eyes.” DRYDEN.

હોય તેમ કોઈ પણ સ્ત્રીની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી * સઘળા સેનાધિ-
પતિઓ ખોરવાયલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રબળ શત્રુ ગણી ધિક્કાર-
સ્તા હતા † ધની ને નિર્ધની બનો આ વેળાએ ડરી ગયા હતા

* બળવાના સમયમા હજી અનેક વાતો ચાલે છે તે સાથે બળવો નરમ
પડ્યા પછીની સ્થિતિનુ વર્ણન આપવાની અમે આ વખતે અમારી દ્રશ્ય નેઘચ્છે
છિયે બગાલાની એક રીજમીટનો સીપાહી (જેનુ નામ આપવાની કશી જરૂર
નૈતા નથી) આશરે દોઢ વરસપર અમને બડસ્ટાડપર મળ્યા હતા, તેણે આ
પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી ક્યામળી નથી “ગાડા માણસ
પેઠે સોલજરો ફરેક નગરમા ધુસતા હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલુ કે
અગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષ બાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાખ્યા, તેમની સ્ત્રીઓની તેમના
પતિ સમક્ષ લગ્ન લીધા પછી સ્તન, હાથ, પગ નાક, જાન, જીભ વિગેરે શરી-
રના અવયવો છેદન કરી પડી મારી નાખ્યા છે, તેથી બહુજ દૂરતા ન્યા લ્યા
વાપરતા હતા એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે માત્ર
વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ બાબત ઘણી ભયકર ચિત્રી હતી કાનપોરમા બનેલો
બનાવ ઘણો શોક, ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ લ્યા અગ્રેજો પેહેલે સામા થયા
ને પોતાની ધૂનમા રહ્યા બળવાખોરોનુ જોર વલુ જબરૂ હલુ તેઓને પત્ત
કીમ નહિ, ને પ્રથમ જાનપોરમા એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડીનો સપાટો
માર્યા, ને વાત વધી પડી હતી પણ બળવો તાન્યા પડી ઇંગ્લેન્ડ બહાદૂર
કોઈ પણ પ્રજારે ક્યા કીધી નથી ગાડા સોલજરો પોતાના મગજમા જે ધૂન,
જરાઈ હતી તેને અનુસરી વર્ત્યા ઉત્તરમા ઘણી સ્ત્રીઓપર બસ્તી ગુન્ગરી, તેઓને
લોહીલોહાણુ કીધી, કેટલીકને માર માર્યા, ને નાગરીકો મુવા, મુવા, તે બળવા
ખોરોને હાથે મુવા એમ ગણાયુ નરમ યેસ જેવા બીધેલા લોકો આ રાક્ષસોને
શુ કરી શકે? અમારી પલટણુ લ્યા હતી, પણ આ નેઘને બહુએ બળત્રા થતી
હતી લખનૌમા બાર બાર વરસની જુવાન જુવાન અતિશે રૂપવાળી એવી
તણુ મુસલમાન ને એક હિંદુ છોકરીને રાતના સોલજરોએ પોતાના બગલામા
ગાધી, ને બીજે ઢિવસે મરણુ પામેલી મળી આવી, પણ કોઈયે ક્યા સરખી
કીધી નથી સ્ત્રીઓના મોતજ હતા વખતે બાળક રસ્તામા મળે તો હાથ પકડી
દગોરી દેતા હતા વૂટ પણ તેટલીજ ધનવાનની પેઢીપર પૈસા દેખે કે તેપર
તુની પડેલા મેં વણી વાર આ બળવાખોર સોલજરોને જોયા છે, ને તેનુ દ્રવ્ય
તેના કમાનડરોને વહેંચી આપ્યુ બહુ વાતમા માવ નહિ, આ પૃથ્વી પણ
આપણી નથી તો કોઈનો વિશ્વાસ શો ?” આટલુ બોલતા આ ડાસો એટલી
તો ઝડપથી ચાલ્યા ગયા કે અમે તેને એક પણ પ્રશ્ન પૂછી શક્યા નહિ

† બળવા વેળાએ કેવી જગલી રીત સુધરેલા અગ્રેજોએ વાપરી છે તેને
માટે બે ટાચણુ બસ છે ‘ But we do not see a like barbarity in deeds
of our own in India such as executing a group of rebel Sepoys by

પાલમિન્ટમાએ બહુ ચર્ચા ચાલી રહી હતી તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાસહેલા દેશી રાજ્યોને છીનવી લેવાનો થયો, પણ જગત વિખ્યાત તારા સુતનુએ ગલાડસ્ટન-પ્રાઈટે અથાગ શ્રમ વેડી તારા મનોરથ પાર પડવા દીધા નહીં લખ્યા તે એટલે સુધી કે તને તોખા પોકારવી પડી તુ એ અને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હડી ને ક્ષમાપત્ર સાથે “રાણીનો ઢઢેરો” બહાર પાડ્યો વિક્ટોરિયાના ઢઢેરામા ઘણા સારા સારા અભય વચનો સમાયલા હતા, અને તેનો અમલ દીર્ઘદિગ્ધિથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામા આવે તો ઘણુ થોડુ ઇચ્છા બહાર રહ્યું હતું તેમા દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપલોગ, પ્રાચીન વશપરપરાના હક્ક, દત્તક વિધાન, ને સરખી છૂટ આપી હતી તેમા સ્વીકારેલું હતું કે ભારતવાસી પ્રજાજનોને ખ્રિટિશ રાજ્યની બીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હક્કના ધણી ગણવામા આવશે, એટલે જે રાજ્યહક્ક, પ્રજાહક્ક આપ્યા હતા તેની રૂયે ઇંગ્લડની રાણી નામદાર વિક્ટોરિયા ભરતખડની શાહનશાખાનુ ગણાઈ હતી આ દિવસે હિંદને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાળી રહ્યો હતો સર્વેએ આનંદોત્સવ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી ઘેરે-ઘેરે દિવાળીનો દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનંદ ગણાયો અગર તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા તો મુદ્દાઓ રમળતા હતા ને અગ્નિકોપ તુરતનોજ વર્ષેલો હતો, લોહીની નદી સુકાઈપણ નહોતી ને કોહોલા કુતરાઓ હજી પણ આનંદે હિંદના પુત્રોથી પેટ ભરતા હતા; તામ્ર-મુખી વાળવાળા સોલજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમા સેન્ડીનલનું કામ કરતા હતા ને તે રહ્યો ગધાય તેવી રીતે, આન્ડી ને સામપીનથી કે થઈ, ભરેલી બહુક બાધપર લઈ ‘છાકટા સેલરબાવા’ માફક, શાત, સરળ, નમ્ર,

fusillade and setting fire to the heap of them because they were not all dead”-Introduction to ‘Study of Sociology,’ by Herbert Spencer p 208

Lord Elphinstone, Governor of Bombay, writing to Sir John Lawrence, after the capture of Delhi, says ‘the British conqueror now outdid the same barbarous Persian, Nadir Shah, in barbarities, who sacked Delhi in 1738’

માયાળુ, વિનયવત, આર્જવવાળા, દયામણા ને દામણા દેશીઓના મહોં ઉપર શાપ દઈ, અનેક પ્રકારની અણુઘટતી ગાળો દેતા જરા પણ શરમાતા નહોતા,* તોપણ, તેવા ખારીક વખતમાએ તને લેશ પણ ઉણુ પડવા દીધુ નહી તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધુ, અભિવદન દીધુ, મુબારકબાદી આપી, “યુગ યુગ રાણીનું રાજ્ય રહ્યો” એમ સહુર્ષો લલકાર કીધી ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી ઉજમાળો દિવસ ગાણી રોશની કરી, અને તુ ભરતખંડની અતિપ્રિય “શાહાબાદી” થઈ ખેડી કોઈએ ગાયુ કે “હરખ હવે તુ હિંદુ-સ્તાન,” કોઈએ ભણ્યુ કે “બહુબહુ ઉપમાથી શોભતી રૂડી રાણી,” ને કોઈએ વદના કીધી લોભી, કૃતમ્મ, મગદીલવાળી, બેપરવા, લક્ષ્મી પૂજક આનરેબલ કુપની બહાદુરનું રાજ્ય નાશ પામ્યુ હિંદુ, મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામા, એકજ સ્થળમા, એક દીલથી ફીરોજ, તથાબ, શેરશાહ, અકબર કે શાહબંદાનના રાજ્યમા તેમની પ્રજા

* આ દોષ સઘળાપર સામટો મુકવો વણો અણુવટો એ દેશીઓમા પણ દોષ છે, બળવાખોરોના નિર્દય કર્મો બહુ ધિક્કારવા લેગ છે, પણ પાઠળ થયેલા કર્મો તેથી ઓછા વિકારવા લેગ કેમ ગણાય? ઈંચેની સીપાહીના બલવાની તવારીખનુ ત્રીજુ વાલ્યમ એ બાબત લેવુ આ સવળી બાબતનો વણો-ખરો આવાર, બળવાના ૭ જુદા જુદા ઇતિહાસપર રાખેલો છે વણા-ચુરો-પિયનોએ લોઈ ડેનીગના ધણા વખાણ કર્યા છે, પણ સીપાહીઓના જીવનની વાતથી તો જાન ફાટ છે “ઈડચિન મ્યુટિની” એ નામના એક ચોખાન્યામા જે લખેલુ છે તે જે એક મીશનરીનુ વખેલુ હુલુ તેના અસલની ગેરહાજરીમા તેનો તરજુમો અને આપુ છુ જે પરથી સીપાહીઓની વર્તણુકનુ અવલોકન થશે

“બળવો રાખ્યા પછી કાનપોર, લખનૌ અને દિલ્લીની ડચિરવાળી જગ્યાપર અગ્રેજ સોલજરો પોતાની લોહીવર્ણિ આખ સાથે ફરતા હતા કોઈ પણ દેશી તેવામા આવે કે સુરત ફેરવી નાખતા, તેમના પર હાથ ઉપાડતા ને યૂદી લેતા હતા” * * * “વાળિક વેળાએ દેશીઓના નાક પણ કરડી ખાતા હતા” “એક મમથે મસ્ત થયેલા સિપાહીઓની બરાખ નજીથી હલકી વર્ણુની એક સ્ત્રી જતી હતી તેના હાલહવાલ જરી નાખ્યા [લાજ લુટી] તેનો ધાળી ફરિયાદે આવ્યો તો તેને ઉલટો માર્યો, ને કોઇપણ યૂરોપીયન માણસેટ્ટે દાઢ આપી નહિ કેમકે તે બીહીને આગળ જઈ શક્યો નહિ” * * * “આપણા સિપાહીઓમા બર્મજાન ઈઈ પણ નથી ને તેથીજ તેઓ દેશીઓ જેઓ આપણા ધર્મને માને છે તેમને પણ ધિક્કારે છે એ કનવર્ટ (વટલેલ) સ્ત્રીઓએ અમને ફરિયાદ કીધી કે તેઓપર ખખનૌમા વણો જીલમ ગુજાર્યો હતો ને બગાડી હતી”

તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણતી હતા તે માફક, તને અભિ-
વદન યુક્ત દ્વેષ પગ ધોઈ ઘરમા પાવન કરવા એકઠા મળીને કલ્લોલ
કરવા લાગ્યા હતા, પણ એ કંઠણ હૃદયની ખ્રિટાનિયા, એ ગર્વિષ્ટ
કાતા, એ સમય ન બેનારી છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણ
તારા મનમાથી વેર ગયું નહોતું તું તેજ વેળાએ, કે જ્યારે કંનીંગ
અભયવચન આપીને શાંતિ કરતો હતો, ત્યારે હૈયામેલી હતી *
મનુષ્યપ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતંત્ર છે, બધું છે એ મત પૂર્વ કાળમા
વરસોના વરસો થયા સ્વીકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટ્યુટાનિક
જાતના જગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા,
તેમા પણ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તું જે સાફ રૂડું વ્યવસ્થિત હતું
તેનું છેદનભેદન કરવા તત્પર થઈ હતી સેંકડો વરસની મડળીઓના
રિવાજ જેમતેમ ટકી શક્યો છે તેથી તદ્દન અણુમાહિતગાર હોવાથી
તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયા મારી, હિંદને પવિત્ર જીવાત્મા છે
તેનો જ નાશ કરવા ઇચ્છ્યું તારા પુત્રોમા હજી પણ નોર્મન અને
સાક્સનનો બેસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને
મન પુરાણા ખ્રિટનો ને સાક્સનો હતા તેવા જ હતા જેમ પૂર્વ તર-
ફના વિજયીના મનમા, જે માણસો તેનો ભડાર ભરે છે ને તેની
રાજગાદીનું સરક્ષણ કરે તેજ પ્રિય હોય છે, તેજ પગથીએ વરતી
હાલની પ્રબળને તાબે કરી છે બેકે આર્યોએ પોતાના ખરા હુકમને
માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતા ઘણી તોળા પોકરાવી નથી,
ને તેઓની જાતમા બેડાયા નથી, પણ આ દેશના જીતાયલા ભાગે,
જેઓ પોતાના માતૃહુકમ ખોયા છે એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા,
ને તેથી તેઓને ધિ ક્ષારવા, કચડી નાખવા, તુચ્છકારવા બેધયે
એવોજ મુળ મુદ્દે હતો તેં રાખ્યો હતો જ્યારે ઢઢેરા બહાર પાડ્યો,
ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ઇરાદો નહારો કે વિપરીત નહીં હોય,
ને તેવું માનવાને કશાપણ કારણ મને નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ
કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહું હશે, પણ જાત્યભિમાન, વિજયાભિમાન
અને તેઓ ધારે છે તેમ બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાને લીધે તે વેળાના અબ્રેબેના
મનમા ઘણું છાક ભરાયો હતો લૌકિક અમલદારીની ઇચ્છા જ નહીં,
એ અમલદારી તારી જમીનના શ્રાપને લીધે, અમલદારોના ખુદ

* Life of the Prince Consort નામના ગ્રંથના ચોથા ભાગમા બેલું.

અવ્યવસ્થિત બધારણને લીધે, મૂળથી જ મડતી આવી છે તેથી, જ માર્ગે જતા એક વાર ખત્તા ખાધા કે ઠોકર વાગી તોપણ તેજ માર્ગે સુધાર્યા વગર આઘળાભીંત થઈ ચલાવાની જે કટેવ ને મતફેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂં લોભી ને દલીપણુ, અને જે આવે તે સ્વાહા કરવાની નિરકુશ સ્વભાવવૃત્તિ, તેમ “લેનેકું લાલા આર દેનેકું ચતુર્ભુજ” જેવી શખનાથવૃત્તિ વ્યાપેલી, તેથી તેં સૌને હડધત કીધા હમરોના સુખ કરતા એક શિલીગની કીમત તને ઘણી જણાઈ, અથવા પ્રાપ્ત કરવામા મઝા માની, દિલ્હી ને લખનૌના નાશ સાથે અમીર ઉમરાવનો નાશ કીધો ને ત્યારથી તારૂં યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુ રહિત પરખાયુ છે એ તારી કટેવ અધી મારી આશાઓનો લગ કરનાર છે, અને હમણાની તારી વિપરીત વર્તણુક જોતા તારા અઠ્ઠાવનમા આપેલા કેલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે આ મારી કડવી વાણી તને કોધિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તુ મને શુ કરી શકનાર છે વારૂં? તારામા કશા પણ રામ નથી, ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામા બાકી રાખી નહોત આ જે તારો પ્રપચ, પ્રાચીન પ્રબધ મેં કહ્યો તેથી કઈ વધારે હવે તને સમજવાનુ છે ખરૂં? હા, મારે માટે હજી ઘણુ ઓલવાનુ બાકી રહ્યુ છે, ને તે તારે સાલણવુ પડશે જ. બળવાની લાહે ઓલવાઈ, નહીં ઓલવાઈ તેટલામા ઢઢેરો, ભારત-ભૂમિના “મેગનાચારટા”ના વચનો પાણીના પરપોટા જેવા થતા ગયા તેનાપર તેં જ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તે જ તારા મનથી એને તરણાતુલ્ય ગણી હમી કાઢ્યો પાણીના પરપોટા કુટી ગયા તેનુ વજન થોડા વખતમા જ તેં ઓછુ કીધુ, ને હિન્દને અણુવિશ્વાસ યુક્ત કીધી જે ઢઢેરો, અડધા ઝનુની, ધર્મોધ, વિક્ષેલા અને કાળ-રૂપ વિકરાળ બનેલા હિન્દના પુત્રોને અમતોષમાથી ઠડા પાડવા માટે પરાર્થબુદ્ધિ, ઉદારવૃત્તિથી, પણ અલકારિક શખના સકેતવાળો બહાર પાડવામા આવ્યો હતો, ને જે ઢઢેરો એ તારૂં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાતુ હતુ, જે સત્ય ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અઘાત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢઢેરામાથી, બ્યારે તને ફાવતુ ત્યારે, અણુ ધારી કે મતલબી રાજરચના માટે અણીના મામલાને પ્રસંગે બારીકમા બારીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત, ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકચત્ર પણ તેવી બારીક બીના તારવી કાઢે નહી તેવુ તત્ત્વ તુ ખેંચી કાઢતી હતી ગમે તેવા

પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અદ્વાનમા ખુદ્દા જણાયલા તેવા શબ્દનો ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામા ધીરતા તેમજ નિરૂપતા બતાવવામા તુ લેશ પણ સકોચ પામી નહી, એ તારૂં નિર્લબ્ધપણુ, ખરેખર, માનજે મારી વાણી માચી, બહુજ નિઘ છે અઘાપિ સુધીમા પણ તે તારા રાખ્યના ખરા લક્ષણ કયા દર્શાવ્યા છે? સૌને તારી હાકમા દબતા ને દબતા રાખવા ને કોઈ ટેટે કરી મસ્તક ઉચુ કરે નહી તેવી યોજના કરવામા તને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહ્યો નહી તે પહેલે સપાટે, ૧૮૫૭-૫૮મા, છાપાની છૂટ છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમઘેસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડ્યો સત્ય છે કે તે અટકાવ તે થોડા સમયમા દૂર કીધો, પણ એ જ એક કૃત્યથી નિર્માણ થઈ ચુક્યું હતું કે છાપો સ્વતત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર જીવે છે નિમાળાપર અધર લટકાવેલી ડિમોકલીસની તરવાર છાપાના લખનાર ને છાપનારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે “છાપાની છૂટ,” “છાપો તો સ્વતત્રજ જીવેજી,” “મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હુક્ક,” એ તારી મગરૂરી તે વેળાએ કયા જતી રહી હતી? તારા પોતાના કુળને કલક લાગશે એમ તને તે વેળાએ સૂઝ્યું નહી? તને તારા કાર્ય માટે લબ્ધનીતિનો ભય નહ્યો નહી? પણ એ પતરાળખોર મુઘ્ધા, તેના કરતા તારા હાલના કર્મો કયા ઉજમાળા છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વશાવળી વાચીશ, જે તને કાળ સરખી વિકરાળ ભયકર શોક-ભયથી થથરાવનારી લાગશે, પણ મારે તો તને કહેવું એ જ નિશ્ચય છે, તો પછી વાત શી કરવી? એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી, એ બતાવતા તે તેને કિમિનલ કોડમા પણ ઘુસાડી દીધી રે, તેથી ન ધરાતા તારા પોતાનાજ ભુડા કર્મના ભયે, કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જીલમનો વરસાદ વરસાવવાની થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બધ રેહે તે માટે ખીજી વેળા સપાટે બતાવ્યો તારી ખરી ઇચ્છા તો એવી જ કે સત્ય ને વાજખી તકરાર હોય, પણ જો તે તારા લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તો તેનો અટકાવ કરવો, અને તુ અસત્ય માર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છદે વર્તે અને કોઈ સ્વચ્છદી તારાથી ન ડરતા ધીરતાએ રેકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોટો કાઢવો ભલે ભલે, ખ્રિટાનિયા, તે બહુ ભડુ કીધું તારી દૃષ્ટિ તો લાખી ખરી, પણ યાદ રાખ કે એમ શુકે પેટ ભરાયલા છે ખરા?

તે હથિયાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા આ દેશના રહિશોમા, ખરી રીતે આખી ચોખડ પૃથ્વીના મહાસમર્થ રાજ્યોમા શસ્ત્રકબળે બળિ રક્ષણ માટે અવશ્યનો છે જે દેશના પરગણાઓ છેટે છેટે હોય ને મોટા જગલો વચ્ચે આવેલા હોય, જેમા લૂટારા, પિડારા, ખુની, કામિયા, ચોર, ભીલ લોકો પોતાનો વશપરપરાનો માની લીધેલો ઉત્તમ ધર્મો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે હાથી ત્યા ચલાવતા હોય, જગલો ગીચ ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારા પશુઓથી ચિકાર હોય, એવા વનમા ઝરીખજુરખાઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય તેવાઓના શસ્ત્ર છિનવી લેવા, એ કોઈ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ઘાટત ગણાય ખરૂં? આમા પણ તેં પ્રપચ તો ખેત્યો ખરેજ તેં તેઓના શસ્ત્રો જેમ રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોના શસ્ત્રો છિનવી લીધા તેમ ખુચવી લીધા નથી, પરવાનાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમા શુ? એ તે કઈ નિયમ? જે શસ્ત્રો અગરક્ષણ માટે ને સ્વતત્રતાની ગર્વિષ્ટ એધાણી તરીકે અત્રીરઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વારવાર તેમનો મદાઈ ભરેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, “ખીલ ઓફ રાઇટસ”ને સભ્ય નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધા એ અતરમા રણકા જેવુ માલે તેવુ ને બેસ્સાને નરમધેસ કરી નાખે એવુ હીજુ કર્મ છે આવા આવા તારા મોટા શ્રીમાન્ બહાદુરીના કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા. તે વર્તમાન, મહામતિમાન, શૂરવીર, યશધીર, પરમસુખદાથી ને પરાર્થી પુરૂષો કે જેમણે તને વિપત્તિકાળમા આશ્રય આપી સુખદાથી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતત્રતા માટે સિંહનાદ ગબવી તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ઘોરવામી જ્યારે એમ બાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જયની નિશાનીઓ તેં તારા પ્રબળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમા રહેલા તેમના હાડકા અથવા કોઈ સ્મશાનભૂમિના એકાદ ખુણામા પડી રહેલા તેમના કુલો બલભલી ઉઠ્યા વગર રહે નહી ખીજુ ઘણી કિમતી વસ્તુઓ ખરીદી તને શણગારી હતી, તે બદલમા તેં ઓછી કે વધતી કીમતની ચીજો તેં જે દિવોબનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બર્ક્ષીદા વશપરપરાને માટે કીધી હોય તે છીનવી લેવામા આવે ત્યારે તેઓને કેવુ વજબાણુ

જેવું લાગે? તે સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે ન્યા બળવો થવાનો ભય હોય ત્યાના શસ્ત્રો ઝુટવી લીધા તો ખેર, તને તો પીડા-કારી હતા, પણ જે પ્રજા નિર્મલ્ય* તેના શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધા રણેત્માહી, યુદ્ધાસક્ત ને દેશદ્રોહીજનના શસ્ત્રો છીનવી લીધા તે સાથે ગરીબડા, યુદ્ધભયથી થરથર કપતાઓના પણ શસ્ત્ર છીનવી લીધા એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજયુદ્ધશક્તિ સ્વતંત્ર શૂર-વીર મર્દો સામા હરીફાઈ કરી શકવે યોગ્ય નથી, એથી તારૂં ખાચ-લાપણુ સ્પષ્ટ દર્શન દે છે તારી મદાઈતો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમા શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ પણ એકના હાથપગ વિગેરે અવયવો વાઢી નાખી પછી કેહેવું કે “બચ્યા, મદાઈ હોય તો આવી જાવ, તમને ખતાવીશું,” તેમા કઈપણુ શાણુ-પણુ નથી જ સામસન જેવો બળિયો પણ મોહવશ થવાથી પરતત-

* બળવાનો ઉપદ્રવ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા હતો. ગુજરાત અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમા તે બિલકુલ નહોતો. મદ્રાસ તો એ ઉપદ્રવથી તદ્દન નિઃકલ્પકી જણાય છે પણ સર્વ સ્થળના શસ્ત્રો લઈ લેવાની આજ્ઞા આપવામા આવી હતી લોકોનો જોરસો તો હજી નરમ પડ્યો નો'તો તેટલામા આ ભયકર ઢંઢેરો સાલળી ઘણા ચડિત થયા પ્રથમ એ ઠરાવ ન્યા ન્યા જણાવવામા આવ્યો ત્યા ત્યા સૌ પોતપોતાના બળપર મુસ્તાક રહ્યા કેટલાકોએ શસ્ત્ર ન આપવાનો ઠરાવ કરી કસમ લીધા કોઇએ ધરના ખુણામા સતાજ્યા, ને કેટલાકોએ વગડામા ફાટયા કોઇએ બે નબળા આપી ચાર સારા રાખ્યા રાજપુત લોકોને આથી ઘણું લાગ્યું હતું બગાળાને એક સિવિલિયન જણાવે છે કે “રાજપુતોને આ બળપર પડી એટલે તેઓ બળબળી બિડ્યા તેઓએ મને જણાવ્યું કે ‘અમે જે વફાદારી ને નિમજ્જલાલી ખતાવી તેનું આ ઈનામ ! અમને મારી નાખવામા આવે તે લલા, પણ અમારા રક્ષકચિહ્ન અમે કદી આપીશું નહીં અમારૂં બહુ મોટું અપમાન થાય છે અમને ઘણો અન્યાય આપવામા આવ્યો છે’” મેં તેઓને સમજાવ્યા કે, ‘એમા તમારૂં અપમાન નથી, પણ સઘળા બહમાશોને લીધે તમારે એટલું વેઠવું પડે છે હમણા તમારા શસ્ત્ર સરકારને સ્વાધીન કરો, પછી તમારો મોભો જળવાય તે માટે હું લખાણુ કરીને તમારા મરતબાને યોગ્ય શસ્ત્ર અપાવીશ’ આટલું કહેવા છતાં પણ તેઓના ધ્યાનમા ઉતર્યું નહીં, પણ ઘણી સમજવટથી તેઓએ માન્ય કીધું હતું જો અમેજોએ આ વેળા પહેલાના જેવી ઉદ્ધતાઈ વાપરી હોત તો આ વેળા વળી બીજો જ બહવો ભયત ઠરાવ પ્રમાણે એક લાકડીએ સહુને ઢાંકવામા આવ્યા, એ ઘણું ખોટું થયું છે, પણ એ સિવાય બીજો કોઈપણ માર્ગ સરકારને માટે મુતરો નહોતો.

પણાને પામ્યો, ને પછી તેનું અતુલિત બળ છતાં પણ તે પોતાના શત્રુનો પરાજય કરવા અશક્ત મનાયો કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નહોતા, તો પછી હિન્દી પ્રજા ને બળવાળી ગણવી એજ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવું છે * તે જે આ સઘળા કૃત્યો પ્રત્યક્ષ કીધા તે શુ દર્શાવે છે ? તારી આબ-

* મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ હેર્જિગ્સે ૧૮૧૭માં જે પત્ર લખ્યો છે તેમાંથી અત્રે ટાંચણ લઘ્યે છે, જે અગત્યનું છે —

I doubt very much if the condition of the people would be better than under their native princes. The strength of the British government enables it to put down every rebellion to repel every foreign invasion, and to give to its subjects a degree of protection which those of no native power enjoy. Its laws and institutions also afford them a security from domestic oppression unknown in those States. *But these advantages are dearly bought they are purchased by the sacrifice of independence, of native character, and of whatever renders a people respectable.* The natives of the British provinces may, without fear, pursue their different occupations as traders meerasiders, and husbandmen, and enjoy the fruits of their labour in tranquility, but none of them can aspire to anything beyond this mere animal state of thriving in peace, none of them can look forward to any share in the legislation or civil or military government of their country. It is from men who hold or are eligible to public office, that natives take their character where no such men exist, there can be no energy in any other class of the community. The effect of this is observable in all the British provinces, *whose inhabitants are certainly the most abject race in India.* No elevation of character can be expected from men who, in the military line, cannot attain to any rank above that of a subedar, where they are as much below an ensign as ensign is below the Commander-in-Chief, and who, in a civil line, can hope for nothing beyond some petty judicial or revenue office, in which they may by corrupt means make up for their slender salary "

"The consequence, therefore of the conquest of India by the British arms would be, in place of raising, to debase the whole people. There is perhaps no example of any conquest in which the natives have been so completely excluded from all share of the government of country as in British India"—લોર્ડ મનરો

ફતુ એથી રક્ષણ થયુ છે, કે તારા મગફરી જળવાઈ છે, કે તારી શક્તિ માટે સારા ભાવ આવવાનું કારણ મળ્યું છે? કદી તારા લક્ષમા નહીં હોય કે તેં આડીરીતે કેવા ઉચ્ચ ને પ્રૌઢા કર્મ કર્યાં છે, પણ હું પ્રપચી રાત્રી, યાદ રાખજે કે સમયે આયુધ વિના પણ આર્યપ્રજ્ઞ રણુરગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી કોઈપણ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી તને વિક્રાવશે, હુકાવશે, હુણશે ને પસેમાન કરશે આ સત્ય છે કે તેં રાજ્યસયોજનવિધિયજ્ઞ હુમણા બધા રાખ્યા છે, પણ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તાને હાની પહોંચાડી છે ખરી પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ મને નગરો હોઈયા કરવાની રીતિ ત્યાગી છે, જો કે તે જ રીતિએ તને પ્રૌઢી ને ભવ્ય કીધી છે, વળી તે પણ બહુ ફરદશીં ને વગવસી-લાવાળા પુરૂષોએ, કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમા જ લાલ સમજતા હતા, પણ એમા તારૂં ઉત્તમપણું મનાયુ કે ગણાયુ નથી હે રાજશ્રેષ્ઠ દેવી, હે તામ્રવર્ણી તરૂણી, હે યુરોપાધીશિની, સાલજ, સાલજ, તને એ સઘળુ યાદ કરાવવુ બહુ દુ ખદાયક છે, પણ તેં જ્યારે તારી કૃતિવૃત્તિમા ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હુ તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકુ? ૧૮૫૮મા થયેલો તારી રાજ્યકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમા હતો, પણ કર્મમા તો તુ તેવી ને તેવી જ રહી સ્વાર્થમા પ્રપચી રહી, મદમા છડેલી રહી, ગર્વધેલી થઈ ખૂબ મચી, હાનિ કરવે સરસ નિવડી ને દ્રવ્યહરણ કરવે નિડર બની ખુલ્લી આખે તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતિને પડતી નાખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ ગુપ્ત ભેદ જૂદો જ રાખ્યો તેં તાત્કાલિક ઉપાય જે ચોક્કસો તે એટલો જ કે તોપના મારાથી સુરગ ઉરાડવાની રીતિને ત્યાગ કીધો, પણ ફેાલી ફેાલીને ઊંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી હુ ઇંડિયાની સરકાર કે ઇંગ્લંડના વિચારશીલ લોકોપર દગાફટકાનુ આળ ચઢાવતી નથી, પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માઝ્યા તે એવા હતા કે કોઈપણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાઝ્યા યુરોપની પ્રવૃત્તિમા મચેલા લોકોના સમાનતાના ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહીં, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આપેલા, પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્ય-પ્રજાપર ઘણા કરડા ધારા ને કર દાવપેચથી સુકવા એવી તેં રીતિ રાખી. ઇંગ્લંડની રાજસત્તા અકુશિત છે ઇંડિયામા નિરંકુશિત મદો-

ન્તપણાનો ભોગ ઘણો છે પ્રથમ તેં શાંતિરાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાક્યો, ને પછી દેશી રાજ્યોને અભય વચન આપ્યા તેઓને વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનદપટા આપ્યા તારા ઢઢેરામા સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વશ બળવવાનો હક્ક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપૂરી જૂટ છે, તો પછી તેઓને સનદપટા આપવાની શી જરૂર હતી? પણ એમાએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાકી રહી નહી એ નિમિત્તે તે રાજ્યોને આજ્યા ને તારી સવોપરી સત્તા કબૂલ કરાવી, જોકે ઉપલો ડોળદમાક તો એવો રાખ્યો કે જે રાજ્યોજનનીતિ રાખવામા આવી છે તેનો હવે પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવામા આવશે હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણા લાભો કાળ વહી ગયો તોપણ કોઈયે તેમા સુધારો કીધો નથી, પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્તાઓને નમ્ર, વિનયવત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેલ કીધી એક હિંદુ રાજકર્તાને તેની રીતિ કૃતિ વૃત્તિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક્ક છે જ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઈયે, તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને લાસતું નથી, તેટલું છતાં તેં તેઓના ઘરસસાર, ધર્મનીતિને રિવાજ એ બધાની વચ્ચે પડીને બતાવ્યું કે મારૂં કહેવું જ થાય. વારૂં, ઠીક કરી તેં, નવી રીતે વિજય મેળવ્યો, માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર, તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી તું માની જોસે તેમા હરકત જેવું નહી ગણાય, પણ એ તારી કબૂલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉ-ધરા ગવર્નરો, તેમા મુખ્ય ડૅલહાસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાધાને વળગી રહીને સચોળ દીધા હતા તે નીતિ તદ્દન ગેરવાજબી હતી, તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછા સપુરદ કીધા છે ખરા? * જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઈ લીધેલા રાજ્યો પાછા તેઓના વારસોને આપી દેવા હતા પણ હજમ કરેલું પાછું એકવાનું કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામા આવે, પણ કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ બહુ મુશ્કેલ છે “પશ્ચિ-

* ઘણા નાના રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અબલ્યાર આપવામા આવ્યો, પણ ખતારાને કેમ ન આપ્યો? કારણ તે મોટું રાજ્ય, મરેઠાઓનો તેપર પ્રેમ, ને શિવાજીનું સ્થાપેલું હતું

મનીરાજનીતિ”મા બોલવામા ઘણી ફડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ચોખ્ખી ના છે તેઓ કર્મ કરવે બહુ બહાદુર અને સાહસિક હોય છે, ને ચોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે ‘કોઈ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઈ ઠેકાણે મારે છે’ અર્થાત્ તેમનું બોલવું તદ્દન જાદુ હોય છે આ એપ તને સહાનો વળગેલો હતો તે તારી રીતિ પ્રમાણે દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલાજળેલા અત કરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉધા પાટા બધાબધા મહોન્મત્ત, ઉદ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરસ્યા અધિકારીઓની રૂક્તિ જાળવવા તે ઘણા બિચારા નિર્દોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી જહાનમમા મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહીં સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને લયકર લાગ્યું નહીં, પણ જ્ઞાનીજનોને તે ઘણું વસમું લાગ્યું એમ અમલ ચલાવતા તને શરમ નહીં આવી કે તેં જ્યારે ઢઢેરો બહાર પાડ્યો ને માફીપત્ર લખ્યો “કે અગ્રેજ સરકારની દૈયતના ખૂન કરવામા પ્રત્યક્ષ મબધ રાખવાની જેના ઉપર સાખીતી થઈ હોય અથવા થાય ત ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે, પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામા આવશે ” એ તેં સત્ય કીધું છે ખરૂં? હજારો બિચારા નિર્દોષો રેહુંસાઈ ગયા નથી ને ધૂન્ની અમલદારોએ રેહુંસી નાખ્યા નથી? તેં કોઈની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઈને પણ બાધ દીધો છે કે એમ નહીં કરવું, ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહીં જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહીં તેઓ તો સઠગણુ સપૂર્ણ ગણાયલા હોય, પણ એ તારૂં માનવું તદ્દનજ ખોટું છે એમ કોણ નહીં કહે? ઇંગ્લડના ઘણા રહીશોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગોવી હતી તે શું ખોટું હતું? શું તને એમ માનવાનું કઈ પણ કારણ છે ખરૂં કે, તારા સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય, રે આ હિંદના રૂષિમુનિ તો કદી નાકબલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર, સાક્ષાત્ દયાની મૂર્તિ, મહામતિ માન, બહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી, પણ તારા પ્રપચી ગર્વિષ્ઠ, તોરી ને મહાભિમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરા કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મવિજયી લોકોના દેશમા પણ તેં કયા કઈ લજ્જાનીતિની ભીતિ ગણી છે? ક્યારે તેં “વિચાર કરવો” એમ મનમા ધાર્યું છે? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિર્દોષપર દયા કર્તવી

ધારી હુતી ? એ તારા સઘળા ફાફા ભામા હતા, તને ફેકટ દયાની મૂર્તિ કહેવામા આવે છે, બાકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઈ પણ નિમિત્ત માત્રમા દેશદ્રોહી ગણી કાઢવા જ્યારથી કાટાવાળા પૈસા બધ પડ્યા ત્યારથી જ તારી ‘વાધ બકરૂ એક ચોવારે પાણી પિયે’ છે એ નીતિ સત્ય કહેવાઈ જ નથી. ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવા માડવા ધાર્યા ત્યારથી જ એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા બધ પડ્યા બળવામા ન્યાયની નીતિ કેટલી જલવાઈ છે તે કહેશે ? બહુ થોડી જલવાઈ છે, ને તેના પણ કારણો છે, કારણ વગર તે કઈ પણ કીધું હોય એમ માનવાને, જેનામા કઈ પણ બુદ્ધિનો અકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કબુલ કરશે નહીં તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે, પણ મોઘો છે, ને હવે જયના મહમા વધારે ફૂરતા બતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમા નિઘ ગણાઈશું, એટલું જ નહીં, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા બ્રિટનોના આશ્રયમા રહી હુતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિક પણા માટે બહુ બડબડશે, ને કોઈ તેવો ભયકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામા થશે, ને તેથી જ તે મહજ ડાહ્યાપણ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યું. પણ તારા રાજ્યનો ‘મારો’ કોઈ વાચવા બેસે તો બળવાના જેવો નરસો કાળ કોઈ પણ વચાશે નહીં બળવો શમ્યો, ને તે પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉદ્યોગ ચારણ્યો ધારા ધડવા લાગ્યા, ને દરેક ઇલાકામા એકેક ટકશાળ ધારા ધડવા માટે સ્થાપી લોકોને બતાવવા માણ્યું કે અમે ન્યાયી જ છીએ, તમારૂં સરક્ષણ કરવા આવ્યા છિયે, પુત્ર પ્રમાણે તમને રક્ષીશું, પણ તુ પ્રપચમા પચેલી લહબહ થયલી, પ્રપચનો કીડો તેના કરેલા ધારા ને કાયદાઓ બિચારા નિસ્પૃહી, નિર્લોભી, નિવૃત્તિવાન, સતોષી, પોતામાજ મજાહ માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વારૂ ? અનુકૂળ પડે નહીં, ને પડ્યા નહીં તેમા પણ પરદેશી, પરધર્મી હિન્દની વ્યવસ્થાથી બીનઅનુભવી સત્તાધારીના ઘટેલા ધારાઓ વગોવાય તેવા થયા તેજ પ્રમાણે ધારા કરડા થયા, બે કે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવે તેવા ન બન્યા, પણ પછાડીથી તો મહેસુલમા તેનાથીએ ભુડા બન્યા * ઘણા ધારાઓ ઘડાય તેમા ગોરાકાળાના

* ‘The revenue has been benefited by the Stamp Act at the cost of the poorest class of cultivators Litigation has been greatly increased’—SIR JAMES CAIRD

ધારા ને ગોરાકાળાનો ન્યાય જુદો કરવો ને થવો એજ તારી પ્રમાણિ-
કતાનો મોટો દાખલો છે * કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કીધો, પણ તેમા
ગોટાળો એવો તો વાળ્યો કે જેમ ફાવે તેમ વેતરે એવી સત્તા અમલદારને
મળી, ને જેમ આર્યપુત્રોના વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો વિદ્વાન પુરૂષો કરે છે
તેમ જ અનેક પ્રકારના અર્થો થવા માઝ્યા અમલદારો ઇનસાફનું સ્વરૂપ
જોઈ તેને કાયદાની કલમો લાગુ કરતા નથી, પણ ઉલટી રીતે ન્યાયના
સ્વરૂપને એવી રીતે ગોઠવી દે છે કે તે ન્યાયને પોતાની ધારેલી કલમમા
ઘોંચી ઘાલે છે આવા કારણ સાથે બીજું મોટું કારણ તો એ માન-
વામા આવે છે કે, ગોરા સાહેબો આ દેશની નીતિરીતિ ને મર્યાદાથી
વાકેફ નહી હોવાથી તેઓના કરેલા ધારા સર્વમાન્ય નહી ગણાય, ને
તેથી ઇંગ્લંડના રાજ્યનો, વ્યવસ્થાનીતિ રાખવી એ હેતુ બરાબર રીતે
બર આવતો નથી ધારા તો ઇંગ્લંડની પ્રજાને અનુકૂળ છે, તેથી તે
ફાવતા નથી, લોક રાજ નથી ને તેથી રાજ કરવાને માટે શ્રમ પણ
લીધો નથી તેઓને મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, સુખે કે દુખે
ગમે તેમ પણ ન ગમતા ધારાઓને શરણ થવું પડે છે વળી ૧૮૬૦†
પછી એટલા બધા તો ધારા ઘડવામા આવ્યા છે કે બિચારી પ્રજા
ગભરાઈ ગઈ છે, ને તે સાથે ન્યાયાધીશ પ્રમાણીકપણે વર્તવા માગતો
હોય તો તે પણ ગુચવાડામા વરસોના વરસો સૂઝી ગોથા ખાયા જ
કરે તે સાથે આજનો કરેલો ધારો કાલે ફરે, ને એકનું કરેલું બીજો
નહી ગણે, તેમ રોજરોજ નવાનવા ધારા ઘડવા ને જુના રદ કરવા,
કઈ નકામા ફેરફારો કરવા, ને પછી લોકોને ગુચવાડામા નાખવા એ
પણ તારી વ્યવસ્થાનીતિમા મોટી ખામી છે ઇંગ્લંડથી આવેલા અમ-
લદારો કદીપણ લોકોને શુ અનુકૂળ આવશે ને શુ પરવડશે નહી તે
જરા પણ સમજ શકવાને અશક્ત હોય છે, ને તેમના હાથમાં મોટી

* "The greatness of England largely depends on her good
fame and reputation for honest dealing" ૧૮૮૫ ના અક્ટોબરની ૩૦
મીએ લોર્ડ ઇડસલેએ કેમડન ટાઉનમા કરેલું ભાષણ

† ૧૮૬૦ પછી પચ્ચીસ વર્ષમા કાયદા ને સરક્યુલરો મળીને ૧૧૦૦ થવા
ન્ય છે, જેમાથી ૭૦૦ કરતા વધારે કાયદાઓ ને સરક્યુલરો રદ થયા છે કે
સુધારવામા આવ્યા છે

મત્તા આપવામા આવે છે, એટલે સાફ શુ થાય ?* આતરસ્થિતિ ને બાહ્ય-સ્થિતિ જ્યા સૂધી સમજવામા નહી આવે ત્યા સૂધી કદીપણ લોકોનું કલ્યાણ ને તાફ પોતાનું કલ્યાણ પણ થવાનું નથી અદાલતો તે સ્થાપી ખરી, પણ તેમા ન્યાયાધીશ માત્ર બહારની જ તપાસ કરે છે, પણ અદર શુ છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપકાઈ જાય છે એટલું જ નહી પણ ફેસલાઓ ઘણી લાખી મુદતે મળે છે ને ચુથાચુથીની તો વાત જ નહી એ તારી વ્યવસ્થામા બહુ જાણવા યોગ્ય છે, પણ એ તો બહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે મોટી બાબતમા તે શુ કીધું છે તેમા જાણ કે કુકાઓપર જે સાહુસ કરવામા આવ્યું તેમા તારી દાનતદારી વખણાતી નથી તે બિચારાઓને છપત્તમે ખુણે નાખી દીધા ને કુકાઓને મારી નાખ્યા' શા માટે તેઓને મળ કરવામા આવી તે હજી પણ કોઈ જાણતું નથી, ને તેને સબ કરનાર તારા ગોરાના

* હાઉસ ઓફ કોમન્સમા મીન બ્રાઇટ બોલ્યો હતો કે - Let that hon Gentleman imagine a government like that in India over which the payers of the taxes have not the slightest control, for the great body of the people in India have as we all know no control in any way over the government. Neither is there any independent English opinion that has any control over the government the only opinions being those of the government itself or those of the Military and Civil Services, and chiefly of the latter. They are not the payers of the taxes, they are the spenders and the enjoyers of the taxes and therefore the government is in the most unfortunate position possible for the fulfilment of the great duties that must devolve upon every wise and just government. The civil service, being privileged, is arrogant, and I had almost said tyrannous, and the military service, which as everywhere else where it is not checked by the resolution of the tax-payers and civilians, is clamorous and insatiable for greater expenditure."

ર ને નાણા સબધમા બેન બ્રાઇટ એ કહ્યું છે, ને મીન સ્ટુઅર્ટ મીલ પણ તેજ બાબતમા આ પ્રમાણે જણે છે "What a native of the country, of average practical ability, knows as it were by instinct, they [foreigners] have to learn slowly, and after all imperfectly, by study and experience," &c

સાહસને છાવરી વાળી તે જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહીં! શુ એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતુ? શુ એ તારૂ પ્રમાણીકપણ છે? ન્યાય છે? ધર્મ છે? જો તારી ઇમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજા કરનારને સખત સજા કરવી હતી, કે પછી કેઈ બીજો એ પ્રમાણે વર્તત નહીં પણ “આપકી સો લાપશી, ઔર પરાઈકી કુશકી,” તેમ દેશીની કીમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૂલ્ય પ્રાણ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ? લશ્કરે બળવો કીધો, તેમા પ્રજાને શુ લેવાદેવા હતી કે તે તેઓને શિર કર મુક્યો? તથાપિ ધન્ય બાણ કે હિન્દના ગરીબડા પુત્રોએ તારો જરાપણ અનાદર કીધો નહીં, જો કે બડબડ્યા, રડ્યા, કુટ્યા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો એ કર લેવાનુ પ્રયોજન નહોતુ, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યુ તે માટે ઇચ્છે આપવો હતો પણ બલિયાના બે ભાગ, ત્યા ભલાનુ ચાલે પણ શું? તારા હાથમા રાજદડતેવડે તુ છુદી નાખવાને શક્તિમત તો કેઈ ચે કે ચુ કરી પણ શકે કેમ? તારા બલિયાપણના દાખલાઓ કઈ ઓછા નથી,* ને તેમા તે વિવેક વાવર્યો હોય કે તે વાવરતા શિખી હોય તો ઈશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજો સૌરવમા પડો, હુ અસલભાષિની થાઉં તો તે માત્ર તારી ઇચ્છાનુમાર વર્તવુ ધારી જ્યાલ્યાથી દ્રવ્યહરણ કરવુ વાજબી ધાર્યું,† ને

* I appeal to you on behalf of that people I have besought your mercy and your justice for a many year past, and if I speak to you earnestly now, it is because the object for which I plead is dear to my hearts Is it not possible to touch hearts of Englishmen to raise them to a sense of the miseries inflicted on that unhappy country by the crimes and the blunders of our rulers here? If you have steeled your hearts against the Natives, if nothing can stir your sympathy with their miseries, at least have pity on your own countrymen Rely upon it, *the state of things which now exists in India must, before long, become most serious* ”—JOHN BRIGHT

† લોર્ડ મેથો ૧૮૬૬ મા એક મિત્રને લખે છે કે —“I am beginning to find, that our finances are not in as comfortable a state as they ought to be The waste of public money is great, and I have been obliged to take strong measures, and say some very hard things about it ” તણ માસ પછી એ સર હેન્રી હુરાડને લખે છે કે —“I am

અરેબર તે તેજ પ્રમાણે કીધું છે ઇંગ્લડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે વેપારમાં મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનને જ કરી આપવામાં આવે છે * ઇંગ્લીશોના લાભ માટે દેશમાંથી નાણા લેવામાં આવે છે ઇંગ્લડમાં મત્તાવાળો રહે ને તેનો હુકમ અહિયાં ચાલે તીજેરી પણ કયાથી કયા પડી છે, તેમાંથી મનનું માન્યું વાપરવામાં આવે છે ઇંગ્લડે આબિસિનિયા નાથ લડાઈ ઉઠાવી, તેમાં હિદુમ્થાનને શી લેવાદેવા હતી ? † આબિસિનિયામાં

determined not to have another deficit even if it leads to the demerit of the army the reduction of the civil establishments and the stoppage of public works

* નોર્ડીના પગારના સબધમાં ડા. હટર જહે છે કે — India can not afford to pay for that labour [of administration] at the English rates which are the highest in the world for official service but she can afford to pay for it at her own native rates which are perhaps the lowest in the world for such employment ” ડા. હટરના ‘અરત-અરમાં ઇંગ્લડનું કામ’ એ નામના પૃથ્વી પૃ ૧ ૧

† ‘I am very sorry to hear of the decision that India is to continue to pay for the ordinary expenses of troops employed from this country in Abyssinia. Surely this is neither a question of hiring or landing but simply one of payment by the country which employs the troops. I believe that I am right in saying that all the expenses of British troops employed in the Mutiny who came from England were paid out of the revenues of India. Again, I was not aware that any portion of the cost of the China war had been debited against India. I am sure that it ought not to have been so,’ &c — LORD LAWRENCE to Sir Stafford Northcote, 1867-8

લોર્ડ કેનમ્સ આજે આબિસિનિયાની વડાઈ માટે લખે છે કે — ‘one of the wickedest wars ever undertaken’ વળી તે નામદારના આ કીમતી શબ્દો છે — ‘The special injustice of the course now about to be pursued consists in this that when we employ English troops on an Indian duty as in the case of the Mutiny they are paid for out of the Indian revenues from the moment they land in that country, but when we employ Indian troops on an Imperial duty, we say that India must pay for them’ — ‘HANSARD’ vol cxc, pp 407 હાય ! શી ખુબી છે !

કેદીઓ પકડાયા તે ક્યા હિન્દના પુત્રો હતા? એ લડાઈ શરૂ કીધી તો ક્યારે તે એમ પૂછ્યું હતું, હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રબળા એક લાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારા અચ્ચાએને, કે 'આ ચુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવતી હોય તે સર્વને સરખી છે, માટે સૌની સમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવું જોઈએ' કઈ પણ પૂછ્યા વિના તારા મહોન્મત્તપણાથી તે ચુદ્ધ શરૂ કીધું ને તેનો અડધો ફાળો હિન્દુસ્થાનને માથે નાખ્યો * આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ શાતિનું ગભ્ય, મેહેરખાનીનો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તું સમજે છે કે એ તારે કેવો મોટો પક્ષ-પાત, અન્યાય, ગેરવાજબી લોભ છે તે? નહી, નહી, તને એનું ભાન પણ નથી દરેક દેશમા રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે બાબતની તને જાણ છે તારા પોતાના પ્રદેશમા સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે, તથાપિ ભરતખડમા તે બલજેર નીતિવિના બીજી નીતિ ચલાવી નથી વાજબી રીતિ તો એ જ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઈએ, પણ એ સમજે છે કેણું? એક વાર તે તારૂં પરમ પવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધધડાવ્યા કે બીજી વેળા પણ તેને છૂટ મળી તુરકી ને રૂશિયા લડ્યા ને તે સેપ્રેસ ઝુટવી લેવા ધાર્યું, તેમા વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડ્યું જો કે પહેલા ચુદ્ધ પેઠે સઘળો બોલે તે તારા શિરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડા લોકોને સોસલુ નથી પડ્યું એવું કેણું કહેશે? વેપાર ધધામા ને બીજી ઘણી બાબતમા હોહો થઈ રહી ને થોડા કે ઘણા ટોટા ત્રીજેરીને ખમવો પડ્યો પોદળો પડે તે ધૂળ લીધા વિના ઉઠે નહી પણ

* એક ફ્રેંચ અધિકાર લખે છે કે - The autonomous states are not the only element which the English Government have to consider, it has also to take account of the public opinion which is beginning to make its voice heard. It would be a mistake to suppose that 150 millions of Hindus, placed under the direct administration of the Crown, do not take any interest in the affairs of their own country and allow themselves to be led like a herd of cattle. This curiosity [referring to the political activity] is general, it has reached even the lower classes, and of their satisfaction a very great number of journals has been created. - "REVUE DES DEUX MONDES"

આના કરતા વધારે કટાણો આપે તેવી લડાઈ તે એ વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે * પેહેલી લડાઈ ઉઠાવી હતી તેમા અપજશ ખાટીને, કરોડોનો સહાર ને હુજરોની હાનિ કરાવ્યા પછી પણ તને ઝઈ દરકાર રહી નહિ તે વેળાનુ તારૂ પગલુ કદી થોડુ વખોડાય, પણ છેલ્લુ તારૂ પગલુ તો નિંદજ છે અમીર સામે જવાનુ ઝઈ પણ પ્રયોજન નહોતુ ને તે રાજ્યમા દૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઈપણ રીતની તને સત્તા નહોતી એક પડોગીને ત્યા તેની ઇચ્છા ઉપરાત જઈને એમ માગણી કરવી કે, અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણ આપો અને તેઓને ખીજઓથી શ્રેષ્ઠ ગણો એ જેમ લખમણુ છે, નીતિરૂઢીમર્યાદાથી ઉલટુ છે, તેમ જ તારી એ વેળાની માગણી લખમણી હતી, અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અલીમમજીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા “અલટીમેટમ”ને કીધો તે પછી તો તારે સમજી જવુ હતુ પણ તુ ધીટ મનની આદશાહુબ્દી તે વળી ગ્રીધી પાધરી સમજે ? રામરામ કર, મહોન્મત્ત ગર્વિષ્ઠ ધનસત્તા વિદ્યાકળાભિમાનમા જ છકેલી તેને તો એ એ અનાદર ઘણો સાલે, ને તેમ જ તને પણ થયુ બહુ રોષે ભરાઈ, જીદી થઈ હાય હાય એ અપમાન ખમાયજ કેમ ? બ્રિટીશ “પ્રેસ્ટીજ”ને જાખ લાગી ગઈ, તેથી ફ્રેચ નીતિ “કુપ ડી મેન” નિડર સપાટો ખતાવવો વાજખી ધાર્યો ઇંગ્લડને ઇડીયામા વચનારા તારા સુપુત્રો પોતાના અપમાનનુ વેર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા તનેજ શ્રેષ્ઠધનુધારી ઠોકી બેસાડી, વિધવિધના વચનો કહ્યા તને કોઈપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તુ કદી જીતાય પણ નહી એવુજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા “પારકે પૈસે દિવાળી” તેમ હિન્દના નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે ખીજઓને દરકાર શી હોય ? †

* કારણુ શુ ? “And it is because I believe that frank relations with our neighbours and constant AMICABLE communication with them are the best securities against being one day or other forced into interference that I have succeeded in teaching some and will before long show to all, that England's desire is that they should be STRONG and INDEPENDENT ”—LORD MAYO to one of Her Majesty's Ministers

† ‘India is in the unfortunate position that an increasing portion of her revenue, now amounting to one-third, is spent in England’
ફોર્સિટ પોલીટીક્સ એ કો તુ ૫૦૪ સુ ૫૪

એકદમ તે તારાને હિન્દના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ધસારો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યાં જઈને ખરેખરો કાદો કાઢી આવ્યા કે? એ યુદ્ધ વિના પ્રયોજનનું હતું ને તે કરવાની કશીપણુ આવશ્યકતા નહોતી, પણ મદે ભરાયલી તુ, પોતાના જય વાસ્તે, ને દ્વેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હુમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયું છે તારા ને સાથે હિન્દના પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવતા જે શિક્ષા થઈ છે તે યોગ્ય જ કેહેવી જોઈએ પૂર્વે ઘણા લાખા કાળપર તો મેં તને કહ્યું હતું કે તારે કદી પણ જગતીઓ નામા ધૂમવું નહી, ને તેં કબુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ધૂમીશ નહી, પણ તારૂં તે બોલ્યું અબોલ્યું થયું, એથી આજ હું ઘણી તપાયમાન થાઉં છું, કેમકે તે તારી સત્તાનો જય દર્શાવતા સ્વતંત્રતાનું છેદન કરી નાખ્યું કેઈ પણ દિવસે તેં સાબર્યું છે ખડ કે, જગતી, અજ્ઞાન, કળાવિદ્યાહીન, પશુતુલ્ય, ધર્મ વિનાના ગાડાઓ વશ થયા છે કે? શાલમિનને જગતીઓને વશ કરતા કેટલો શ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામા શક્તિ છે ખરી? ને જ્યારે તેવી શક્તિ નહી ત્યારે શા માટે તે હામ ભીડી? માત્ર હિન્દના પુત્રોના ઘણું કઢાવા ને દ્રવ્ય વ્યય ઉડાડી દેવાને પણ તેના પૈસાની તુ રખવાળ ઠરી છે તો તારે તેની રખવાળી કરવી જોઈએ, પણ ઉડાઉપણે હિન્દના નાણા ઉડાડી દેવા એ બેવચની થવા યોગ્ય છે * એ બેવચનીપણુ વિશ્વાસઘાતનું મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે તે તારી નીતિ આવી બાબતમા તદ્દન જાળવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાટો સુદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢકાયલો હોય છે તેમ તારો પ્રપચ આવી બાબતમા મનાય છે અકૂધાનોપર તુ રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવું જોઈતું હતું કે જે દેશ તારા છત્ર નીચે છે તે બહુજ શાંત છે, પણ આ તને સુઝેજ નહી હું તને સત્ય જ કહું છું, કેમકે સત્યથી શ્રેષ્ઠ ને લાભકર્તા બીજું કંઈજ નથી, ને સત્ય

* પેહેલી અરવાન લડાઈ થઈ તેના સળધમા જ્વન ગ્રાઉટ સાહેબ કહે છે કે

Last year I referred to the enormous expense of the Afghan war, about £15 000 000 the whole of which ought to have been thrown on the taxation of the people of England, because it was a war commanded by the English Cabinet for objects supposed to be English આજ વિચાર બીજી લડાઈને સમે પણ તેણે લાગુ પાડ્યો છે

વિનાનો પુરૂષ કે દેવ પણ શોભતો નથી, ને આજે તને જે કહું છું તે તારા પોતાના હિતને માટે જ કહું છું,* કે એક વાર તુ સુધરીને જે પચીસ કોડ પ્રજાની અધિષ્ઠા દેવીપદને પામી છે તેની તુ વિશેષ કાળજી રાખતી થા, બાકી આ ભૂમિ કોઈની થઈ નથી ને થવાની પણ નથી હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર થઈ ગયા, પણ તેનામા તો કશો ફેરફાર થતો નથી, તો તુ કીસ ગણતીમા છે? તેં અમીર શેર-અલી સાથે મુલાકાત કીધી,† પણ તેનો લાભ શો લીધો? કશોએ નહીં એજ પ્રમાણે બીજી લડાઈથી તેં ફળ મેળવ્યું દેશમા જે સ્વ-ચ્છતા રાખવામા આવી તેમા થોડા વરસ મુધી તો તેં ડાહ્યાપણ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિદુ ખદાયી થઈ પડી, ‡ તે એટલે મુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બેનો સમકાલીન ગણાય છે જે દીર્ઘદષ્ટિથી જોવામા આવે

* અહિયાજ એક શ્રેષ્ઠ પુરૂષ, હાલનો મોટો પુરૂષ એ છે તે માલગો -

‘Just for one moment look to India India is your one great free market, it is the one great port of the world where your manufactures enter without being hindered by any duties Without India, the unemployed at Birmingham would reach such enormous numbers as to become perfectly dangerous to social order’ — LORD R. CHURCHILL Oct 23, 1885

† લોર્ડ મયોના સમયમા અબાલા ખાતે એ- મોટું દરબાર ૧૮૬૮ ના નાર્થની ૨૭ મીએ ભરાયું હતું, અમીર બ્રિટિશ રાજ્યનો મિત્ર રહે તે માટે બાર લાખનું સાલિયાલું તેને આપવું ઠરાવ્યું તથા વળી ભેટશોગાતો આપી હતી ડાવતા અમીર અબદર રહેમાનને પણ દર વર્ષે બાર લાખ આપવામા આવે છે, જે કે બ્રિટિગોને તેનો જરાપણ વિશ્વાસ નથી હોસ્તમહમદ સાથે ૧૮૪૬ મા-રાર થયા પછી પણ કોઈ દહાડો એક બીજાનો વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો, એવી તો રાજનીતિ ને રાજપ્રપચ

વળી લોર્ડ મેયો વખે છે - ‘Our influence has been considerably strengthened, both in our territories and also in the state of Central Asia, by the Amballa meeting, and we can only persuade people that our policy is *non intervention* and *peace*, that England is at this moment the only non-aggressive power in Asia, we should stand on a pinnacle of power that we have never enjoyed before’ — HUNTER’S ‘Mayo’ p 271

‡ લોર્ડ લારન્સ એ છે - India is treated differently to the Colonies ”

તો લોકોને, રાજ્યની પેદાશ વધારી, ઇંગ્લંડના નિર્ઘની* ને શ્રીમંતના નિર્વાહને માટે કરથી છુટવામાં આવે છે ધણા કરો એટલા તો વધારી દીધા છે કે તેથી તોળા તોળા પોકારવી પડે છે, દેશી રાજાઓને ધમકાવી તાબેદાર કરવા, કારભારીઓને ધમકાવવા, તેમની સત્તાવચ્ચે હાથ ધાલવો, મહુજ કારણસર તેઓ પર રોપ બળવી દબાવતા રાખવા, પોતાની મરજી માફકના કારભારીઓ આપવા, તારા નોકરોએ તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવવી, ભગીરદાગ તાલુકદારના હક્કો બુટવવા તથા લાગાઓ નાખવા, અને રાજાઓને માફકા પેટે નચાવવા,† તથા તેમનો ન્યાય કરવો, એથી સર્વે ત્રાસ પામેલા છે એટલુજ નહીં, પણ તારા પોતાના સ્વાર્થ-સમયે તેમની વચ્ચે પડવું ને તેમની પ્રજા છુદાય ત્યારે કે તેઓ હુ બના દુગરમાં ટટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજા પર અન્યાય ગુબરે ત્યારે બેઘડક દાદ ન આપવી, એ થોડી ક્રિયાદ ને અસતોષનું કારણ નથી જમીન-પર કર,‡ પ્રજાની કમાઈનો§ કર, વેશ્યા પાસેથી લેવાતો કર, મીઠાપર

* સર જેમ્સ કેટ્ ડલ યોગી અગત્યનો પુરૂષ નથી, તે લખે છે કે -

‘By the great bulk of our countrymen, Hindustan is looked upon as a large country which affords a convenient place for the younger sons of respectable families to acquire fortunes. About the people we make ourselves perfectly easy’

† ડલ્હી એન્ડ વેલિંગટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે - ‘In our treaties we recognised them, the native princes, as independent sovereigns. Then we sent Residents to their courts. Instead of acting in the character of ambassadors they assumed the functions of dictators, interfered in all private concerns, contumacious refractory subjects against them, and made the most ostentatious exhibitions of their exercise of authority’

‡ ‘It will thus be seen that, although the tax has been increased by about 18½ per cent the increase of revenue (allowing for increase of population) was only 12½ per cent’—LORD HOBART (“Life” vol II p 69)

§ ‘The late Lord Hobart then whom the poor of India had never a better friend observes, in another place “I confess I have the greatest reluctance to increase a tax which is, in fact, a poll tax, upon the helpless and poor peasant”- (“Life” vol II p 489)

ધણા કરો મુકવાથી હિંદુસ્તાનની કેવી હાલત થશે તે માટે લોર્ડ હાર્લીંગ્ટન,

કર * અનાજ પર કર, દારૂતાડી પર કર, નર્કના લીલામ, એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષે તો હું શું બોલુ ? તે માટે બોલવું એ પણ શરમાવે તેવું છે તે તારા કરની હદ સઘળે જ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂં જોઈને મતિહીન થયા છે, છતાં તે પેલા

મહારાજાનો એક પ્રધાન, દારવીનમાં તા. ૨૪ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને બાંધણી કરતા બોલ્યો હતો - 'I thought it was the fact that the British Government put too much taxation on our American Colonies and that it was the tax for Imperial purposes which cost us the loss of our American Colonies'

* 'મોડર્ન ઇન્ડિયા' નામના ગ્રંથમાં જ્યોર્જ ડેપબેચ લખે છે કે - 'The salt tax was only one tenth under the Mahomedan rulers of what it is now' આ તો ૧૮૫૩ માં વખાયું છે, પણ હમણાં તો ત્રીશગણી મીઠાનો કર વધે છે

† આ બાબતમાં એક સર્વોપરી સત્તા, અતિવશી સર્વોપરી સત્તા હિંદુ સ્થાનની હાલત માટે રજુ કરીશું ભરતખંડનું તનમન સુરદાસ ડાસેટ પોલી બેંકોના ગ્રંથના ૪૫૫ પ્રકરણમાં જમીનના કર સંબંધી બહુ અગત્યનું લખે છે -

As far as the cultivators of the soil are concerned it can be a matter of no consequence whether to them whether they pay a land tax to the Government or whether they pay a rent to private land owners &c

Those therefore, are completely in error who quote the aggregate amount of taxation as raised in India in order to prove how heavy the people of that country are taxed "

મી. કોટન, પોતાના 'ન્યુ ભરતખંડ' નામના ગ્રંથમાં લખે છે -

For more serious cause for anxiety than the arbitrary decision of a bureaucracy is the suppressed promise which runs through all our revenue policy that the soil of the country does not belong to the inhabitants of the country but to Government. There is no great harm in saying that the land belongs to 'the State' when the State is only another name for the people, but it is very different when the State is represented by a small minority of foreigners, who disburse nearly one third of revenues received from the land (£7 000 000) on the remuneration of their own servants and, who have no abiding place on the soil and no stake in the fortunes of the country. It is because we have acted on this principle all over India with the exception of the permanently settled districts that we have reduced the agricultural classes to such poverty " (pp 53-4)

ગડુનો* ન્યાય કરવાનો ફારસ કીધો પણ તે બાપડો રાજા નામનો, વિલાંસી, શૂગારમા જ મજાહુ માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાઓ અને પછીથી પદબ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જડ હાક બેમાડી, સઘળા દેશી રાજ્યોને જણાવ્યું કે હવે તપાસજો, અમારી સામા કઈપણ બોલવું ત્યાં કારણવિરૂદ્ધ કર્મ કરવું એ તમારું નસતાન, ખડિયા-ખડખડ કાઢનાર થશે બાકી શું બીજા રાજ્યો એવા દોષને પાત્ર નહોતા? શું સઘળે જ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? મૌની પ્રજા સુખી હતી? કે તારી પોતાની પ્રજા સુખી હતી?† પણ મદહારરાવ જાતે નામદં, લશ્કરી વ્યવસ્થા સારી નહી, રાજકુટુંબમા સપ નહી, આગલા રાજાનું કુટુંબ વિકૃત્યું છે, ને તેનો મોટો પ્રપચ હશે, વળી બ્રિટીશ રાજની સત્તા પ્રબળ છે, તે ન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે, એમ ધારી માવડીમુખો બની શરણે આવ્યો પણ એ જ પગલું બહેરાવપગ ભર્યું હોત તો ક્યાએ કુરચીકુરચી ઊડાવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુડા થતે, (?) પણ તને મપીને બેસવા દેતે નહી એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી એક રાજાને પદ-બ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવું જ તૂત કાઢવું એ તારી તાઅમુખી ગજનીતિ ધિ કારવા યોગ્ય જ કેહેવાય તારી પ્રજા તે ક્યા સુખી છે? તેઓનો અખડાટ તે ક્યા કમ છે? પણ બિચારા બકરાને રેહેતી માર્કું, ને પછી પાટવી કુવરને બોલાવી સઘળા રાજાઓને મજરો કરવા બોલાવ્યા સૌ બીધેલા તે આવ્યા, ભેટસોગાદ કીધી, ને અમૂત્ય માલ દઈને રાજકુવરને વધાવ્યા, એ વફાદારીનો બદલો કઈ

* મદહારરાવ ગાયબવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સર્વોપરી સત્તા ચલાવી છે એ નતે એશિલો, તેમ બળ વગરનો હતો એવું ધારી એક નહી માની નાન્ય તેડુ તોફાન કીધું એ ન્યાય તો શરમ ભરેલો જ સઘળે ગણાયો છે મદહારરાવ ૧૮૮૩મા મદ્રાસમા કેદખાનામા જ મરણ પામ્યો છે જે અન્યાય થયો તેનો જરી વા તેને ઘણો લાગ્યો હતો

† 'The general concurrence of opinion of those who know India best, is that a number of well-governed small states are in the highest degree advantageous to the development of the political and moral condition of India. It [native administration] has a fitness and congeniality for them impossible for us adequately to realise'—LORD CRANBORNE (1867)

પણ મળ્યો ? રાણીજીને કૈસરિયા કરાવ્યા, ને ઇંગ્લડની રાણી તે ભરત ખડની મહારાણી થઈ, તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડો જ મુકવામા આવ્યો હોતો કે થોડા જ હક્ક વધારવામા આવ્યા હતા નથી તેં તેના બદલામા દેગી રાજસભા* સ્થાપી કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા માર્ગ ખુલ્લા કીધા માત્ર કૈયસરે-હિન્દ એ નામ ધાગણ કીધું ને સિદ્ધામા કોતર્યું, તે વિના લોકહક્કને શો લાભ થયો ? શું તારી આ અપળતા હિન્દના પ્રિય પુત્રો નહી સમજતા હોય ? તેઓ તારી પક્ષાઈ ને શકતા નહી મનમા વિચારતા હોય ? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહી પગવશે ? તેઓ ઉઠીને તને ખેદાનમેદાન નહી કરશે ? શું તેઓ ચૈતન્ય રહિત જડ છે ? જગલી છે ? મૂર્ખ છે ? અજ્ઞાની જેવા છે ? નહી જ તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળું સમજે છે તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમા ઘણી ચારી લાગણી છે પણ જ્યાનૂધી વખત નહી આવે ત્યાનૂધી તેઓ દબાવી રાખવાને પણ વિરલા છે તેઓ મહનશીલ, વિચારશીલ, મયાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શીલતા બીજી કાંઈપણ પ્રજામા નથી નથી તે અમેરિકામા, નથી તે આફ્રીકામા કે નથી તે એસિયાના બીજા લોકોમા પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાનૂધી તારા સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાસૂધી તે સૂર્ય વધશે, બીલશે, ને અસ્ત પણ થશે કાળ આવશે ત્યારે હમૈશના જેવું નીમાનામ થશે જ ને તેથી નેઓ નિરાતે બેઝા પોતાની તપોવૃત્તિને ધુટે છે આર્યપણુ શ્રેષ્ઠ છે ને તે શ્રેષ્ઠતા તેઓએ મુકી નથી તેં તેઓનાપર તારાજ લાલને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા બીજી એક મોટી જાત વહાળીઓ છે તેને તે દાબી દીધી, પણ જરા-પણ નરમુ લાગે તેવું કીધું નથી ભુતાન જોડે લડાઈ કીધી, પણ તેઓ

* શું કીધું છે કૈયસરે-હિન્દ થયાથી ? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવીને તેવી જ કે દેશીઓને ગભરાવવાને “આજે આ નાયદો ને કાલે બીજો નાયદો એ લાલન । દેશીઓના જાનને ભયર લાગે છે કીપણુ દેશીઓના ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી ” એમ એક અનુભવી અનલદાર કહે છે લોન્ડોનમાં એક ક્રેડે, “હિન્દુસ્થાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધીમા તથા કાબેલ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજસ્તાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે, પણ મદદ કોણે લેવા ધારી ? સર હેવિડ વેલબર્ન કહે છે કે ‘નેપીલ હાઉસ ઓફ કોમન્સ’ સ્થાપવી એ પણ જરૂર છે, પણ કૈયસરે હિન્દ થયા પછી પણ કંઈ થયું નથી

બોલ્યા નથી, તાર પ્રતિનિધિનું* કબોતે મૃત્યુ થયું તે માટે શોકવન્ન સંખ્યા, હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનશુકન માન્યા તેં જે જે માગ્યું તે આપ્યું તારા મોટા ઢઢેરામા વચન આપ્યું હતું કે દેશીઓને વિદ્યા-શુભ જોઈને મોટા ને સારા ઓદ્યાન આપવામા આવશે ને તે વચન તેં નહીં પાળ્યું તો બોલ્યા સરખા નથી આસમાની સુલતાની આફતો આવે છે તોપણ અબોલા રહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષ-પાત થાય છે તોપણ, અન્યાય થાય છે તોપણ, અધર્મ થાય છે તોપણ, નિર્દયતા બતાવવામા આવે છે તોપણ કોઈનો મોટો જુમાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તેં કયા વિવેક વિચાર કીધો છે? હિંદના લાખો પુત્રો ભુખ્યા તરસ્યા રઝળે છે,† પણ કોઈ તેપર લક્ષ આપતું નથી, જ્યારે તારા પુત્રો મુખાસનમા બેસી મહાન વૈભવ ભોગવી

*બોર્ડ મેમ્બર મૃત્યુ પોર્ટ પ્લેરમા ૧૮૭૨ ની ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ થયું હતું

† It was only Aurangzebe who alienated his Hindu subjects by his bigotry and illiberal sentiments. But even under his reign "It does not appear that a single Hindu suffered death, imprisonment, or tax of property for his religion, or, indeed, that any individual was ever questioned for the open exercise of the worship of his father"—ELPHINSTONE'S History vol II p 552

‡ કાબવા તરીકે અથો યાના બોકો માટે ૧૮૮૦ માં એચ સી ઇસ્વીન પોતાના The Garden of India ની પૃ ૩૦૭ માં લખે છે કે—

'They [the masses] are often underfed generally under-clothed, and have not as a rule, anything that they call their own'

આવું માત્ર ત્યાં જ નથી આખા ભારતખંડમા પણ તેમ જ છે સર રીચર્ડ ટપલ પોતે કહે છે કે 'દેશમા દરિદ્રતાએ વાસ કર્યો છે, ભુખમરાએ જડ ઘાલી છે'

વેપાર વધો નથી, કેમકે વેપાર નાશ પામ્યો છે સરળો યુરોપિયનના હાથમા છે, તેથી પણ કુદૃશ થઈ છે યો ક્રેમ ગયા છે તે માટે ઇસ્વીન લખે છે—

The three principle industries under native rule were cotton weaving, salt making and spirit-distilling. Of these, the first has been crippled by Manchester competition, the second has been annihilated so far as legislation can annihilate it and the occupation of a numero of caste destroyed. The salt manufacture having been crushed, £400,000 worth of salt is imported annually"—"The Garden of India" p 30 આટલું જતાં એક અથકાર લખે છે કે,—"Heaven knows why the Coover's Hill college is maintained which costs the India taxpayer £7,383"

લીલાલહેર કરે છે, જો કે પોતે કોઈ પણ વાજબી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા ચત્ન કરે છે ને “હિતેચ્છા ને કથા”ના શબ્દોપર પાણી ફેરવે છે, ને ભુડુ ઇચ્છવામા તત્પર રહે છે, તોપણ ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહજમા છિનવી લઈ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતા ગોરા શ્રેષ્ઠ, તેઓ જ દેવતા, એમ ગણાવ્યું મમતા, ઇર્ષ્યા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો સદ્ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિમીમા થઈ છે મને તો લાગે છે કે તારી તરફ અપ્રીતિ હવે તો થવીજ જોઈએ, પાર્લામેન્ટમા જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતના વળખા છે, ત્યાં માત્ર પ્રાચીન કાળનો મોટો નાટકજ ચાય છે* કોઈને પણ હિન્દુસ્થાન માટે કાળજી નથી લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડા જ આતુર રહે છે માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના કોડી લાગ્યો છે તે જ બહાર પડે છે, ને થોડાક માત્ર મત્સ્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે, પણ તેમાંથી કોઈ પણ વેળાએ લાભ થયો ને હિન્દના પુત્રોનું રૂડું જ થયું હોય એવો એક પણ દાખલો હોય તો, હે માનદ, મને બતાવ ?† કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાય છે, પણ કોઈપણ

* જન ગ્રાંથનું ૧૮૭૬ નું લાપણું “ધી ટાઇમ્સ”મા વાચ્યું

નીચે વ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે — Under these circumstances it is, that we cannot find a day for the discussion of the Indian Budget earlier than August 13, when the House of Commons has already sat for seven months

† “If they were to do their duty towards India they could only discharge that duty by obtaining the assistance and counsel of all who were great and good in that country. It would be absurd in them to say that there was not a large fund of statesmanship and ability in the Indian character. They really must not be too proud. They were always ready to speak of the English Government as so infinitely superior to anything in the way of Indian Government. But if the natives of India were disposed to be equally critical it would be possible for them to find out weak points in the harness of the English administration.”—SIR STAFFORD NORTHCOTE (*vide* Hansard vol. clxxvii The Mysore Question,” 1867)

યૂરોપિયનને મોટા શ્રાદ્ધા આપવાથી તેઓ પૈસા સંચરિને દેશ છોડી નય છે, તે માટે સર જોન લો લખે છે કે — European gentlemen save more than they expend and send their savings off to a distant country”

રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી હબરો લોકો હકોને માટે આજ્ઞા કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે યાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતા નથી ઘણા થોડાને જ હે યશસ્વી વીર નારી, એ પ્રસાદ તેં આપ્યો છે પ્રજાપ્રતિનિધિસભાજી સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરૂષે તને જણાવ્યું હતું કે તેઓને જ્યારે આપણે મોટામોટા હક્કો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીએ તો તે હક્કો તેઓને આપવા નેઈએ, † પણ હજી સુધી તેમાનું તેં કંઈકર્યું નથી * નથી તેં કોઈ રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રાજગાર માટે સગવડ કરી આપી, કે જે રાજગાર માટે લોકો રાજની ખુશ મારી રહ્યા છે નથી તેં સારા હક્કો આપ્યા, કે જે હક્કો રૂશિયા જેવું જગલ્લી રાજ્ય તરફો-માન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડ્યું છે, † નથી તેં કરભાર યોછો

લોર્ડ મનરો લખે છે કે - “Is the effect, then, of our boasted laws to be ultimately merely that of maintaining tranquility and keeping the inhabitants in such state of debasement that not one of them shall ever be fit to be entrusted with authority ? If ever it was the object of the most anxious solicitude of the Government to dispense with their services except in matter of detail it is high time that a policy so degrading to our subjects, and so dangerous to ourselves, should be abandoned and a more liberal one adopted. It is the policy of British Government to improve the character of its subjects and this cannot be better done than by raising them in their own estimation by employing them in situations both of trust and authority.”
પણ આજે તેને કોણ યાદ કરે છે ? કોઈ નહિ

* લોર્ડ રીપન પેટે લોર્ડ મેથેએ પણ પણ આ દેશના હિત માટે મનમા લીધું હતું તેણે એકજ શબ્દ કહ્યો છે કે -

‘I have only one object in all I do, I believe we have not done our duty to the people of this land. Millions have been spent on the conquering race, which might have been spent in enriching and elevating the children of the soil. It is impossible, unless we spend less on interests, and more on the people. The welfare of the people of India is our primary object. If we are not here for their good, we should not be here at all’

† રૂશિયાએ તરફોમાન લોકોને માત્ર ગવર્નર શિવાયના સધળા ઓહ્દા આપ્યા છે, પણ હિન્દુસ્થાનમા સધળા મોટા ઓહ્દા પરફેશીના હાથમાં છે.

કરીને લોકોને નિશ્ચિત કીધા,* હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે ? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસત્કાર કરે, રાજ રાજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય ? જો કે પેહલે ધરથી તેઓનું નખોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તે તે રાજગાર બધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારૂં સાડું નસીબ છે કે લોકોમાં અસતોષની ચીડ પેડી છે,† પણ આણુમાથી ખસવાનો ઉભરો આવ્યો નથી બાકી આજકાલમાં તને જોવા જેવું કરી બતાવતે હજી અસતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામાં તેના ઉપાય થાય તેવું છે, માટે તારી ધરછા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ ‡ ઉપાય હજી હાથમાં છે, કેમકે હિન્દનો અસતોષ હજી જીલનો છે,§ તે જ્યાં સુધી દુટ્ટીનો થયો નથી ત્યાં સુધી

* 'The unfruitful nature of the income tax as giving an evidence of the poverty of India will be apparent from the fact that a tax of 2½d in the pound i.e. a little over 1 per cent will only yield £500,000 whilst it would reach incomes which would be untouched here Fawcett objects to the income tax on quite a different but not less valid ground namely, 'that in poor country like India the industrial progress may be retarded '—આન ફેસેટની પોલીટીક્સ એન્ડ નોસન પૃષ્ઠ ૫૩૭

† લોર્ડ કેનથ્રુ ડબ્લે છે -

The impression produced on my mind while I was at the India Office was, that I was watching a vast community, as it were, in the act of creation. The changes going on were so rapid, prejudices a thousand years old were so rapidly melting away, the agencies in operation so powerful, that it seemed to me the rashest act which a British statesman could be guilty of to predict, still more by his conduct to prejudge, the settlement of question which will arise in the future " ' HANSARD " vol clxxxvii p 1075 આ એક સર્વોત્તમ સલાહ છે, પણ અમલ ક્યા છે તેનો ?

‡ "Discontent of a most serious kind existed among the Indian army owing to the pay, and owing to the impossibility of native soldiers rising to any rank above that of a subaltern officer ' લોર્ડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચિલ્ડનું ૧૫ મી મે ૧૮૮૫ નું ભાષણ

§ "A feeling of discontent and dissatisfaction exists among every class, both European and native, on account of the constant

સઘળા ઉપાયો આબાદ લાગશે, પણ અત કરણુમા પ્રેતરૂપી શત્રુ પેઠે, કે તારૂં ધાર્યું કંઈ જ થવાનું નથી, પછી તું ભલી ભલી ફ્રેજ લાવશે તો તે પણ નિઃશ્વન થઈ જશે આ હિન્દનો પ્રતાપ તારે ઓછો નહીં બાલુવો તે આજે દયામણી ને રાકડી દેખાય છે, તેના શરીરપર ફાટાતુટા વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, તેના મોઢાપર મીઠું નથી ને ગૌવા જેવી જણાય છે, પણ તે કાતિએ ચંદ્ર, વેગે વાયુ, ન્થેયેં કરી મેડ, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યે કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમયે તેથી પણ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે તેવી છે તે શેષમા આવશે ત્યારે તને હેરાન હેરાન કરશે, કે જેથી તું દુનિયામા કોઈ પણ કરતા અધમ હાલતમા આવી શકશે જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાલ ને ઇટલી ને ગ્રીસ તો ગણત્રીમા પણ રહ્યા છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રહેવાની નથી તારે જો તારૂં ખરેખરૂં કટ્યાણુ* પ્રાપ્ત કરવું હોય, ફજાર્થીવૃક્ષોને વિક્ષણ થતાં અટકાવવા હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ઠતા બળવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી બાળ સભાળવી હોય ને સમારવી હોય, બ્રિટીશ પ્રબળ સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય, ને તેં એમ કહ્યું હતું કે “પ્રબળી ચઢતી કળા એ અમારૂં બળ, તેને નતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશરહેશે, અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો,” એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇંગ્લંડ, તેને પુરાણુ કાર્યે જ બનાવવા ઇચ્છતી નહીં હોય, તેમ ભરત

increase of taxation which has for years been going on My belief is that the continuance of that feeling is a political danger the magnitude of which cannot be overestimated ”—લોર્ડ મેથો, ભરતખંડના ચોથા પૈસરાયના આ વચનો થોડા અગત્યના નથી

* The facility with which the English government throws a portion of the expenses of all the wars upon the Indian budget, under the pretext that the security of the empire is bound up with them also gives the Native press frequent opportunities of exposing the selfishness and injustice of British rule ”--“REVUE DES DEUX MONDES,” 15th June 1885

ખડને સ્પેન બનાવવા નહીં ચાહતી હોય તો તુ એણે કરવાની કબજામાં આપ કે જેથી તારી ને હિન્દ વચ્ચે જે મોટા અભિરાગ બધાયો છે, જે કલહના મોટા બીજ રોપાયો છે, જેથી દેશમાં એકબીજાની આખે આખ મળતા વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બધ પડે,* દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિરાજને માન આપે, તને પુષ્પથી ભરી નાખે, તારેજ ઘોષ ચોખડ પૃથ્વીમાં ગાજી રહે, ને ‘જે જે’ને મોટા પોકાર પડી રહે તેવી યોજના યોજી સ્મરણમાં રાખજે, આ બધું સાલગતા પેહેલા, કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતા એક નિશ્ચયથી વર્તવામાં બહુ મોટું ડહાપણ મનાયુ છે, માટે કંઈ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધર્યા પેહેલા તેના અતના પરિણામ જોવા વળી આ પણ સ્મરણમાં રાખજે કે “ભરતખડની પ્રજાનું કલ્યાણ, સુખ ને વૈભવ તે જ ઈર્ષ્યડની પ્રજાનું કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે અગ્રજેનું ધનલુપ્ધપણ, અવિનય, પશુતુલ્ય ગણના, એ ભરતખડ પ્રત્યે થાય તા તે ઈર્ષ્યડનું ક્ષુધા પીડિત ને દુઃખશોકનું કારણ છે”† વળી આટલું પણ સ્મરણમાં ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મહાભિમાની બ્રિટાનિયા, કે તે દુરાગ્રહ ધર્યો તો હું સર્વ રીતે હિન્દને સાનુકુળ થઈ તેને મોટા વૈભવ અપાવીશ, કેમકે એનું દુઃખ મને બહુ સાહે છે, ને મેં કરી પણ આ પાચ હજાર વર્ષમાં એની રક્ષા કીધી નથી, અને છેલ્લું યાદ રાખજે આટલું જ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવી, રાજ્યલોભે મહાન રાજ્યને ઉધુ વાળવા મથવું, તેવા મથનાર રાજ્યો કરી પણ સારી સ્થિતિમાં આવ્યા નથી, અતિ ડહાપણ વાપરતા અતિ ઘણું ખરડાવું ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી સાવધ કુશળ સૂચના છે તારા રૂડામાં સર્વનું રૂડું”

ડહાપણથી સ્વતંત્રતા દેવી, બહુ જ ગભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી જોતી, પોતાનો ફક્કડ વાવટો ઉરાડતી મોહ પમાડે તેવી ગીત હાલન ચાલન ને લટાછટા બતાવતી કુદવા મડી પડી બ્રિટાનિયા સ્તબ્ધ થઈને દિગ્મૂઢ બની ગઈ હતી તેની કંઈ પણ બોલવાની હિમત ચાલી નહીં જે મોટો લાભો ઇતિહાસ કહ્યો તે એવો વજબાણ જેવો એની છાતીમાં ધર કરી રહ્યો કે જાણે તેની દશ ઇંદ્રિયો મરણ પામી નહીં હોય ને

* British India, its races and its History Vol 2 Page 372

† આ પ્રશ્ન લખ્યું સારું ભરતખડમાં, ઇલબર્ટ બીલના સમયમાં ગરડો ચાલતો હતો, ને તેણે એ વાસ્તવિક ચિત્ર છે

માત્ર ચૈતન્ય વગરનું સ્થુળ નહીં ઉભું હોય તેવી પ્રેતસમ જડવૃત્તિએ ઉભી રહેલી જણાઈ હિંદના મનમા આ સત્યભાષિણી દેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહુ બહુ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો અધો ઇતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી. તે કેટલી પ્રબળ હશે, અને જેણે આ ખ્રિસ્તિયાને ઘણામા માખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શક્તિ ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને ખ્રિસ્તિયાની બોલવાની હિમત ચાલી નહીં, તેને સુઝ્યું નહીં કે મારે કયો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાથી મદ દૂર થયો નહોતો તેથી, અથવા તો સ્વતંત્રતા વધુ શુ કહે છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્નકર્તા રૂપે તે બોલી -

“દેવી, તારા કહેવાથી મેં ઘણું જાણ્યું છે, તે ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાકડી હિંદને તું આશ્રય ન આપે તો એનામા કઈ શક્તિ છે ખરી? અને એને સહાય થવાનું તને શું કારણ પડ્યું છે? અમારો કલહ અમે બંને મારી રીતે સમજી શકત નહીં?”

“નહીં જ, જે તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત? કદી નહીં,” તુરંતકારથી સ્વતંત્રતાએ ઉત્તર દીધો, “જે તમે બંને સમજી શકો એવી સ્થિતિમા હોત તો હું આવત નહીં, હિંદ રડત નહીં, ને તને બોલવાનું કારણ પણ મળત નહીં, ને તેથી મારા જ નસીબમા આ વિગ્રહનો નિકાલ કરવો મજબૂત છે તો ને મારે કરવો હું શું કરત? મૂર્ખ, નાદાન. હજી જાણતી નથી, તને ગડદાપેચ કરી છુદી નાખત, એવી કે કદી ઉઠવા પણ શક્તિમાન થાત કે નહીં તે હું કહી શકતી નથી હિન્દ શું કરી શકે, તે તો પૂછજ નહીં એણે જેટલું કીધું છે તેટલું કોઈ પણ કરનાર નથી એમ પૂછ, કે એ શું નહીં કરી શકે? તારી જાણ માટે ઇતિહાસના ત્રણ મોટા દાખલા તને ટુકામા કહું છું, કેમકે હજી તો મારે ઘણું કહેવાનું છે ઘણા નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તું ચપલ છે, પણ તારામા લોઢાનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજતી નથી, તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઈએ ઘણા કાળ સુધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલમ પડ્યું છે કે તું કોઈની થઈ નથી, માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહીં, ને વધારે બોલીને તારૂં વજન ગુમાવ નહીં મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છૂટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રહે.

તેવા વિચાર કાયમ રહેવા દેવા તેં જેમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાને લોલ કરી સારી દુનિયામાં ધ્રુમાધ્રુમ કરી મૂકી તેનાથી એ વધારે દોડ ને ધામધ્રુમ પૂર્વાપર હિંદના મોટા યશસ્વી તનુએ કરતા હતા, જે કે મોટા ચોદ્દાના શૌર્ય પરાક્રમ તારામાં હબ્બુએ નથી, અથવા કવ હિંદ જાણાય છે, ને એનામાં તો નિરતર જ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રહેતો હતો સહુઆર્જુન, રાવણ ને કસ, દુર્યોધન મોટા સમર્થ પુરૂષ જાણાયા છે પોતાની પ્રબળ પીડવામાં, સૌ રૈયતને રજાડવામાં, ચોતરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામાં, મદોન્મત્ત નિરકુશિત રહી બીજાઓને કનડવામાં, વૈભવ માટે યથેચ્છ વતન બતાવવામાં, ઉદ્ધતાઈ અહુકાર ખટખટ ને નાદાની કરવામાં, જલમ કરે મૂકવામાં, સુદર ને અતિ ક્રોમળ સ્ત્રીઓને હરણ કરી પોતાના જનાનામાં ભરી રાખવામાં, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિષ્ઠાલનપણામાં ખામી બતાવવામાં, દેશની કીર્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિઅનીતિ, લાલહાની, સારાસારનો વિચાર કરવામાં, રૂપી ને મુની જે માત્ર પોતાના તપોબળને અધીન રહેતા તેની પાસથી કર લેવામાં, અને સર્વ રીતે રાજ્ય મૂખાઈ બતાવવામાં જે યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુ બ ઘણા લાખ કાળસૂઝી લોકોએ સહન કીધું એ સર્વ રાજ્યો, તામગ્નીવૃત્તીવાળાઓએ બધુયું કે હવે આપણી મામા થનાર આ પૃથ્વિપર તો કાઈ માયનો પૂત નથી, જેથી તેઓએ પોતાનું ધાર્યું પાર ઉતાર્યું, જે કરે તેમાં કેઈ પૂછનાર ન હતું પણ સૌની અવધિ હોય છે કાળ પોતાના પન્નમાથી કોઈને મૂકતો નથી, તે જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે સૌના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે મહુઆર્જુને મદમા આવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી લીધું તો પરશુરામને હાથે તેનો અત આવ્યો રાવણે બ્રાહ્મણ પાસથી કર માગ્યો,* પણ તે શુ આપે? તેઓ પાસે વલ્કલ ને

* આ બાબત રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે રાવણે સર્વ પાસથી કર લીધા, ને મદમા આવેલા તેણે બ્રાહ્મણ પાસથી કર લેવા ઇચ્છ્યો બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જની આગળીમાંથી રક્ત કાઢી, રાવણના અનુચરને લોહીને ભરેલો વડો આપ્યો ત્યારે રાવણ ચમક્યો, કે એ મહાઅનર્થ કારણરૂપ થઈ પડશે, ને તેથી અનુચરને ટક્કુ કે એને કોઈ સ્થળે દાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનું કારણ છે પુરાણમાં એમ જણાવ્યું છે કે તે દાટવામાં આવેલા ધડામાંથી બનકીની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેણે જ રાવણના કુબનુ નિન્દન કરાવ્યું

રાજ્યોને પક્ષે કરવામા તારે હજી ઘણું કરવાનું છે, જેમાનું લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી, એ જોઈને તારી દીર્ઘદષ્ટિને માટે ઘણું હલકું મત ઉત્પન્ન થાય છે હું હિન્દને આશ્રય નહીં આપું તોપણ એ તો ક્યારે પણ બહાર પડશે, પછી તે મોટી કે વેહેલી પણ એ સખાણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવ જ નથી અને મને આ કલહની વચ્ચે પડવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ કે બ્યારે તુ પ્રથમ આ દેશમા આવી ત્યારે ચવનોથી હિન્દની છાતી રૂધાતી હતી, એનો શ્વાસ ઘુટાતો હતો મેં ધાર્યું કે તુ જઈને એને સાવધ કરી, કંઈ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છૂટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી મત્કાર કરશે પણ તેં જેમ અમેરિકામા કીધું તેમ અહિયા કરવા આવી ‘હમ બડે ભાઈ હમ બડે’ તેમ પોતાના જ ગુણગાન કરવા માઝ્યા અમેરિકાએ મને ખાનગીમા પ્રથમ જણાવ્યું કે મદદ આપશે? ને મેં ‘હા’ ભણી ને તારી ખુદ્દિ ખચી ગઈ,* જુલમ કરવા માઝ્યો, કરો મુકવા માઝ્યા, સત્તા છીનવી લેવા માડી, રાજસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે મિડુ વાળ્યું, પછી તેઓથી કેમ બામોશ થાય? સૌ ઉઠ્યા ને મર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમત કર્તાહત્તા મત્તાધિકારીઓને ભગાડી લન્જિત કીધા, ત્યાર પછી ત્યા તુ સખાણી

* ન્યોર્જ ત્રીજાના સમયમા અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું ઇંગ્લંડના ધમસબધી હું ખચી દુણાયલા લોકો ત્યા જઈને રહ્યા હતા ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટ માત્ર ત્યા ગવર્નરે મોન્લતી હતી પણ પછાડીથી સખાણી સત્તા હાથમા લેવા માગી, ને વિશેષ સત્તા લેવાનો નમત ધર્યા -ર મુન્વાની વાત પાર્લામેન્ટે કીવી, પણ આ સ્વતંત્રતા ઇંગ્લંડના લોકોને તે વાત ગમી નહીં ઇંગ્લંડે છેલ્લું માગ્યું કે માત્ર ચાહુપર -ર લેવો, તે પણ એ લોકોએ નાકબુલ કીધું અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહુના વાહાણ બઢરમા આવ્યા કે ચાહુ દરિયામા ઝોડાવી દીધી (બોસ્ટન-વાળાઓએ) ઇંગ્લંડે આ ઉન્મત્તાઈ સાખી નહીં ને તેઓની ધારાસભા કાઠી નાખવા ાગ્યું અમેરિકાના તેર સ્વસ્થાનવાસીઓએ વિરોધ કીધો, પણ ઇંગ્લંડે તે માન્ય રાખ્યો નહીં ૧૭૭૫મા લડાઈ શરૂ થઈ નવા નવા લશ્કરો અમેરિકાએ હલા કીધા ને પ્લૂ લડાઈઓ અમેરિકાને લઝ્યા વોર્શિંગટન મહાપુરૂષ અમેરિકાને મળ્યા ને ૧૭૭૯ના માર્ચમા મોટી જીત મેળવી યોર્ટાઉનમા છેલ્લી સેહે પોહોચારી વાશિંગટને મોટો જય મેળવ્યો ને એ દેશ તદન સ્વતંત્ર થયો ૧૭૮૨ મા લડાઈ બધ પડી ને ઇંગ્લંડે પોતાનું પોત ગુમાવ્યું ઇંગ્લંડને સમજાવવા અમેરિકાએ જીપણ નસર રાખી નહોતી આજકાલ દુનિયામા સર્વ રાજ્યોમા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું શાંતિરાજ્ય સવાપરી દિવ્ય દીપે છે

ઝેડી પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ જુદી હોવાથી તેઓ મનમા ને મનમા કુજરાયા કરે છે ને તને ધિ કરે છે, પણ મ્હોડે બોલવાની હિમત કરતા નથી, ત્યારે મારો ધર્મ છે કે એને સહાય થવું, તેથી હું આવી છું ને મારો હેતુ પાર પાડ્યા વિના જવાની નથી જો તું માનશે તો તને કીર્તિમત કરીશ, નહીં તો દડ કરવામા બેધડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તું તારૂં સઘળું ભુલી જશે હિંદને ઘણી વેળાએ તે ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તે લમાવી છેતરી છે, તેમ આ વેળાએ હું એને છેતરવા* દઈશ નહીં પણ આટલું તું યાદ રાખજે કે હું તને હમણા માત્ર સલાહ જ આપવા આવી છું, તારી શત્રુ તરીકે નહીં, પણ મજી તરીકે આવી છું, જેટલું મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલું જ તારે માટે પણ લાગે છે તે આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાંતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમા લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહીં ત્યાસુધી તું એનાથી દૂર થાય તે જોવાને હું ચાહતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતાં, તે આ તારા હાથ-માથી વસ્તુ જાય તે લઈને પણ આનંદ પામશે નહીં હજી તું રાજ-કાજમા નિપુણ તથા ચતુર છે, જો કે કઠીમઠી બેદપ્રપચ રમે છે, પણ તે પ્રપચો હજી છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલા સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઈ તને જણાવું છું ”

“કીક, તારે તારો મુખ્ય હેતુ તો એ જ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છિનવી લઈ મને નિરાધાર કરવી,” ખ્રિસ્તિયા હું ખ ખૂબ લાગ્યું હોય તેવી વાણીથી બોલી, “પણ ઓ સખી સ્વતંત્રતા, તું મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તું બારીસ્ટરની પદવી લઈ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઈ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્થક કરે મારા હાથ-માથી સત્તા લેવા પછી એના હાથમા તો હમણા સત્તા રહેવાની નથી, કોઈ બીજો જ એને ભોગવનારો થશે, એનો રાજ્ય સત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુડો છે ”

* ઇંગ્લંડે ઘણા અલય વચનો ઇડિયાને આપેલા છે, પણ ઘણાખરા હવામા ઢી ગયા છે પાલમિન્ટમા બેસવાનો હક્ક ન મળે તો ખેર, પણ સિવિલ સરવીસમા ફાઇલ કરવાના, ધારાઓ પ્રજા અનુકૂળ ઘડવાના, ન્યાય ચર્ચા કરવાના વચનો થોડા જ પાડ્યા છે

“તુ કેહે છે તેમા ખોટું થોડું જ છે,” સ્વતંત્રતાએ ખુલાસો કીધો, “મેં એમ નથી કહ્યું કે તારી સત્તાનો અનાદર કરવો કે છિનવી લેવી મારો હેતુ એવો હતો નહીં ને હમણા થયો પણ નથી મારો હેતુ એટલો જ છે કે તારી રાજરચનામા સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રીતિ હિન્દની થઈ છે, તેના સહાય દેશહિતની થઈ છે, તેના પુત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પુત્રો એના પુત્રોને ધિ કારે છે તે બધા-માનો વસવસો, વૈરભાવ, અપ્રીતિ, અસતોષ, કડવાસ એ ફર કરવા ને સૌ ઠેકાણે શાંતિ પાથરવી હવે શુ તારો હેતુ સુધારો કરી શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પ્રસંગ બળુયા છતાં, લોકોની અજ્ઞાના જ્ઞાન છતાં, વૃત્તિ ફેરવાઈ છે તે તને માલમ છે તે છતાં પણ તેં શુ એવો જ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હઠીલી થઈ કરડાપણુ બતાવવું ને નિરકુશિત બલમ સત્તા, ઔગ્ગજ્ય અને મ્યાગ્યએ* વાપરેલી તેવી સત્તા વાપરવી? શુ તારો જ કડકો ખરો એવો મમત તુ ધરે છે? કાઢજે કાઢો ત્યારે તેમાથી?” એ છેલ્લું વાક્ય તેણે અતિ રોષમા કહ્યું ને ખ્રિટાનિયાને તે ઘણું વસમું લાગ્યું.

“નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી,” બિહીતા બિહીતા ખ્રિટાનિયાએ ઉત્તર દીધો “હું રૂડા ભાગ્યશાળી, હેં સુદર મુગટયુક્ત મસ્તકવાળી, ઇંદ્રથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હું તારા ક્રોધને પાત્ર નથી આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચદ્ર પેઠે શાંત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે જેથી તારી ઇચ્છાને હું અનુક્રમ થાઉં અને સુખરૂપ હિન્દપર રાજ્ય ચલાવું”

આ વાક્યથી ને ખ્રિટાનિયાની નમ્ર વાણીથી સ્વતંત્રતાને હાસ્ય પ્રાપ્ત થયું ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિમગ્ન આખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી આ વેળાએ સ્વતંત્રતા દેવીના શરીરમાથી મદ્દ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સવથી શ્રેષ્ઠ પરાક્રમથી તે પુલકણી બની

“જો તુ શાંત થઈ છે તો સાભળ,” ખ્રિટાનિયાએ ફરીથી કહ્યું, “મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારી સખીનું, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિન્દનું, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવું હિત કરવાને

* ચીનાઇ તારતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવર્નર એણે ઘણી સ્વૈચ્છિક શક્તિએ જરભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહે પોતરાવી, જેથી ઘણા બડો થયા હતા (ધ સ ૧૨મા સૈનામા)

હુ તત્પર છું, ને તેણે હિત શું છે તે તું મને જણાવ એનું કલ્યાણ થાય ને માફ માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હું માન આપીશ, જેથી માફ ને એનું પ્રિય થાય તેણે કરવામા હું તારા પર સઘળા પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકું છું મારી સપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે, 'હિન્દુસ્થાનમા જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હક્કો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રહે, સર્વ પ્રકારે યૂરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રાજકાજમા સામાન્ય રીતે સૌ ભાગ લે, મને હર્ષથી વધાવે અને એ પોતે હર્ષથી રાગે,' તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હું તત્પર છું તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કહેશે કે તું કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માગે છે?"

"ભલું કીધું ખ્રિટાનિયા, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી, તેં હહાપણ પકડ્યું છે અને તેં તારી સર્વેથી મોટી આબરૂનું સરક્ષણ પણ કીધું છે એ આજે તેં મારી સામા કઈ પણ હુલ્લકાઈથી ટેંટે કીધી હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે તને પાયમાલ કરવી હમણા હિન્દમાં જોર આવ્યું છે, ને તારા પેલા હીણા, રક્ત રેડવામા આસક્ત, અભિમાની, પ્રયત્ની, કૂર કર્મી અને અપજશિયા હાકેમના* રાજ્યમાં સવ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ ચુકી છે, ને તેવા સમયમા હુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહીં તોપણ હું મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકટા ને મદવાળા અનાવત, ને પછી પેલા જલમ, તારા સદાના શત્રુ રૂશિયાને આ આબુએ ઘસડી લાવત તે આવતે કે સૌ કટાળેલા તને પહેલા તો કુલાવત, પછી જેવી તું અફધાન સરહદપર ગઈ કે તેઓ પોતપોતાનું સમાલવા પડત, ને ઇંગ્લંડથી કુમક આવી પહોંચતા સુધીમા તો એવો ફેરફાર થઈ જત કે જેમ એક બે નાદાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર થયું હતું તેમ આ હિન્દ

* લોડ લીટન, આ કોનસર્વેટીવ વૈસરાયના કાળમા પણ અપજશિયા કામો થયા છે લોન્ડન સત્તા છિનવી લેવામા, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા ધડવામા, દેશી છાપાની છૂટ છિનવી લેવામા, વસૂલજમામા ગોટાળો વાળવામા એની રાજનીતિ તદ્દન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે એ ૧૮૭૬ માં ઇડિયામા આવ્યો ને ૧૮૮૦ માં જીનમા વિલાયત સિધાયો હતો, જે વેળાએ તે પ્રજા તરફથી જરા પણ માન પામ્યો નથી

† યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર થયું તેને માટે એક વાર્તા અમેરિકામા આ પ્રમાણે આલે છે ફિલાડેલ્ફિયાના પદર વરસના બે ડાકરાઓએ એક મડળી સ્થાપી.

પણુ સ્વતત્ર થઈ મને પૂજત પછી એના હાલહવાલ થાત કે “બાણુ”* પેઠે કાપાકાપી થાત તેમા મને થોડીજ લેવાદેવા હતી, એ એનુ પછાડીનુ ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોડો કાઢત પણુ જો તુ મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધીનમા આપે છે તો હવે તારે યાદ રાખવુ કે તારી આખરુનુ સર્વ પ્રકારે રક્ષણુ કરી તને જય અપાવીશ મારે જે શરણે આવે છે તેને મેં કદી છેહ દીધો હોય તેવો એક પણુ દાખલો તારી પાસે નહી હોય આ તને કહુ છુ કે મેં જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેણે મને સદાજ આશિર્વાદ દીધા છે તારાથી કઈ પણુ અભણુ નથી હવે હુ માત્ર હિન્દને શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છુ છુ જો એ પણુ મને લવાદી સોપશે તો તમારા ઉભયનુ જેમ કલ્યાણુ થશે તેમ કરવામા જરા પણુ ઓછુ રાખીશ નહી અને એ જે માફ કરેલુ કાર્ય તેથી એવુ થશે કે ચેલા રાક્ષસ રૂશિયાના કેસાકસો પણુ હિન્મત ભીડી એક ડગલુ વધી શકશે નહી.”

પછી બીજી બાબુએ સ્વતત્રતા કરી ગઈ હિન્દની છાતી આ વેળાએ ધપધપ ધબકારો લેવા લાગી તેના મોંપર ક્રીકાશ આવી ગઈ, ને તેનામા બોલવાની હિમત જેવુ થોડુજ દેખાયુ તેનામા તુરતને માટેજ વિચારશક્તિ હતી, ભાવિને માટે કરી પણુ ગોઠવણુ તેણે કીધેલી નહી, તેની ખુદ્દિ શક્તિજ હુમણા નોહોતી, તેથી તેને એટલો નો ગભરાટ છૂટયો કે ત્વરાથી ચુક્તિ રમી છટકી જવાનો વિચાર કીધો પણુ વખત હવે હતો નહી જે બને તે ખરૂં તે એ સારી રીતે જાણતી હતી, તેથી નગ્નીબને આધીન થઈ ઉભી રહી

“હે શચી† કરતા વિશેષ આયુષ્યવાળી હિન્દ, તારે શુ જોઈયે છે તેને માટે તે વિચાર કીધો ખરો?” ગભરાયેલી હિન્દને જરા

તેના મત્ર એ કે “દેશ હુક સભાળવા” દશ વખમા અડધુ નગર તે મડળીનુ મેમ્પર થયુ ૧૭૧૦ સામા થવામા પહેલ એ મડળીએ કીવી હતી એ મડળીની ઉશ્કેરણીથી પ્રતસત્તા રાજ્ય સ્થપાયુ છે આ બે છેન્દરાઓની મોતી ચાદનીરી સ્વતત્ર મેહેલ જે લા બાધવામા આવ્યો છે તેમા રાખવામા આવી છે

* ક્રાન્સમા ૧૭૯૨ મા થયેલી કાપાકાપી, અવ્યવસ્થા, અધેર, ખૂનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરઝોડ

† ઇંદ્રની ઇંદ્રાણી એનુ વય ઘણુ લાખુ કેહેવાય છે, કેમકે પુરાણમા એવી -વા છે કે ઇંદ્ર ગમે તેટલા ખડલાય પણુ ઇંદ્રાણી તો તેની તેજ રહે જે સો

આનંદ ઉપજે એવી વાણીમા સ્વતંત્રતાએ પ્રશ્ન કીધો, “તારી એવી તો શક્તિ નથી, અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણુઈ ગઈ છે તેથી તારા પોતાના રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડી જ રાખજે તેમ કરવામા સાડ છે એમ નહી જાણતી માગ તે એવું માગ કે, તું સુખી થાય ને આનંદ પામે, સાથે આશિર્વાદ પણ દે ને લે”

“મોટી શક્તિવાળી સખી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમ-ણાની સર્વોપરી થઈ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી ખાત્રી છે કે તું મારા હિતમા ભાગ્યે જ રાજ થશે બાકી મારી ઇચ્છા તો એવી જ છે કે મારા પોતાના રાજ્યો સારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમા રહી અત્યાનંદે કલ્લોલ કરે તે જ સર્વથી મોટું સુખ છે તું આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાખવાને એ ધીટ થતા વિલગ લગાડશે નહી ને લુખ્યા લાડ ને ફીકા માન આપવામા એના જેવી કાબેલ કોઈ નથી રાજધર્મ તો એ જરા-પણ જાણતી નથી કાણુ એને બાપણ કહીને ઓળખે છે? એનું કુળ-વતપણુ શામા છે? પ્રબળા હક્કો એણે આપવાનો ખરો વિચાર ક્યારે કીધો છે? મારી પેહેલાની રાજનીતિ* શી ખોટી હતી? હમણાની

અશ્વમેવ યજ્ઞ ઝરે તે ઇદ્રપદ્મને પામે, ને આગલા ઇદ્રની સઘળી સત્તા ભય, પણ ઇદ્રાણી તો તેની તે જ રહે ને નવા ઇદ્રની સાથે લગ્ન કરી સસારવિલાસ ભોગવે શ્રી-લોકાના ઇદ્રને જ્યુપીટર ને તેની સ્ત્રીને જીનો કહે છે એ જીનો વળી જ્યુપીટરની બેઠેલ પણ થાય પ્રાચીનકાળમા ભાઈ અને બેઠેલનો લગ્નવિધિ હશે એમ ટંપના કરી રાનાય છે ભરતખંડમા વેનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અરચીના લગ્ન થયલાનો દાખલો ભાગવતમા છે, ને તે જ પૃથુ ઈશ્વરના ચોવીસ અવતારમાનો એક મનાયો છે

* મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમા રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે “રાજ્યમા ન્યાયથી ચાલવું,” “રાજ્યે બ્રાહ્મણ પાસેથી સાલસાધ, ગભીરપણુ એ શિખવું, અને તેઓની જ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્ય-ધર્મ, ટંકશાસ્ત્ર તથા આત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યવહારિક કળાઓ બીજા લોકો પાસથી સંપાદન કરવી,” “કામવાસના સમા-વધી, ક્રોધ બંધ કરવો, નિદ્રાછત થવું,” “રાજ્યે સાત કે આઠ સચિવ, પ્રધાન નિમવા (ક્ષત્રી) જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, રાજ વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય,” “એક બ્રાહ્મણ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય,” “કુત નામનો એક ઠક્ક, મોટી બુદ્ધિવાળો, ઉત્તમ કુળનો, તથા દીર્ઘ દષ્ટિવાળો કારભારી હોય, જે સુખત અથવા પરરાજ્ય સબધી જ્ઞાતા હોય, તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહારકુશળ,

ઈંગ્લડની રાજસત્તા ગમે તેવી સારી હોય તોપણ અહિયાં તો મારા પુત્રોના સખધમા તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છે પ્રજામા એક ચક્રી તે રૂશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમા ફ્રેંચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામા તો પોતાની જ નીતિ છે એ એની રાજનીતિ મારે નથી જોઈતી એના જીલમથી હવે હું ધરાઈ ગઈ છું, ને એનું મોં જોવું પણ મને ખાવા ધાય તેવું છે,” હિન્દે કહ્યું

“અહો હિન્દ, આજ તને કઈનવું શૂર છૂટ્યું છે, ને જોલવામા બહુ બહાર પડી છે પણ કઈ વિચાર છે ખરો? તું મૂર્ખ છે, તો તાડ તો ગમે તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતાં તને રાજ કરવાનો અભિચાર બહુ છે, તો સત્તાવનમા કેમ નહીં ચલાવ્યું? તને થોડી તકો આપવામા આવી નથી, પણ કોઈ પણ વેળાએ “ડાહાપણ” એનું તો ભાન જ રાખ્યું નથી તને હવે તારી મૂર્ખાઈ માટે મારો ખરો ઉત્તર દેવો પડશે ‘કે તું રાજ કરવે નાલાયક છે’ તારા થોડા રાજ્યો છે તેમા શું ઉકાળ્યું છે કે હવે વધુ માગવા તૈયાર થઈ છે? ખીલું કઈ માગ,” સ્વતંત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીધો

“જો તારી એવી જ ઇચ્છા ને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરિકન, ફ્રેંચ, જર્મન કે ખીલું કોઈ રાજ્ય આપ, પણ એ તો નહીં જ,” હિન્દે કહ્યું

“છટ, મૂર્ખ હેમકે, વળી નાદાની કીધી? ઉધી મતિ હજી પણ ચલાવે છે, એ તારી નબળી શક્તિ બતાવે છે, ને તને મારાનરમાનું કશું ભાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવું કે તું અસલથી જડ છે કે હમણાં ઇંદ્રિયો બેહોર મારી ગઈ છે? ફ્રેંચો તને સારા લાગે છે? રોજના લડકણા, કાપાકાપી મચાવવામા પહેલે નખરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજારાજ્ય એવું કરનારા, જીતાયલાઓને સમાન માત્ર કહેનારા, પણ કરનારા તો જીતા જ એ તો જ્યાં સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યાં સુધી ઠીકાઠીક છે જ, તેમા પણ ફેરજળ જાળનાર, ખુબસૂરત, શૂર તથા વક્તા હોવો જોઈએ” એ પ્રમાણે સૈન્યના વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા, ને વસુલજમા ખાખત પણ ડાહાપણના ધારા હતા ધનસાક્ષમા ધણી સખ્તાઈ હતી, અને ગ્રીસના ફ્રેંચોના જેવા -રડા વારા કોજદારી ચુંદાને માટે હતા આ રાજનીતિના ધર્મ બહુ વાચવા યોગ્ય છે

‘સો મણુ તેલે અધારૂ’ પણ જ્યા રાબરાબ્ય થયુ ત્યા તારે ગુદી-પાક કરવામા લેશ પણુ ડરે તેવા નથી * હિન્દુસ્થાનમા સેહેજ કાઈ ચલાવે છે સારૂ તેથી લોભાઈ ગઈ, પણુ એ તો જ્યા ઘણુ થાય ત્યા પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી થોડામા જ મબહ છે જર્મનમા આર્યરાબ્યના ભેદો છે, પણુ તે તને ક્યા સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા ? તેનામા કઈ થોડા કરો ને થોડો જીલમ નથી એ તો વળી એક નરફ છે ત્યા સુધી સઘળુ સલામત, પણુ દીવા પછાડી અધારૂ ઘોર ખીજમા રૂશિયાને તો તુ માગેજ નહીં માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ છે, પણુ તે તને આવી વિક્કરેલી, વઢેલ, કોઈની પણુ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે નહી તેઓમા માત્ર સઘળા ગુણો છે, પણુ તેઓ તો ઇચ્છે છે કે પોતાનુ જ સલામત રહે તો બહુ થયુ જ્યા સૌજન નિર્લોભી હોય ત્યા આવી ખટપટમા પડેજ નહી ખીજ તને લેવામા રાજી થાય, પણુ મારી અછલ જો તને કામની હોય, તુ મારૂ કરેલુ બહાલ રાખવાને ઇચ્છતી હોય, તો તને જણાવું છુ કે હાલમા જ કઈ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ઇચ્છા રાખ, બાકી મોતના હવા-તિયા છોડી દે તારે મારી રીતે જાણુ જોઈયે કે ‘રાબ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હક્કના રક્ષણ માટે માત્ર દેખીતા બહેર કામ રાજદ્વારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઈયે એમ નથી સ્વાત્મ વિચારથી છૂટાપણુ અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણુ રાબ્યમા મોટામા મોટો ગુણ સલામતી છે જ્યા સલામતી નહી ત્યા પછી ગમે તેવા સુખ હોય તોપણુ તે કામના શા ?† ખીજ જે રાબ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાબ્યને પણુ

* મી० દિનશાહ અરહેસર તાલિયરખાનની “દક્ષિણની મુસાફરી જોવી” ફ્રેન્ચોના બે થાણા હિન્દુસ્થાનમા છે પૌંડીચરી અને ચદ્રનગર એ બને ઠેકાણે સારૂ રાબ્ય ચાલતુ જોવામા આવે છે, ને ત્યાની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી કેહેવાય છે અમેજે કેહે છે કે અમારા જેટલો દેશ એ લોકો મેળવે ને એવી રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત

† એક ફ્રેન્ચ અથકાર લખે છે કે—“પ્રિન્સ બિસ્માર્ક એ જુનિયામા શ્રેષ્ઠ નર ગણાય છે, તેની રાજનીતિનો પ્રજ્ઞો યૂરોપમા સઘળે પડે છે તે સર્વ રાબ્યોપર સરદારી મેળવે છે, ને કોઈપણ રાબ્યને ગભરાવવાની શક્તિ ધરાવતો કેહેવાય છે”

‡ ‘The Friend’ by S T Coleridge

વિમરાવશે તેઓના જીવન ઘણા કરડા છે હા, આવતા સાથ લોકોનો વિશ્વાસ મપાવન કરવા મોટા મોટા હક્કો આપશે, રાજ્યસત્તામાં દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અલય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેમનામાં જે કટેવ હશે તે જવાની નથી સત્તાનું અભિમાન સવ પ્રકારે, મોટે કે વેહેલે સભજ થયા વિના રહેતું નથી, ને તે કનડે પણ ખરૂં, ને તેથી અપ્રીતિ કયા નથી જિત્પન્ન થઈ? ઇંગ્લડમાં ફિનિયનોના ટોળેટોળા છે, ક્રાસમાં કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમાં સોશિયાલીસ્ટ ને ડશિયામાં નિહીલીસ્ટ છે, તો જો ત્યાની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાતે બેસે નહીં? અને જ્યાની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લવાને કયા તૈયાર છે? જે પોતાનું રાજ્ય સલામત અને ડડુ રાખવાને રાજી છે તેઓ તો કર્ફી પણ બહાર મેળવવાને રાજી વાય નહીં તેમ ગમે તેવા રૂડા રાજા હોય તોપણ રાજકર્તા ને ગભ્ય થતી પ્રબ્ધ બનો જાતિએ પણ નહીં મળતી હોય તો ત્યા જ્યોને જિતનો ભેદ રહેજ તારોજ અકબર લેની બીજને દૂર કયા ગોધવા જાય છે? તેના રાજ્યમાં જેટલી સત્તા ને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિન્દુને પણ હતા, એમ કોણ કહેશે? * યોડા જણો ચારી સત્તા ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રબ્ધને મોટા હક્ક મળતા હતા એમ ગણાય નહીં તેમાં ને આમાં માત્ર એક ફેર છે, તે એ કે “બાદશાહ ત્યા બબ્બર” તેમ દેશમાં રાજનું રાજ્ય હોવાથી લોકોને ધધારોજગારની તાણ નહોતી હાલમાં ખ્રિસ્તિયાના મબ્બમાં માત્ર તેટલી જ ઓછપ છે, ને તેનો નિકાલ કઈ હવણા ને હવણા જ થાય નહીં એ સૌ ધીમે ધીમે આપોઆપ થશે વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમાં સૌ થઈ રહેશે કઈ તાજા ધાયે મધગુ થાય નહીં માટે ગાડાગાડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગે ચઢ કે જેથી તને લાલ થાય પરદેશી રાજ્યમાં જેટલું સુખ

* અ-બરના રાજ્યમાં દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતા હતા પણ કેટલાક ઓછા તો ખાસ ભોગલોને માટે હતા, પણ જે મોટા ઓછા આપવામાં આવ્યા હતા, તે આવના અથેજ રાજ્યને મુઝબલે તો ઘણા મોટા હતા ૧૭૭ ના જલસા વખતે સિધિયાને કાઉસીલર બનાવ્યા, ને હોલકરને સેનાધિપતિ કીધો, પણ તે નામના જ અબ્બર તો રાજ માન, બિરબળ વિગેરેને યુદ્ધમાં પણ વણી વેળાએ મોઝલતો હતો

મેળવી શકે તેટલું મેળવવાની આશા રાખી પારકું તે સાડ નથી જ એમને સારી કાની માલમ છે જ્યાં સુધી તને સત્તાનું, ખરી સત્તાનું ભાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તારે તારા બળપર કૂદવું એ કેવળ મિથ્યા છે અત્યાર સુધીમા તે જે ગુમાવ્યું છે તેમા તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુફી તો ખરી, કેમકે તમે અને અભિમાની છો, પરંતુ તમારા બનોના અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યા છે તેથી જ આખરૂંમા રહ્યા છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યા રાખવા માં જ આખરૂં છે હવે કંઈ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારી આખરૂં ને મોભો જળવાઈ રહે તારી ભૂલ જણાતા સૌ ઉપડીને પીળી નાખે, તે ખબર છે કે નહીં? ડાહ્યાપણુ શિખ, સલામતી ચાહ, નીતિની જાણકાર થા, મત્ય ને સ્થાયી શું છે તે શોધ, સબળ થાય ત્યાંસુધી થોભ, અને તત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાય હોય તે જ ઇચ્છુ ”

આ બોલવું હિન્દને ગમ્યું નહીં ને ગમે તેવું પણ નહોતું, પણ વતવતતા મામા બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહીં કે કંઈ પણ બોલી શકે હવે તેની પાસ તકરાર નહીં હતી, કેમકે તેની સઘળી તકરારો તોડીને કુરચેકુરચા ઉડાવી દીધા હતા તેની એવી શક્તિ પણ નહોતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય ને આ જગતજનુનીનો તિરસ્કાર કરે મદ એ જ એનામા વિશેષ ભરાયો હતો. એના મગજમા એવી જ ધૂન ભરાઈ હતી કે માડ જ ધારેલું થવું જોઈએ. ચિડિયાપણુ હમણાં તેનામા બહાર પડતું જણાતું હતું, ને ધુધી-પણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો પણ કરે શું? ઉપાય નહીં, ચાલતું નથી, બહાર નિકળવાની હિમ્મત નથી, હું ખમા દટાયલી છે, કાંઈ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સક્રિયવૃત્તિ ધરી રહી એ જાતે ઘણી કસેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવા સકટમા પણ ગભરાય નહીં તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાથે પોતાની પૂર્વકીર્તિને માટે મદભરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહીં. બોલવાને, ઘટતો કે અણુઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ શુદ્ધ સરળ હૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લબ્ધ જાય એવા ભયથી સ્વભાવને દાખી રાખી ખારીલો ભાવ ને હઠીલો વિચાર બતાવતા અટકી.

ઘણી વાર થઈ તોપણ હિન્દ બોલી નહીં ત્યારે સ્વતંત્રતા વિચારમાં પડી એટલા માટે કે એ કંઈજ નહીં બોલે તો તેનું પરિણામ માફ નહીં, ને તેમાં લાલ કરતા હાનિ વધારે છે માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિન્દને નરમથેસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજખાણુ જેવા શબ્દથી બોલી, બાણે ઇંદ્ર પોતાના વજથી પર્વતના ચૂરેચૂરા કરતો હોયની શું તેમ —

“હિન્દ, તું તારા મનમાં એમ માને છે કે હું ઘણી કુશળ છું, ને મારા જેવી સર્વોપરી શક્તિ કોઈ નથી પણ હવે મને જરૂર છે કે તારા ખોટા, કૃત્રિમ, મિથ્યા, મદાસિમાની વિચારોનું નિક્કલન કરવું. કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તું મિથ્યાસિમાની બની છે, ને તેથી જ તારો જ્યારે ને ત્યારે અત આવે છે આજ કેટલા વર્ષ થયા તું ઘેટા જેવી થઈ છે, ને તને જેમ છુદ્દે તેમ છુદ્દાય તે કરતા તારામાં વધારે શક્તિ નથી, તું લોભી નથી પણ સતોષી છે, કૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને કૂરતાની ઇચ્છા છે, ને લોભીની નહીંઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે, હું તેનો ઇલાજ કરૂં, પણ સાલળ, પરદેશી રાજ્ય છતાં, તારે પક્ષે રહી ખ્રિસ્તિયાને નરમ પણ માયાળુ કરવા ઇચ્છુ છું છતાં, મારે મનને ખાતર કેહેવું પડે છે કે બળાબળમાં, માત્ર હમણાજ, તારી ને ખ્રિસ્તિયાની સરખામણી કરિયે તો, ઓ દહીં, મૂઠું, વળી નાત્વિક ગુણવાળી, તું શિયાલણી ને એ સિહણ છે, ને જેમ ઉદર ને બિલાડાના બળમાં ફેર, કુતરા ને વાઘના બળમાં ફેર, સસલું ને હાથીના બળમાં ફેર તેમ તારા ને ખ્રિસ્તિયાના બળમાં ફેર છે આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાકા થાય નહીં તારામાં તેવી શક્તિ જ નથી, ને આજે તારા આ વાઘનું કપાળ ચીરી નાખ્યું છે તે જોતા જ કોઈ પણ હિંમત બીડવાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહીં બળિયા, સાધનબળે અનુકૂળતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવું જોઈયે, પણ હઠથી કંઈ થતું નથી તું હઠીલી થશે તો આ માફ તને છેલ્લું ને તારા ભલા માટે કેહેવું છે, કેમકે હું તારી દાઝ ખાઈને આવી છું માટે જણાવવું જોઈએ હું ખ્રિસ્તિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ, ને કહીશ કે “એ નાદાન ડોસી,” “સાઠીને બુદ્ધિ નાહી” તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે

તો ભલે એને એનું શોધી લેવા દે, તારે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું ”
પછી એ તને સુખ આપે કે દુઃખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની
પણ હું જોખમદાર નથી એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારે
છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હક્ક સ્વાધીન કીધા પછી એને નડતર
શી થવાની છે ?”

“ભલી સખી, તું એટલી બધી ક્રોધિષ્ટ ન થા, તારી ઇચ્છા
પ્રમાણે હું વર્તવાને રાજી છું,” હિન્દને જે ગભરાટ થયો તે સાથે
એકદમ સઘળી કબ્જલત આપી દીધી, “જ્યારે તને માફ દાઝે છે, તું
મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પૂછવેગાછવે,
મારી તરફનું વકાલાતનામું લઈને તે આ મહભરી સ્ત્રીનો મદ ઉતાર્યો
છે, તો હવે હું તારી વિરૂદ્ધ વર્તું તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહ-
ગમ કોઈ નહીં કેહેવાય પણ હે સખી, તું મારા કલ્યાણમા એવું
ન્યાયી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કંઈ પણ બોલવું પડે
નહી, ને મને કોઈપણ રીતે હીણું લાગે નહીં જિત ને જ્યથીનો ભેદ
જેમ અને તેમ ટળે તેવું પણ કરજે, ને માફ નિવૃત્તિ સત્વળળ વધે
તેવા ઉપાય પણ લેજે તને મારી સૌથી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે
હુનિયાના પટપર મારા પુત્રો નપુસક ગણાય છે, ને આ ખ્રિટાનિયા
પણ ગણે છે તે અપવાદમાથી પણ મુક્ત થાઉં તે લક્ષમા રાખજે
વળી જેમ મારી શ્રેષ્ઠતા હતી તેથી પણ વિશેષ વ્યાપે ને સર્વ મને
પીછાને, સૌ રાજ્યમા મારી કીર્તિ ગવાય અને મૌઠેકાણે મને ઓળખે
નેવો કરાર આ ખ્રિટાનિયા સાથે તું કરજે કે જેથી એ મને હીણું
નહી ને અસ્વશસ્ત્ર વાપરવામા મેં જે ઉજ્જવળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે
યશમા વધારે કરે માફ કલ્યાણ હવે તારા હાથમા છે ”

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને
નવો જ રંગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી સ્વતંત્રતા ઘણા ઠાવકાપણથી,
પૂરતા ઉમંગથી અને બહુ ડાહ્યાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બનેને રૂડી
રીતે નતોષી કીધા -

“મારા શિરપરનું જોખમ હું બરાબર સમજી છું ને તમે વિશ્વાસ
રાખો કે તે ફરજ હું પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઇશ્વર સાનિધ્ય
તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે તમે બનો સખીઓએ મારાપર
આટલો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કંઈપણ વિચાર આપ્યા

વગર આ ટીગુળ* દેશહિત જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખુ છું ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હુમેશને માટે લાગી તમે બન્નેને સતોષ પમાડુ છું મારો હેતુ કેઈપણ કાળે, તમે બનો મારી સત્તા માન્ય રાખી, મોટું માન આપવા તત્પર થયા છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમા છે એમ સમજવા છતા, એવો નથી રાખ્યો કે મારી બનો પ્રિય મખીઓને દુલવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો ઘણા લાભા કાળ ઉપર હું એવા જ પ્રપચ ખેલતી હતી, પણ હવે તેમા ઝઘ માર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયુ તે પછીથી હું એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છું, તેમા જ્યાગથી ક્રાન્સમા કાપાકાપી ચાલી, માણસો જેમની જીદગી ઘણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુતરા કરતા પણ નહારી રીતે મુવા, ટોળીઓએ પરાક્રમને મસે મોટા મોટા સમથ પુરૂષોને ગત પ્રાણ કીધા, મારા હક્કો લૂટાઈ ગયા, રાજાનો, રાણીનો અને તેના કુટુંબકળીલાનો શિરચ્છેદ કીધો, ને જ્યા કાટાકાટી ચાલી ત્યા મારો હાથ વાજ્યો વજ્યો નહી ને ખાજ્યો ખજ્યો નહી, તેમા આ મૈકાના મધ્યમા મ્વતત્ર બળવાખોરોએ બખેડા કરી ભયકર અવરોધના માધનો તૈયાર કરી રાજાને નસાડ્યો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાસુધી યોજ્ય વ્યવસ્થા થાય નહી ત્યાસુધી કદીપણ મારે કોઈને આશ્રય આપવો નહી, પણ માત્ર સર્વ સુખરૂપ રહે તેવું કરવું આ સઘળું પ્રિય ખ્રિટાનિયા, તને જણાઉ છું, એટલા માટે કે

* હિન્દુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાન, સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત, દેશદાઝને માટે આ ટીગુળ વામનજની ઉપમા યથાર્થ છે “મુન્દરુ મેગેઝીન”મા અમને વાંચેલું આ પ્રમાણે યાદ છે “સ્વદેશાભિમાન હિન્દુસ્થાનમા ઝહી ઝહી છે, પણ તે ખરેખર તો નહી જ વરસસારમા, ધર્મમા, વેપારમા, નીતિમા, ન્યાતમા, જ્ઞતમા, વરમા ને સભામા, રાજકાજમા ને આમાન્ય વ્યવહારમા સઘળે સ્વદેશાભિમાન ગાજ રહ્યું છે, પણ ને એ પછ નમ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધું હોય એમ મને પૂછવામા આવે તો અમે ના ઝહીશું સરકારના માનની તૃષ્ણા રાખવામા પોતાને મોટા ઇલકાબો મળે તે માટે ખુશામત કરવામા આવે, હીન્દરાઓ ને મોટી નોઝરીને માટે માગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોય જ શાનું? ખરેખરા સ્વદેશાભિમાન માટે થોડાના માન વરતા વિશેષના માનની તૃષ્ણા રાખે તો જ સાચું” આ મતને મળતો લોર્ડ ક્રોહામનો એક વિચાર તેની નીચે ટાકેલો હતો હિન્દુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીગુળ જોવાનું ઝારણ એ જ માત્ર માનો બકવાદ છે

તુ મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે પણ બેધડક રહે, તને જરાપણ ઇન્જ થાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવું લેશ પણ કરીશ નહીં ”

ખ્રિસ્તિયાના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી તેણે હાથમા કકડા ફેડતા આનંદથી આકાશ તરફ જોઈ અગાસુ ખાધું

“હું એવું કરીશ કે જેથી તમે બન્નો આનંદ પામો પૂર્વાપર ખ્રિસ્તિાનબદી, તેં હિન્દને રબડવામા કઈ પણ કસર રાખી નથી એના પ્રાન્તોના પ્રાન્ત તે રાબ્યસયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી લઈ લીધા છે પણ હવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામા શોભા પણ નથી જો તુ દત્તકનો હક્ક છીનવી લેશે તો દેશી લશ્કર જે તારી સલામતી માટે છે તે તદ્દન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યાં તેઓ ફાટ્યા કે તારી સલામતી ઓછી જાણજે, પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઈ, અરૂચી થઈ, તને ખૂનીની આખથી જોવા લાગ્યા, જેમ પોલ લોકો રૂશિયાને હુમેશ જોતા આવે છે તેમ, તો ત્યાં પછી તારે રાજ કરવું એ થોડું મુશ્કેલ નથી વેરના ભડકામા સૌ ચપાઈ જાય તો તારા ભાર શા ? અને હિન્દ, પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુ બદ અવસ્થામા દટાઈ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્દભૂતકર્મ આદરનારી ભારતી, તને પણ આટલું જણાવું છું કે જો તારી આભાદી કરવાની ઇચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમા વિખ્યાતિ આપી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટા કર્મો (?), જે તુ વારંવાર આચરતી હતી તે હવે બંધ કરવા* એ સઘળા કર્મો કીધાથી તુ કદી પણ વિજયી થઈ નથી, તો હવે થશે એ આશા તુર્ત તો સ્વમ્ભવત્ છે મારો ઇરાદો એવો નથી જ કે આ તારી ભૂમિ યાવત્ત્યદ્રદિવાકરૌ ગુલામગીરી કરી પરદેશી સત્તાના તાબામા રહે, પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારા પુત્રોમા જે રાજ દ્વારી ઉત્તમ ગુણો જોઈયે તે જ્યાસૂધી આવે નહીં, શૂરવીરો સાહસિક ને બળવાન થાય નહીં અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહીં ત્યાં સૂધી તારે આ ખ્રિસ્તિયાના શિતળ છત્ર નીચે રહેવું, ને તેજ તને ઘણું લાભ કરનાર થઈ પડશે જો તુ એના પાસામાથી નિકળી તો કેડીની થતા વાર લાગશે નહીં, કેમકે તારી શક્તિ જ નથી કે કેઈ પણ બીજા રાબ્ય સામા ટકી શકે એના પાસામાથી ખસી કે

* એ કર્મો તે બરો કરવા, રાબ સામા થવું, માહોમાહે લડવું, અને કાપાકાપી કરવી તે

અન્ય પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાખશે પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી થશે, અને જ્યાં તું ખરી શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં કઈ એમ નહિ ધારતી કે આ ખ્રિસ્તિયા ઉભી રહે આશા જ શી રાખે છે? એ તુરત જ રામરામ કરી પોતાના સ્વદેશમાં જશે, ને પછી તું ખરેખરી આબાદીની ટોંચે પહોંચશે પણ એ થતા ઘણો વિલબ છે હું કઈ સમય નિર્માણ કરતી નથી ભવિષ્ય ભલાભલાના ખોટા પડ્યા છે તો મારા ભવિષ્યની વાત જ શી? પણ નક્કી બાણ કે એક સમય આવશે જ, ને ત્યારે હું તને સહાય છું જ પણ હમણા તારે ખ્રિસ્તિયાના તાબેદાર રહેવું એ તને ગુલામડી નહીં ગણે, પણ મખી ગણશે તેટલા માટે હાલમાં હું એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરૂં છું એ મહાપુરૂષ ઇશ્વરની ઇચ્છાએ દેવવશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર-એ-હિન્દને યશ અપાવનારો છે એ દેશમાં દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણ, પ્રેમ અને ઐક્યતા સ્થાપશે, જ્યાં જ્યાં એ જશે ત્યાં ત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થશે અને દેવાશી નર તરીકે પૂજાશે વિક્રમ, યુધિષ્ઠિર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઈ છે તે વિધિએ જ્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરશે, સ્ત્રી, પુરૂષ કે આળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોમાં એના યશ ગવાશે અયોધ્યાના દિલ્લિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કીધો* ને રૈયતના ઉત્સાહ-આનંદનો પાર નહોતો તેવો આનંદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લલુતા રાખવાનું કારણ નથી અને ખ્રિસ્તિયા, જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઇશ્વરની થઈ છે તે પુરૂષ તારા કલૈવ, બેન્ટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સર્વથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કરશે તારા સુપુત્રો તેના કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવવા તૈયાર થશે વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાત કાળમાં મોટા મોટા પુરૂષના નામસ્મરણ કરવામાં આ આયભૂમિના સુતનું જ સદા તત્પર રહે છે, તેવા હરિશ્ચન્દ્ર, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, કર્ણ પેઠે બેને સદા સભારશે, ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર

* રઘુવંશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ બે ભુઓ અતત્રતાના મોકલેલા લોડ રીપતનું વિજય મુદ્દત તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ને દિને મુબઈ નગર મે થયું હતું એ રગરાગ રામનો અષોધ્યામાં થતો પ્રવેશ કે દિલ્લિપના નગરપ્રવેગને સર્વ રીતે સ્મરણ -રાતે તેવો હતો

સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા ગર્વથી ગાડી થઈ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાગીને પૂજવો જ બાકી રાખશે કાંઈટની મૂર્તિને પૂજવાને જેઓ ના પાડે છે તેઓ પણ એની સેવના કરશે જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહ્યાપણુમા રામ જેવો, સુદ્ધમા ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામા દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમા ધ્રુવ જેવો, લક્ષ્મણમા પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણુમા મહાદેવ જેવો, માહાત્મ્યમા ગીતા જેવો, પવિત્રતામા ગંગા જેવો, ક્રાંતિમા ચંદ્ર જેવો, ઔદાર્યમા કર્ણ જેવો, વશ કરવામા અને પ્રિય બોલવામા ઉર્વશી જેવો થશે તે દ્વેષી કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણ માટે લક્ષ દેશે, અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળેસ્થળ વ્યાપી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનંદ સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેશે તે અત્યંત તપાયમાન થયલાને શિતળ કરવામા ઘણું ચતુર છે, અત્યંત દ્વેષીનું પણ હિત કરવામા આગ્રહો છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી ડ્રપતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપત્તિથી મુક્ત રહે છે વળી હે પ્રિય ભાષિની ખ્રિટાનિયા, આ મહાપુરૂષનાથી સર્વ એટલા તો સતોષી બનશે કે દેવતા પણ તેની ઇર્ષા કરશે તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહીં, અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણા વિભ્રમ થયા છે તે સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટા જયઘોષ ગજાવશે જો એવો આ તારો—”

આટલું બોલતા જ પર્વતમા મધુર ગાયન થયું સર્વ સ્થળેથી આનંદના વાણી વાજવા લાગ્યા, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહેકાટથી મગજ તર થઈ જતું હોય તેમ વાયુ વાવા માણ્યો જ્યાં આ મહાત્મા મહાગી મળી હતી તેની પડોસમાથી એક દિવ્ય મિહાસન-પર વિરાજીત થયેલા એક પુરૂષને ઉચકીને બે અપ્સરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિંહાસનમા વિરાજમાન થયેલા પુરૂષને ઉચકીને ખડી રહી એના મસ્તકપર વિરાજમાન છે શ્વન છત્ર, મુખપર મત્સ્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ છે, ને મેઘ જેવું શીતળ છે એનું સ્વરૂપ, એને જોતા જ સૌ વિસ્મય થયા

“જો આ તારો તે જ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે એ મહાપુરૂષને તું હિન્દના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તવે, ને સર્વ સ્થળે એવો જ આનંદ પ્રાપ્ત

થાય અને તે આનદથી આ પુરૂષને નિરખી ગર્જના કરવામા આવે કે રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવ મારી જે ઇચ્છા છે તે એ જ છે અને એ ઇચ્છા સંપૂર્ણ પાર પડવાથી “હિન્દ-ખ્રિટાનિયા” તમે બનો પણ પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશે. અને જે આજથી બાવીશ વર્ષપર. ખ્રિટાનિયા, તેં અભય વચન આપ્યું છે કે “પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેના સતોષે અમારૂં નિર્ભયપણુ, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશ રહેશે,” તે સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે હે ભીરૂ, તમારૂં આથી વિશેષ કદ્યાણુ કોઈ પણ નથી, અને તમે બનો એનાથી સાત્વન પામશે, ને ઉત્સાહભર્યા અમરકીર્તિ મેળવી અજીત બનશે.’

દેવી સ્વતંત્રતાએ મોકલેલા એ મહામતિમાન, તેજસ્વી, નિર્મળ અત કરુણવાળા, ક્રોધાળ ને પ્રેમાળ, વળી સાવધ, ધીર ને ચતુર એવા સદ્ગુણવાળા, જેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યક્રાંતિ જોઈને દેવ નરખા પણ છક થઈ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતા બનો સમોવડિયા એવા તો હીંગ થઈ ગયા કે કેટલીક વાર તેની સામા જોઈ શક્યા નહી થોડી વારે તેના સામા દૃષ્ટિ કીધા પછી ખ્રિટાનિયા બોલે તેટલામા હિન્દ પ્રેમાવેશમા બોલી

“અતિ વૃદ્ધ વયનો આ દેવતાઈ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે, એ સર્વતુ કદ્યાણુ ડરનારો, તારણહાર ને વિશ્વમય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ નિવડશે ને બરેબર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરૂષ મને સાપડશે નહી એ મારા પુત્રોના સર્વ સુખો પૂરા પાડીને તુ મહા દેવીની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે ”

“તારૂ કદ્યાણુ થાઓ, અને તુ સવ મથજે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ ઉચ્ચ પર્વતપર વિરાજનારી દેવી સ્વતંત્રા,” ખ્રિટાનિયા અત્યાનંદ પામતી બોલી, “મારી ભૂમિમા આવુ અનુપમ રત્ન છે એ શોધી કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિ જ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે આ મહાપુરૂષને મોકલવાને સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનંદ સાથે તારૂં વેણુ હુ માન્ય રાખુ છુ ચંદ્રોદય સમયે જે વિલસણુ શાંતિ પ્રતાપ જણાય છે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શિતળ મુખમુદ્રા જ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી હે કેસરી તુલ્ય બળવાન, હે ભારતી ને ખ્રિટાનિયાના યશમા આતુર, હે વિવેક

ચતુર દેવી, હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી, હે બ્રહ્મ કટાક્ષમા ક્ષણ વારમા કોઈ પણ પ્રબળે ચમત્કોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ, હે લોહમયી ચઢનથી અર્ચિત થયેલી સુદરી, હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતત્ર, પણ સાપણી સરખી વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દીપતી દેવી, તે આ કલહ પતાવવા જે સુદ્ધ સૂદ્ધ દષ્ટિ વાપરી છે તેવી કોનામા છે? આ ધર્મસંપુરણ સર્વમા પૂજવા યોગ્ય છે, ને ત્રણ લોકમા હું નથી જોતી જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો ખીલે નર હોય એ સર્વ કાર્યમા યથાવિધિ કર્મ આચરશે ઇંગ્લડ-ઇડિયામા સર્વને એક દષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમા પૂર્ણ યશને પામી કુળદીપક રાજપુત્ર નિવડશે ”

આજ વેળાએ આકાશમાથી દુહલિનાદ થયો ને પુષ્પવૃષ્ટિ પણ થઈ ને વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યું કે “હિન્દનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર રાજેન્દ્ર રીપનાધીશ છે ”

“મગળ, કલ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમે આરેને છે, અને આ જે મોટું કાર્ય આજે આપણે ઘણી ઘણી રકજક કરતા, ઘણા કડવા મેંણાઓઠા મારતા રોષ બનાવી દુઃખ ઉત્પન્ન કરતા, આટલું પાછલું ભૂડું બતાવવા છતાં નિર્વિઘ્ને પાર ઉતાર્યું છે તે આનંદમા તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનું સ્તવન કરિયે, કે તે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સહારે પણ છે, જેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એક તૃણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાન્ત, મહા મતિમાન, સર્વ પ્રાણીનું હિતકર્તા અને ત્રણેય લોકથી નથી કંઈ પણ અવિદિતે જેનું, તે કૃપાળુ કેશવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય, નિરતર તમારા કલ્યાણમા ઉદ્યુક્ત રહે, ને સર્વ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણપણે પળાવે તમે બનો સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મસ્તક સુધી આ શુભ પ્રીતિયુક્ત પ્રાર્થનામા સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કે -

હિન્દ-બ્રિટાનિયાની સામ્રાજ્યકીર્તિ અવિચલ રહો

શાંતિ શાંતિ શાંતિ ॥

અહિંયા અમારો રાજકીય કથારૂપી નિગ્રધ સપૂર્ણ થાય છે આમા અમે ઘણે ઘણે સ્થળે શુદ્ધાત કરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામા, તેની વર્તણુકનુ અવલોકન કરાવવામા ઘણા આડા વહ્યા છિયે, અને દેશી પ્રજાના ગુણુ અવગુણુ બોલવામા, તેમના ગાડાઘેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામા કશી પણ કચામ રાખી નથી એ રીતે બનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છિયે પણ તે સાચો વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામા લેશપણુ સડોચ પામવાનુ કારણુ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી સ્વતત્રતાએ આ દેશમા મોકલ્યો છે તે પુરૂષનુ યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર જો પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે મૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે, અમારો કીર્તિવત ઇતિહાસ જેમ શાલિવાહુન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામે શાતિ

વિશેષ વિચાર

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરૂષને ભરતખંડમાં મોકલવાની ભલામણ પ્રિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરૂષ અલિખા બહાદુર ખુદા-વિંદ મારકિવસ આફ્રિપન, કે જી, પી સી, જી સી એસ આઈ, જી સી આઈ ઇ, ભરતખંડના વૈસરાય અને ગવર્નર જન રલ આ ભારતભૂમિપર તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ વહીવટ ચલાવી સ્વદેશ સિધાવ્યા તે પ્રસંગે ઉત્તમમા ઉત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL

Up, brothers, up behold in yonder skies
The glorious sun, down in the crimson west
Thus noble Ripon gen'rous, just, and wise,
Goes to his Island home from toil to rest
His reign has been poor India's halcyon day,
A sun-look piercing through the deepest gloom,
A radiant morn all redolent of May,
Ay, Hope's own Resurrection from the tomb
For not the hero's Fame, the Lily red
That grows on crimson streams of blood, he sought,
His purer, loftier aim has been to shed
The life and light that cheers the People's lot
His guide's the law revealed on Sinai's height,
The Sermon in the Mount his fount of love,
And the Great Book has taught his hopes aright
To seek for glory but in realms above
The bonds of Love, like silk, though soft and light,
Are stronger yet than adamant chain,
And more than bayonet or sword of might
Potent t'attach men to a foreign reign
Fetters can shackle limbs, but not men's hearts,
Coercion is the tyrant's poor resource,
For Loyalty is born of loving arts,
Of gen'rous Sympathy, and Moral Force
Arms may restrain awhile the stubborn breast,
May force allegiance from reluctant land,
Empires thus raised on weak foundations rest,
Like houses built by children upon sand
But Love, confined to no one race or clan,
And Justice, emulous of Heaven's own,
Holding the balance ev'n' tween man and man,
These are the rock of power, of earthly throne
And these, O Ripon, are thy title just
To the land's love and lasting gratitude,

For true to Duty and thy sacred Trust
 Thy ceaseless care has been this country's good
 Shame on the lying tongues which falsely say,
 That England's hold on India's heart has been
 Weakened beneath this virtuous ruler's sway,
 So just to all, so faithful to his Queen
 They call him weak, because he has not thrust
 All he could wish down their reluctant throat,
 Because he has been firmly, strictly just
 In all he even did, or spoke or wrote
 Weak, weak indeed, he who at duty's call
 Spurned Faction's threats, lies, slanders, and did stake
 Position, influence, and power, all
 All that the world holds dear for Conscience' sake
 Weak, weak indeed ! the Christian hero bold
 Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good
 And vigilant, hath saved the helpless fold,
 And still between the strong and feeble stood
 Mark, how they yell and chafe and strain their necks
 To rush, with furious violence, on him,
 The man who, of all men, imposed the checks
 So needful to restrain each savage grim
 There are who blame him for great lust of fame,
 Unblushing preachers of repressive force !
 If to serve God and man deserves the blame,
 He shares it with Hare, Howard, Wilberforce
 Misguided fools ! As fragrance in the rose,
 Sweetness in honey, nectar in the palm,
 So Man's love in God's love inheres and gaows,
 Humanity's elixir, healing balm
 And fame, unsought, attends such hallowed Love
 As Life attends the Universal Space,
 Or as the songsters from the sylvan grove
 Attend fair Usnsa when she shows her face
 An adult'rous class clamour for a sign !
 But will they, can they see ? the purblind band
 Behold, propitious to his rule benign,
 With health and plenty Heaven hath blest the land.

Apart from thousand nameless acts of grace,
 The kindly charities of life unbought,
 It has been Ripon's glory to efface
 From Statute Book the law which shackled Thought
 A liberated Press, then view his plan
 Of Local Self Government Measures twain
 That make the Patriot feel himself a man
 And raise up India's drooping head again
 These are his triumphs, these the talisman
 Which Indian Union silently has wrought,
 Making the Hindu, Parsi, Mussulman,
 All one in feeling, interest, and thought
 Are not these great achievements, golden deeds
 That should in golden characters be writ ?
 The prescient Husbandman hath sown the seeds
 And these will grow in grace in season fit
 Will th' acorn, which doth in its tiny shell,
 The stately monarch of the forest hold,
 Will it, as by a juggler's magic spell,
 Before its time the giant oak unfold ?
 Wait, brothers, wait O nurse the seeds with care,
 Still, still the soil prepare manure, refine,
 Time will change them to goodly plants and rare,
 The Trees of Life to nations in decline
 The Muse of History will fondly dwell
 On the bright record which embalms his fame,
 When selfish rowdies at his name who yell,
 Will have sunk to Nothingness whence they came
 She does not build her verdict on the views
 Of class or clique or buzz of idle moth,
 The People's voice is echoed by the Muse,
 All else she spurns as frowzy, worthless froth
 See, India, though long into marble grown,
 Like fair Ahalya's vivified again
 She breathes, she weeps, no longer now a stone—
 A touch of kindness thrilling heart and brain
 In tears, dear Mother, in a flood of tears ?
 Flow on, ye precious dews of surcharged breast !

Ye best express her grief profound and fears,
 At loss of him who gave her strengthening rest
 The ages have not seen such stirring sight,
 A Continent with one pulsation moving,
 One heart, one mind, one soul ablaze with light
 Of glowing passion for one loved and loving
 O England ! What thy sword should ne'er achieve,
 That Ripon's gen'rous rule has gently done
 The Millions here have motive now to live
 And closer cleave unto Victoria's throne
 The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,
 Mightier than Mahnood, Nadir, Tamerlane,
 Who built their power on woes of human kind,
 On ravished land and desecrated fane
 Not his the triumphs of that robber band !
 He's conquered hearts, the living are his slain,
 The Olive branch of Peace his flaming brand,
 And Justice, Mercy, Love, his warrior train
 Up, brothers, up your grateful homage pay
 To him, whose rule benign will shortly cease,
 Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
 Make the present one Carnival of Peace
 O twine his brow with wreaths that will not fade,
 Such wreaths as never warriors' temples bound,
 By fond Affection's loving made —
 With such be Ripon by the Empire crowned
 And, now, farewell, though it breaks the heart
 To say the word still, fare thee well, once more,
 And think, o think, all kindly as thou art,
 Of us who love thee, honour, and adore
 May God, thy God and ours, our common God,
 Bless thee with health, strength, and an evening calm.
 And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
 Be thine the coveted White Robe and Palm !

RAM SHARMA

રીપનવિરહપદ્યાવલિ *

— ૦ —

રાહ્યા ય કિલ લાર્હ રીપન ઇતિ સ્વપ્રાતિનિધ્યેર્ધિતો

મઝ્યાય પ્રહિતોઽન્ન ભારતમુવ પાતુ પ્રજા ન્યાયત ।

તદ્વત્તુલ્યદશા નિરીક્ષ્ય સકલાન્યત્તાન્વ્યધાન્ન શુભો—

દર્કાનેષ વિશેષત પ્રણયવાનસ્માસુ જીયાશ્ચિરમ્ ॥

અર્થ—લોહ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રગ્નનું ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો, જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનું હિત થાય એવા કૃત્યો કર્યા અને એવા ગુણ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જેણે પ્રેમ હયો તે (મહાન પુરુષ)નો દીર્ઘ કાલ પચેત જય જય થાયો

આર્યસ્તથેગ્નિશજનાનથ પારસીકા—

ન્લેચ્છાન્પરા અપિ નિજા સકલા પ્રજાસ્તે ।

પ્રેમ્ણા પ્રપશ્યતિ મતિ સુગતિ સમાના

દેશોન્નતિપ્રચુરકર્મકૃતાવધાના ॥

અર્થ—દેશોત્કર્ષરૂપી ગહન કાર્યમાં તત્પર તારી મુશુદ્ધિ આર્ય, ઇંગ્રેજ, પારસી, ન્લેચ્છ તેમ જ પ્રગ્નના બીજા અધા પર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત દૃષ્ટિ સમાન રહી છે

દેશશ્ચિરાદુર્બલ આમ્નનાનાક્રેશ કિલાત પ્રસરત્કલાત ।

ઉત્કર્ષમાસાદ્ય મુખી યથા સ્યાત્તથા પથાન્વાચ્છિતવાન્વધાતુમ્ ॥

અર્થ—આ ઘણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશથી દુઃખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગથી, ચઢતી ડળા થાય એવા ઉપાયો ગોઠી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો

ન રાજનીતિ બહુરાજમાના નરા જમાવ ગમિતા નૃપાલૈ ।

વિદતિ લોકા ઇતિ તા વિધાતુ અભ્યાસલભ્યાન્કૃતવાન્પ્રયત્તાન્ ॥

અર્થ—આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગયલા લોકો આહુ શોભાતી રાજનીતિથી અજાન છે એમ સમજી તે તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા ગુણ યત્નો કર્યા

* પડિત શ્રી ગદુલાલજીએ આ રચના કરી છે, તેમાંથી માત્ર આટલા શ્લોક તારવી કાઢ્યા છે

બનાદિહીના અપિ સાધનાનિ જના અનાયાસત એવ લબ્ધ્વા ।

સ્યુ શ્લાઘ્યશિક્ષામધિગમ્ય દક્ષા કાર્ય તથા ભૂમિભુજા સ ધર્મ ॥

અર્થ—નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસ સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે

મનોઽસ્યુશરં વિગલદ્વિકાર ન્યાયશ્ચ સર્વત્ર સ નિર્વિશેષ ।

પ્રસિદ્ધિપત્રે ચ વચાસિ રાજ્યા સાર્યાનિ કર્તુ હૃદયપ્રવૃત્તિ ॥

અર્થ—(એનું) મન ઉદાર અને પિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામા માના વચનોને સફળ કરવામા પ્રવૃત્ત (હતી)

વ્યર્થાદ્વિશેષવચનારચનાદ્વરિષ્ઠ કૃત્વા પ્રદર્શનમભીષ્ટવિવેરિતદિમ્ ।

જાનન્સન્માનમતિભૂપતિનીતિરીતિપ્રીતિપ્રદ સ્મજનમીતિમસૌ મિનત્તિ ।

અર્થ—વ્યથ બોલી વાનો ડરવા ડગતા ધારેલી વસ્તુ કરી બતાવવી એ વધારે સાડ છે એમ જાણી એ અપહાસન મન રાખનારા રાજાની નીતિ અને રીતિમા ખુબી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાથી શીકર ઝાઢી નાખે છે

રાજ્ય જનસ્ય ધનધર્મધરાપ્રતિષ્ઠારક્ષાકૃતે ન સમુપેક્ષ્ય સુખ પ્રજાનામ્ ।

સ્વસ્યેવ સૌખ્યધનસાધનમેતદીક્ષ્ય રાજ્ઞેતિ શુદ્ધશુભબુદ્ધિમસૌ વિમર્તિ ॥

અર્થ—રાજ્ય, પ્રજાનું ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે, પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમા નથી, તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનના સાધન તરીકે રાજાએ માનવું જોઈએ એવી તુદ્ધ અને ઉચી બુદ્ધિ એ ધરાવે છે

લેખ્ય ન સત્યમપિ વૃત્તદલૈરિહત્યૈ

રાજ્ઞો વિરુદ્ધમિતિ દુર્નિયમો ય આસી—

ત્સતાહિતસ્ય મુખરોધનતુલ્યમેત—

ત્રીતિપ્રચારચતુરં સ્વલુ સજહાર ॥

અર્થ—સત્ય પણ રાજાનું પ્રતિપક્ષી લખાણ વર્તમાનપત્રોએ ન કરવું એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો તે કોઈ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનું મોં બંધ કર્યા જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમા ચતુર લાડે રીપને કાઢી નાખ્યો

આવશ્યકી ક્ષિતિભુજામનિરુદ્ધચિત્ત-

લોકાશયાપગતિરભિમકૃત્યહેતો ।

કુર્યુ પરસ્પરહિતાચરણેન તુષ્ટા

ભૂષા પ્રજા પ્રણયમિત્થમસૌ વ્યતાનીન્ ॥

અર્થ-આગળ શુ કરવું તેની ચુક પડે માટે લેકાના મનમાનો ખરો આશય શો છે તે જાણવું રાગને અવસ્ય છે અન્યોન્યનું હિત કરી મનુષ્ય થએલા રાજ તથા પ્રજા પ્રીતિ ગાળી રહે એમ એણે કયું

રક્ષા અપિ ગતશક્તા શિક્ષાદક્ષા સ્યુરુજ્જિતાતકા ।

કર્તુ તથા શુભપથાઞ્જનરુચિશોભનવિધૌ વ્યવાહરગમ્ ॥

અર્થ-રક્ષાનો પણ શક્તા તથા ચિંતા રહિત થઈ વિદ્યામા જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવા સાથે લેકાની ગતિ જાણવા વિદ્વજ્ઞાનનું એક મહત્ત્વ નીચું

નિયમકરૈર્નિયમા પ્રાક્પ્રકાશનીયા પ્રસિદ્ધિપત્રાદૈ

તેષ્વાશય જનાના પ્રાપ્ય વિશોધ્ય પ્રવર્તનીયાસ્તે ॥

અર્થ-કાયદા ગ્યનારાઓએ પ્રથમ તે વતમાનપત્રકાના કાયદા જાહેર કરવા, અને તે ઉપર લેકાનો મન જાણી વટિત ફેરફાર કરી પછી અમલમાં લાવવા પસાર કરવા

દેશહિતો વિહિતોય નિયમવર સ્થાનિકસ્વરાજ્યમિતિ

યેષાં વસુ તૈરિષ્ટે યોજ્ય નિજકૃત્ય એવ તદિતિધિયા ॥

અર્થ-જે લાકાનો પેમે તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમાં ખરચવા ગોઠવણ કરે એમ સમજી દેશને હિનકારી સ્થાનિક સ્વ-ગામ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો બજો

રાજ્યવ્યવહૃતિકૃતિનો મૂત્વાર્યા અપ્યશેષકાર્યાણિ

ત્રિટિશવદિદ્વાપિ કુર્યુર્યથાતથા સત્પથાવલ્લ્ભોડયમ્ ॥

અર્થ-આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમાં કુશળ થઈને આર્ય લોકો ઈશ્વર પેઠે અહીં પણ સર્વ કાયા કરી શકે એવા ગુણ માર્ગના અવલમનરૂપ આ કાયદો છે

એવવિધા શુભવિધા વિવિધા વિધાતા

શ્રી લાર્હરીપન ઇતિ પ્રથિતામિધાન ।

અસ્માદશાબનજનોપકૃતિપ્રતુષ્ટા—

દીશાચ્છુમાનિ લભતામશ્વિલાનિ સોઽસૌ ॥

અર્થ—આવા પ્રકારના અનેક ગુણ નિયમો કરનાર શ્રીમાન્ લાઈ રીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઇશ્વર પામ્યા અનેક પ્રકારના ગુણ પામે એવી અમારી પ્રાર્થના છે

શ્રીમદ્રાજ્યા પ્રતિનિધિતયાત્રાગમિવ્યત્યથો યે

તેતે કૃત્વા સકલમનયા રાજનીત્યા શુભ ન ।

અસ્મદ્ભૂમિ મિટિશવપદ્મવ્યવિદ્યાસમૃદ્ધા

સત્સ્વાતક્યા વ્યવહૃતિકલાકૌશલાશ્ચ ક્રિયાસુ ॥

અર્થ—મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ દાખલ જે જે ગૃહસ્થો અત્રે આવે તે સર્વ આ રાજનીતિને અનુસરીને અમારે કૃત્યાણુ કરી આ ભૂમિને ઈર્ષ્યલુપ્ત પેઠે દ્રવ્ય અને નિદ્રાથી સમૃદ્ધ કરે। અને વ્યવહારમાં તથા કળામાં લોકોની કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરે।

પડિત ગદ્દુનાત્તલ

શ્રી રિપનાબ્દક

(છપ્યા)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભાગ્ય હિતજારી,
 જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનરોડબિચારી,
 જય મુદ્રા વ્યાધીન, ડરન સાલમ દુખનાશન
 ભૂત્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયા પ્રકાશન,
 જય પ્રગ્ગરાજ સ્થાપનડરન, હરન દીન ભારતરિપદ,
 જય ભારતબાસિહિ દેન નવ, મહા ન્યાયપતિ પ્રથમ પદ ૮
 જય જય હિંદુ ઉન્નતિ, પથ અરોધ મુક્તકર,
 જય કર બન્ધન મન્થર, ડર જય જયતિ ગુણાકર
 જય જન સિચ્છન હેત, સમિતિ સિચ્છા સસ્થાપક,
 જય જય મેતાનન, બળ મમ્ સન્મત માપડ,
 જય રાજ્યકુન્ધન ધીર જય, ભારત મિત્રોત્તમિ કન,
 જય પરમ પ્રગ્ગવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય જયશ્રી રિપન ૨
 રાજતન્ત્રકે પડિત, તુમ જનનત પ્રયોગ ખટ,
 ત્તન્નત કીનો રાજ, વાક્ય કરિ અટન નીતિ અટ,
 જન દુખ માર્ગન, ઉચ્ચાટન દ્રે બિહ્ન ભાગ જગ,
 વિદ્રેણુ વ્યાગ્યી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ,
 આકપણ મન સત્ય જનનકા, નિજઉદાર ગુન પ્રગટ ડર,
 જય મોહન મત્ર સમાન નિજ, વામ્ય વિમોહિત દેરાબર, ૪
 જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર,
 ગુડલ કૃણુ સમ તેજ, તદપિ જસ અપજસ વિધિ કર,
 જસ ચદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાગ્યો ઉન્નતિ માગ,
 નાક્યઅમૃત બરસાદ, કિયે આલ્હાદિત નર જગ,
 સસચ્ચક વગબિલ સો લસત, જન મન કુમુદ પ્રકુલ્લતર
 સત્તાઈસ રૈનપ્રકાસ સમ સત્તાઈસ ગુલ કર્મ કર ૮
 જય તીર્થપતિ રિપન, પ્રગ્ગ અવગોકવિનાશક,
 ગગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જનહવિ મરગદડ,
 અક્ષય વટ સમ અચલ, કાર્ત્તિ થાપડ મનપાવન,
 ગુપ્ત સરસ્વતિ પ્રગટ, કર્મોરાન મિસ દરસાવન
 ડલિકગુપ પ્રગ્ગગનભીતિકા, સત્યવિધિ મેટન નામ રટ,
 જય તાગનતગન પ્રયાગ સમ, જસ ચાન્દ્રિસિ સત્યપૈ પ્રગટ ૫

જદપિ બાહુબલ કલાધવ, જીત્યો યહ સિંગરી ભારત,
 જદપિ ઓર લાટનહુકો, જગ નામ ઉચારત,
 જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી,
 જદપિ લિટન દરબાર, કિયો સજી બડી તર્ધ્યારી,
 પૈ હમ હિન્દન કે હીયકા, ભક્તિ ન ગાપ્ત સગ ગર્ધ,
 મા કેવલ તુમરે સગ રિપન, છાયાસી સાથિન ભર્ધ ૬
 શિવિ દધીય હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિશ્વર,
 જિમિ હમ ધન કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હૈ ચિર,
 તિમિ તુમ પૂ કહ નિતહિ, સુમરિ હૈ તુમ ગુન ગાર્ધ,
 યામા બઠ અનુરાગ, કહો ડા સક્ત દિખાઈ,
 હમ રાજભક્તિકો બીજળે, અબલૌ ઉર અતર ધર્યો,
 નિજ ન્યાન્ નીરાના સીચિકૈ, તુમ યામે અકુર પુર્યો ૭
 નિજ સુનામકે બરન, કિયે તુમ સફલ સબહિ વિધિ,
 રિપુ સબ કિયે ઉદાસ, દર્ધ હિર્ધ રાજભક્તિ વિધિ,
 મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ નવલ રીતિ બલ,
 પરિ મધ ન્યાન તુલકે, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ,
 સબ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિન રહિહૈ યહ સર્વ જન
 તુવ નામ દેવસમ નિત જપન, રહિ હૈ હમ હે શ્રીરિપન ૮

હરિશ્ચંદ્ર

પદ્મરામણી

(દાહરા)

શીતલ, મદ મુગધમય, ત્રિવિધ સમિર મુખડાર,
 વહે શિખર સિમલાતણે, વસ જેહ તે દાર
 પરમ હસ નર એહના, અનુપમ જે ગુણગ્રામ,
 વરણવતા વરણાય ના, સુણજે સજન તમામ
 કેમળ કર્ણુભય મિત્ર, જેનુ અત કણ,
ભારતજનની કારણે, આળ્યો અશરણુશર્ણુ
 ભાગ્યદેવિ સહુ આર્યની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર,
 પશ્ચિમ દિશમા પગવરી, આળ્યો દેશમુઝાર
 પરદુ ખલજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુગણુ,
 તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણુ
 આગળ પશ્ચિમ દિશથકી, આળ્યો અસુગ અનેડ,
 પિંઢારા સમ પાપિયો, ઘાણુ કાઢવા છેડ
 નાદિર તૈમુર ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન,
 લટી ઝટી દેરાને, ગયા કષ્ટક હેવાન
 વળિ કઈ સાગરપારથી, આળ્યો લઈ અધિકાર,
 દેશ દુખાની દુખમા ખોળ્યા નિજ નિજ દાર
 જે અપજ્જશના ગાઠડા, બાપી ચાપ્યા સાથ,
 પાગળ ભૂમી ભામની, ઉપ પિટતી નિજ હાથ
 પણુ આ અવસર તૂળતે, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય,
 નર એવો તેં મોડલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય
રિપુ ન કાછનો તેથકી, ધર્મ રિપન અભિધાન,
 અજ્ઞાત રાત્ર એહ છે, પાડુપુત્ર સમાન,
 ઉદય અધિક આ દેશનો, ફિલયી ડરવા કાજ,
 ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાળી નર આજ
 દગા દેશની અવરથી, એ વણુ નવ પલટાય,
 ભરતભૂમિને એથકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય
 હરખ, હરખ, તુ આ સમે, હેતે હિન્દુસ્તાન,
 મનગમતો તુજને મળ્યો, આજે સુખો મુગળણુ

સચિતાનારાયણ

કીર્તિ

(સાર્ફલવિકીરિત)

સેવા રાષ્ટ્રિતણી કરી, કરિ વળી જેણે મહારાજ્યની,
સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની,
જેની નીતિ વડેજ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની,
સધે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપનની કીર્તિની

ધીરવીરજશ ગાધ્યો, નર્મદ ધરી ઉમગ,
રગરગ રીપન તુને, હિંદને આપ્યો રગ.

નર્મદાશંકર

પરિશિષ્ટ ના. ૨

(“હિંદ અને બ્રિટાનિયા” મા આંખેલી અગ્રેજી નોટાનો તરજુમો)

પાનુ ૨૦ મુ—આપણી રાજ્યસત્તા ફેશી વલુન્નર અને ઝારીગરને જેટલી ભારે થઈ પડી છે તેટલી કોઈ બીજા વર્ગને થઈ નથી

પાનુ ૨૭ મુ—“હિંદુસ્થાનમાં આવતા ઝાપડને લીધે ઇંગ્લંડના વેપારને પહોંચતો મોઝકો” અને પ્રધાનમંડળને વિનંતિ કે, “તેનો ઇલાજ કરવાને નવા નાય-દામાં એક એવી કલમ ઉમેરવી કે જેથી હિંદુસ્થાનમાં રૂઝુ સાચાકામ ન મોઝ-લડુ અથવા મચાનો દેશમાં અટકાવ કરવો.” આખરનું રાઇઝ એડ

પ્રોગ્રેસ આફ ઓરીશ પાવર ઇન ઇન્ડિયા, વોલ્યુમ બીજું, પાનુ ૧૩૦ મુ
પાનુ ૨૮ મુ—“ફેશને પૈસાથી ભરપૂર બનાવવાને અને તેમ છતાં પણ તેનાથી લાભ મેળવવાને ઇતેજર હોવાથી છેલ્લા બત્રીશ વરસમાં થયેલા આપણા કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે નુકસાનકારક અને નાશકારક નિવડ્યા છે”

એચ એમ હિંદમેન

પાનુ ૩૦ મુ—“બજવાની પહેલાં એક વર્ષ અગાઉ એટલે સને ૧૮૫૬ મા સરકારના કામને વાસ્તે હિંદુસ્થાનના લોકોની પાસેથી ૨,૩૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની રકમ લેવામાં આવી હતી, એવીશ વર્ષ પછી સને ૧૮૮૦માં તે જ કામને માટે તેમની પાસેથી છેલ્લે ૬,૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની રકમ લેવામાં આવી હતી”

એચ એમ હિંદમેન

પાનુ ૪૧ મુ—હેસ્ટીંગ્સના એક સરનારી નોકર ઉવીસીંગે ગુજરાતના ધાતકાપણાનું હુકમ ફાડી નાખે તેવું આ વર્ણન કદાચ ભાષામાં અનુપમ છે બર્ડના ભાષણનો આ ભાગ સાબળી ધણીઝ સ્ત્રીઓ મૂર્છિત થઈ હતી એમ કહેવાય છે બર્ડના સ્પીચીસ, ડબલીન આવૃત્તિ

પાનુ ૮૫ મુ—ફક્ત ત્રાસ આપીને અને જગલી મારફાડ તથા ભેરથી આપણું રાજ્ય સ્થાપવાનું નથી તો યોગ્ય ફેશીઓને રાજકારભારમાં વધારે ભાગ આપવાની તથા સારા વર્તન માટે તેમને સાવન પુરા પાડી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની ઈ યુક્તિ શોધી કાઢવી ફોર્સેટનું જન્મચરિત્ર, પાનુ ૮૪૬ મુ

પાનુ ૮૭ મુ—“જેને માટે બેશક પરમેશ્વર આપણી પાસેથી અથવા આપણા ડોક્ટર પાસેથી બહોળો માગશે તેવા ખૂનરેજના વૃત્તાંતોમાંનું આ એક પાનુ હવે

પાનુ ૮૮ મુ—ત્રિપક્ષ તહનામાં આ એવું ઠેરવેલું હવે કે સલાહકારોના સંયુક્ત પ્રયાસથી તેલના પ્રદેશો તેઓની વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવા લોડ કોર્નવોલીસે વળી જ નિમકહલાલીથી અસલ કરારને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કીધો હતો અને ફરેક પક્ષવાળાને નુકસાનીના ડીમાઓ આ એક તૃતીયાંશ ભાગ (૧૫,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ) તથા પ્રદેશનો પણ તેટલો ભાગ સ્વાધીન કીધો અને બીજો એક તૃતીયાંશ ભાગ કે જેની વાર્ષિક ઉપજ ૮૦ લાખ રૂપિયાની

હતી, તેને ડપની સરકારના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો—માર્સમેનનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનુ ૨૫ મુ

પાનુ ૯૨ મુ—દેશીઓને આપણે જે હલકી સ્થિતિમાં રાખીએ છિયે તે આપણા રાજબધારણુનુ મુખ્ય કુખ છે વિશ્વાસની અને પ્રાપ્તિની ફરક જગ્યામાંથી આપણે તેમને બાતલ કરીયે છિયે તેમને આપણે જે હલકી નોડરીઓ જ આપીએ છિયે જેમાંથી તેઓ ભાગ્યે પેટ નેટલું મેળવી શકે છે, અને તે જગ્યાઓ પશુ આપણે તેમને ન છુટકે આપીએ છિયે, કેમકે તે જગ્યાઓ ઉપર કામ કરવાને અગ્રેજો તદ્દન નાલાયક છે હલકા વર્ગના પ્રાણીઓ તરીકે આપણે તેમને ગણીએ છિયે જે માણસો દેશી રાજસત્તાના અમલમાં રાજ્યની મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર હોત, જેઓ આપણે નહોત તો જુઠા જુઠા વિભાગના સુબા થાત, તેઓ હલકા ચાકર કરતા વધારે ગણાતા નથી આવી અધમ સ્થિતિએ આપણે તેમને પહોંચાડીએ છિયે, અને પછી મોટી જગ્યા માટે અયોગ્ય ગણી આપણે તેમની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઈએ છિયે

પાનુ ૯૫ મુ—હિંદુસ્થાનનો પાછલો ઇતિહાસ (બ્રિટિશ અમલમાં) એ મહેસૂલની ગેરવ્યવસ્થાનો તથા લડાઈથી સસારી સુધારામાં અટકાવનો છે—સર જોન ડે

પાનુ ૯૭ મુ—આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનું હક્કના કારણોપરથી નહીં પણ ઉપ-યોગીપણાના કારણોપરથી રહ્યું હતું કે લેવડાવીને અથવા કોઈપણ હક્કદારને ખુલ રાખીને તે રાજ્યને હવે તેમ રાખવાને માટે રેસીડટ મીં મેનસલે ઘણી બાથ લોડી અને વડી કાઉન્સીલમાં સર જોન લોએ એક પોતાના મતની નોંધ કરી તેને ટેકો આપ્યો હતો, સિંધ અને પંજબને ખાલસા કરવાથી દેશી રાજ્યમાં ચ્યારની પસરી રહેલી ધાસ્તી, નહેર રીતે આપેલા વિશ્વાસ મુજબ સર્વ પ્રકારે ચાલવાની જરૂર, અને વારસના સબધની ગોઠવણ રાજની વિધવાને તથા નાગપોરના મુખ્ય માણસોને પોતાને કરવા કેવાનું ડહાપણ એ સવળુ તે નોંધમાં દર્શાવ્યું હતું તેમ છતાં પણ આ વિચારો ગવર્નર જનરલના વિચારથી તદ્દન વિરૂદ્ધ હતા

† પોતાના ઠોર, ઘોડા અને સરસામાનની સખ્યાની બાબતમાં તથા પોતાના ઘર અને કપડાના બહારના કેબાવની બાબતમાં લાના (અયો-ધ્યાના) લોકો આપણી પોતાની પ્રજાના જરતા કોઈ પણ પ્રકારે ઉતરતા નથી (ઘણીક બાબતમાં આપણી પ્રજા કરતા વધારે સારા છે) લખનૌની કોલત, ફક્ત અમલદારોની નહીં પણ સરાફે અને દુકાનદારોની આબાદી, બ્રિટિશ સરથાનોના કોઈ પણ શેહેર (કઠાચ કલકત્તા શિવાય) કરતા ચાંદ-ચાતી છે જો લાનો રાજકારણને જુલમ અને સખ્તી માટે પ્રખ્યાત થયા હોય તો આ સધળું કેમ બની શકે? ‘હિંદુસ્થાનના કામકાજની નોંધ’—(વો ૧ છુ, પાનુ ૧૫૬ મુ)—ઓન એફ આર્થ શોરકૂત

‡ આ કામથી (સતારાના ખાલસા કરવાથી) મીં એલફ્રીન્સ્ટનને નેટલો ઝટાળો ઉપજ્યા હતા તેટલો બીજો કોઈ વેળાએ ઉપજેલો મેં જોયા હોય તે

મને યાદ નથી કે જગીર ઉપર આપણા જગીર સબધી ઉપરીપણાના હક્ક હતા એવી જગીર તરીકે સતારાના રાજ્યને ગણવું એ તેના મનમાં ધણુ ઠાળા ભરેલું જામ લાગ્યું

પાનુ ૯૮ મુ—“બડખોરોને શિક્ષા કરવાને તથા સ્થાયી સત્તાની સામે હથિયાર લઈ થનારાને દબાવવાને અમે આવ્યા છીએ”

પૂછ્યું કે ‘સઘળા સીખ લોકો આપણી સામે કદા રાત્રીસાવથી શુ ઉશ્કેરાયા હતા ?’ ત્યારે તેણે ‘ના’ કહી જવાબ દીધો

સીખ લોકોએ આખી પ્રજા તરીકે ખ્રિસ્તિય સત્તાની સામે જી પાણુ માથું ઢંચકું નહોતું

પાનુ ૯૯ મુ—“રાજ્ય સંયોજનનું વર્ણન, ઇતિહાસ રૂપે અંગ્રેજ રાજનીતિ-વેત્તાઓના કૃત્યોના વર્ણન કરવા કરતા જગલમાં પિંઠારાઓએ મેળવેલી તુટની ગણતરી કરવા જેવું બેશક ધણી વાર લાગ્યું હશે”

†“સાચું પૂછો તો હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સવિસ્તર હકીકત સબધી વાદવિવાદ કરવાની મારામાં હિમત નથી જારણ કે એન્હરે જોતા આપણા ત્યાના અમલ માટે મને ધણી નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય છે તમારી અગાડી એન્હ પડદો ધરો ને તેને ત્યાનું લશ્કર કહો અથવા તો ત્યાના જારભારની વાત સ્પષ્ટ રીતે લડનમાં ખુલ્લી મુકો, તોપણ હકીકત તો તેવી ને તેવી જ રહે છે પાર્લામેન્ટમાં ભેગા થયલા અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં ૧૫ કરોડ લોકોપર જીલમગાર રીતે રાજ્ય કરવાની જોખમદારી હોરી લીધેલી છે જીલમગારીપણાને નિયમ તેઓએ અનુસરવા માગ્યો છે, અને તે જામ ઇંગ્લંડની પ્રજાને આકૃંત તથા શ્રાપના કારણ શિવાય બીજું કંઈ હોય તેવું મને ભાસતું નથી” મોરલીકૃત ‘જોબડનનું વૃત્તાંત’ ભા ૨ જો, પા ૩૬૦-૬૧ મુ

પાનુ ૧૦૦ મુ—“ચરખી લગાડેલા જારતુસ પોતાને જ્ઞાતિબ્રહ્મ કરવાના હેતુથી દાખલ કીધા હતા એવું કે સિપાઇઓનું માનવું હતું, તે માટે મારા ધારવા મુજબ શકા હાવવાની જરૂર નથી પણ એવો જીટો બુટ્ટો તેઓએ ખરો માન્યો, જારણ કે તેમના પોતાના પ્રાત(અર્થાથ)ના સબધમાં ખ્રિસ્તિય લોકોના કૃત્યથી રાજ્ય કરનારી સત્તાપરથી તેમને એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે તેમની સામે થતી ગમે તે વાતો ખરી છે એવું સમજવાને તેઓ તૈયાર થઈ ગયા હતા. ધણે કરજીને અર્થાથ્યાનું સંયોજન અને તે પછી થયેલા જામે, તથા થોડે કરજીને ચરખીનો ખરેખરો ઉપયોગ, એ બેથી સિપાઇઓને અવિશ્વાસ લાવવાનું સબળ જારણ મળ્યું હતું” જર્નલ મેલીસન કૃત ‘કે સાહેબના સિપાઇઓના બળવાનો ચાલુ ભાગ ૧ લો, પા ૩૫૧-૫૨ મુ’

† જોન બ્રાઇટ ૧૮૫૯માં કહ્યું હતું—“જે રાજવશી કુટુંબો એન્હ વાર હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય કરનારા હતા, તેઓ હમણા એન્હ વાર પોતીકી જીવાતી ભૂમિમાં ઘર વગરના બટનારા જેવા થાય છે અથવા જે પરદેશીઓએ તેમના

ધનમાલ લઈ લીધા છે તેમની ઉદારતાથી મળેલા પેન્શનપર હઠાડા ગુન્-
રતા થયા છે કેટલાક જમાના તુધી જેઓ ઉમરાવ, ઉદાર અને નમ્ર હતા
તેઓ આ વખતે સાધારણ વર્ગના લોકોમાં ભેળાઈ ગયા છે ”

‡ ‘મધપણ હિંદુસ્થાનનો દેશી રાજ હૈયાત રહેવો ભેંધએ નહી’ “બસે
ને પચાશ નાના રાજઓ શક વગર જલદીથી અદશ્ય થવા જ ભેંધએ છે”
ક્રેડ ઓફ ઇન્ડિયા

પાનુ ૧૦૭ મુ—પત્નીની નાણા સબંધી વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય રીત અરચાળ
તથા જીલમગાર હતી તેની રાજનીતિ વધારે કરવાની તથા રાજસંધાજન
કરવાની હતી અનુભવમાં ભેવામાં આવતું તે પ્રમાણે તેના રાજ્યનારભારમાં
કોઈ ભેખમદાર રહેતું નહી, કોઈ કુર્લેલ પ્રસંગ સિવાય અથવા એવ બીજા
પક્ષના લાભ ખાતર હોય તે સિવાય પાર્લામેન્ટમાં હિંદુસ્થાન સભાની ઝામ-
કાજની કોઈ વાતો સાબળતું નહોતું ગવર્નર જનરલ મરજમા આવે તેમ
વર્તતા હતા બોર્ડ ઓફ વેલ્ફેરનો સરનશીન સ્વેચ્છાચારી હતો હિંદુસ્થાનની
અદર રહેવા સાધનો માટે તદ્દન બેદરકારી બતાવવામાં આવતી હતી

પાનુ ૧૧૦ મુ—“હિંદુસ્થાનના બળવાએ ફક્ત એક જ જાણને પેદા કર્યો હતો,
અને તે એવ જાણ એક સ્ત્રી હતી ”

પાનુ ૧૧૨ મુ—“આ ભૂમિના લોકો તરફ બળવવાની આપણી ફરજ આપણે
બળવી નથી એવું હું માનું છું” લૉર્ડ મેયો

પાનુ ૧૧૩ મુ—“વેર ! વેર ! ટાંઠોથી અસ બૂમ પાડી બોલી ઉઠે છે, જીવો
પરીઓ ભયે નીકળી આવે છે, જીવો તેઓ જે સર્પ ઉછેરે છે તેઓ તેમના
પોતાના માયાના વાળમાં કેવા કુદાડા મારે છે, અને તેમની દૃષ્ટિમાંથી કેવા,
અમતારા નીકળે છે ” હાઇડન

પાનુ ૧૧૪ મુ—‘પણ બળવાખોર સિપાહીઓના ટોળાને તથા તેઓ સઘળા
મરી ગયા નહોતા તેથી તેમના સખ્યાઈધને સળગાવી દીધા તેના જેવું ઘાત-
ક્રીપણ હિંદુસ્થાનમાં આપણા કૃત્યોમાં આપણને જણાતું નથી ” હર્બર્ટ સ્પેન્સ-
રની ૨૨ડી ઓફ સોસીઓલોજીની પ્રસ્તાવના, પાનુ ૨૦૮ મુ

દિલ્હી સર કીધા પછી, સર જોન લોરન્સને લખી જણાવતા મુબઈનો
ગવર્નર લોર્ડ એલફ્રીન્સ્ટન કહે છે કે અર્વો જગલી ધરાની નાદીરશાહ, જેણે
દિલ્હીને ૧૭૩૮ માં બેહાનમેહાન કીધું હતું, તેના કરતા અગ્રેજ જીતનારે
આ વેળાએ ઘાતકીપણામાં ચઢિયાતાપણું મેળવ્યું છે

પાનુ ૧૨૨ મુ—“લોકોની સ્થિતિ તેમના પોતાના દેશી રાજ્યોના તાબામાં તેઓ
હોય છે તે વખતના કરતા સારી થશે તે માટે મને અતિશય શંક છે ફરેક
બળવો કબાવી દેવાને, ફરેક પરદેશીના હુમલા દૂર કરવાને, અને કોઈ પણ
દેશી રાજ્યની પ્રજા નથી ભોગવતી તેવું સાત રક્ષણ પોતાની પ્રજાનું કરવાને
અગ્રેજ સરકાર પોતાના બળને લીધે શક્તિમાન થાય છે તે રાજ્યોમાં નહિ

બાણાયકુ તેણે સસારી જીલમમાંથી રક્ષણ તે પ્રાપ્તને અંગ્રેજ સરકારના કાયદા કાનુન તથા રાજ્યબધારણથી વળી મળે છે પણ આ કાયદાઓ તેમને ઘણાજ મોઢા પડ્યા છે, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશજનતા, અને જે જે વસ્તુથી પ્રભુ માન પામે છે તે, સધળાનો ભોગ આપીને આવા કાયદા તેઓએ મેળવ્યા છે વેપારીઓ, મીરાસીદારો અને ખેડૂતો તરીકે પોતાના જીવન જીવવા ધવા ધાસ્તી વગર બ્રિટિશ પ્રાંતના દેશીઓ ચલાવે તથા શાંતિમાં પોતાની મેહેનતના ફળનો ઉપભોગ કરે, પણ શાંતિમાં આખાદી મેળવવાની પ્રાણી માત્રને આ સ્વાભાવિક સ્થિતિ ઉપરાંત વધારે કરાની તેઓમાંથી કોઈ પણ ઉમેદ રાખી શકે નહીં, પોતાના દેશના કાયદા બધારણમાં અથવા દિવાની કે લશ્કરી રાજ્યકારભારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાની કોઈ પણ આશી રાખી શકે નહીં, જેઓ જાહેર સરકારી ઓફિસો ભોગવે છે અથવા તેને માટે લાયક છે તેમજ અનુકરણ કરવાથી દેશીઓના લક્ષણ બધાય છે, જ્યાં એવા માણસો હોતા નથી, ત્યાં પ્રભુના ખીલ કોઈ વર્ગના પુરુષોમાં કોઈ પ્રકારની શક્તિ આવી શકતી નથી આનું પરિણામ ફરેક બ્રિટિશ પ્રાંતમાં જોવામાં આવે છે, જેના રહીશો હિંદુસ્થાનમાં ઘણાજ અધમ અવસ્થાએ ખેડાઈ પોહોંચેલા છે લશ્કરી ખાતામાં જેઓ સુખેદાર કરતા ઉંચી પદવીએ ચઢી શકતા નથી, જ્યાં સેનાધિપતિથી સનદી અમલદાર (એન્સેન) જેટલે દરજ્જે ઉતરતો છે તેટલે દરજ્જે એન્સેનથી તે (સુખેદાર) ઉતરતો છે કેવા માણસો તરફથી, તથા દિવાની ખાતામાં હલકી ન્યાયખાતાની કે મેહેસૂલ ખાતાની નોકરી કે જેમાં તેઓને મળતા ટુન્ડા પગારનો બદલો આડા હાથ મારવાથી (લાય સવતથી) તેઓ વાળે છે તેવી નોકરી કરતા ઈ વધારે ઊંચી પદવીની જેઓ આશા રાખી શકે નહીં તેવા માણસો તરફથી જ્યાં પ્રકારના લક્ષણની વધી રાખી શકાય નહીં ”

“તેટલા માટે અંગ્રેજ લશ્કરે હિંદુસ્થાનમાં મેળવેલી જીતનું પરિણામ એટલું થશે કે સવળી પ્રાંતની સ્થિતિ સુધારવાને બદલે તે ઉલટી અધમ થશે પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં દેશીઓને ભાગ લેતા બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાંથી જેમ તદ્દન અટકાવવામાં આવેલા છે તેવી રીતે કોઈ પણ જીત વેળાએ થયેલું હોય તેવો જ્ઞાપ્ય એક પણ દાખલો નથી ” લોર્ડ મનરો

પાનુ ૧૨ મુ—“વળી જ ગરીબ વર્ગના ખેડૂતોને ધણું નુકસાન પોહોંચાડી સ્તાપ આંતરથી મેહેસૂલમાં વધારો કર્યો છે મુકરદ્દમાં લડવાનું નામ ધણું વધી પડ્યું છે ” મર જેમ્સ ફેર્ડ

પાનુ ૧૨૭ મુ—“ધનવડના મહત્ત્વનો આધાર ધણે દરજ્જે તેની ફેરી કીર્તિ તથા પ્રમાણિતપણે નામ કરવાની આબરુપર રહેલો છે ”

પાનુ ૧૨૮ મુ—હાઉસ ઓ— કોમન્સમાં મી૦ જોન ગ્રાઇટ બોલ્યા હતા કે—
“હિંદુસ્થાનમાં ચાલે છે તેવો રાજ્યકારભાર કે જેના પર કર ભરનારાઓનો

જરા પણ અકુશ નથી, તેવા કારભાર વિષે નામદાર મુહુર્યોએ જરા વલ્પના કરવી આપણે સધળા જાણીએ છિયે તે મુજબ, હિંદુસ્થાનના અસખ્ય રહી શોનો કોઈ પણ પ્રકારે ત્યાના કારભારપર સેજ પણ અકુશ નથી, તેમ તેના પર કોઈ સ્વતંત્ર અંગેજ પ્રબલનો, લોકમતનો પણ અકુશ નથી, જે મત ત્યા રહેલા છે તે સરકારનો પોતાનો અથવા લશ્કરી અને સીવીલ ખાતાના અધિકારીઓનો, મુખ્યત્વે જરીને છેલ્લાઓના ફક્ત ત્યા મત ગણાય છે પણ તેઓ કઈ કર લરનારાઓ નથી, તેઓ તો જરો ખરચ કરનારા તથા ઉપભોગ કરનારા છે, અને તેટલા માટે દરેક શાણા તથા પ્રમાણિત રાજ્યવર્તન માથે જે મોટી દરજ્જે રહેલી છે તે બજાવવાને માટે ત્યાની સરકાર ધણીજ કમનસીબ ત્રિય-તિમા આવી પડેલી છે સીવીલ સરવીસના અધિકારીઓ, કેટલાક હજુ તેઓ લોગવે છે તેથી મગર છે, તથા હુ કહુ છુ કે ધણાખરા જુલૈમગાર છે અને લશ્કરી અમલદારો, જર લરનારા તથા સીવીલીઓનોના દંડ ઠરાવથી તેઓને ન્યા અકુશમા રાખવામા નથી આવતા ત્યા સધળી જગ્યાએ હોય હોય છે તે પ્રમાણે વધારે ખરચ કરવા માટે ઘોંઘાટ કરી રહેલા તથા અસતોષી છે”

“સાધારણ બ્યવહાર, જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિનો, કેશનો વતની, રહીશ જાણે કે ઘેરણા બુદ્ધિથીજ જે જાણે છે, તે બાબત તેઓને (પરદેશીઓને) ધીમે ધીમે, અને તે પણ અપૂર્ણ રીતે, અભ્યાસ તથા અનુભવથી શીખવુ પડે છે,” વગેરે

પાનુ ૧૨૯ મુ—“હુ તે લોકોની તરફથી અરજ કરુ છુ પાછલા ધણાએ વર્ષ થયા ઇયા વૃત્તિ તથા ન્યાય માટે મ તમને વિનતી કીધી છે, અને હમણા હુ ધણી આતુરતાથી કહુ છુ તો તેનુ કારણ એટલુજ કે જે બાબત માટે હાલ હુ બોલુ છુ તે મને ધણી પ્રિય છે અંગેજ લોકોના મનમા લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનુ, આપણા અહીના રાજ્યકર્તાના ગુન્હા તથા ભૂલોથી તે કમનસીબવાન કેશપર જે કુ ખનો વરસાદ વર્ષે છે તેનુ તેમને જ્ઞાન લાવણુ તે શુ અશક્ય વાત છે? દેશીઓના સામા તમે સખત હેયાના થયા હો, તેમના કુ ખ જોધને તેમને માટે લાગણી દર્શાવવાને કોઈ બાબત તમને ઉરકેરતી ન હોય, તોપણ તમારા પોતાના દેશી લાઇઓ ઉપર તો કઈ ઇયા લાવો હુ જુ છુ તેપર પુર વિશ્વાસ રાખજે કે હાલમા હિન્દુસ્થાનમા જે કારભાર ચાલી રહ્યો છે તે થોડા વખતમા વચ્ચુ લયજર રૂપ ધારણુ કરશે”-જોન બ્રાઇટ

† “આપણી નાણાસબધી સ્થિતિ જેવી સારી હોવી જોઈએ તેવી નથી તેડ મને જણાવા માટે છે લોકોના પૈસાનો ગેરઉપયોગ ધણો થયો છે, અને ધણા સખત ઉપાય કામે લગાડવાની તથા તે માટે ધણા કડવા સુખન કહેવાની મને જરૂર પડી છે” (ત્રણ માસ પછી એજ નામદાર સર હેઝી દુરાડને લખે છે કે -) “લશ્કરમા ઘટાડો કરવાની જરૂર પડે, કે ઢિવાની ખાતામા ખરચ

કમી કરવા પડે, કે જાહેર બાધકામ થતા અટકાવવા પડે, ગમે તેમ થાય પણ હવે ફરીથી મહેસૂલમાં ખાડો ન પડવા જેવો એવો મેં ઠરાવ કીધો છે”
પાનુ ૧૩૦-૪૦૯માં ગણાતો દરમાયા જે સરકારી નોકરી માટે આખી દુનિયામાં ભારે માટે તે મુજબ (રાજકારભારની) તે નોકરી બદલ પગાર આપવાનું હિંદુસ્થાનથી બની શકે નહીં, પણ પોતાનો દેશી દરમાયા, જે એવી નોકરી માટે આખી દુનિયામાં જ્ઞાત્ય એછા છે તે મુજબ તે નોકરી માટે પગાર હિંદુસ્થાન આપી શકે છે”

† “આ દેશમાંથી ગયેલા એખીસીનિયામાં રોકેલા લશ્કરનો સાધારણ ખર્ચ હિંદુસ્થાને આપ્યા જરૂરે, એ ઠરાવ જાણીને હું ધણેજ દિલગીર થયો છું. ખેશજ આ બાટે આપ્યાને કે જાણના આપ્યાને સવાલ નથી, પણ જે દેશ લશ્કરને ઉપયોગમાં લે છે તે દેશ ખર્ચ આપવો જોઈએ એટલીજ વાત છે. બળવા વખતે કામે લગાડેલુ અંગ્રેજ લશ્કર જે ઇંગ્લંડથી આવ્યું હતું તેનો સંધળો ખર્ચ હિંદુસ્થાનની તીબેરીમાંથી આપ્યો હતો એ માટે કહેવું ખરૂં છે એવું હું માનું છું. વળી ચીનની લડાઈના ખર્ચનો કોઈપણ ભાગ હિંદુસ્થાન પાસે લહેણું કહાવ્યો હતો એવું મારા જાણવામાં નથી મારી ખાતરી છે કે તેમ હોય નજી જોઈએ,” વગેરે-લોર્ડ લોર્ડેસે સર સ્ટાર્ડ નોર્થકોટને લખેલું- ૧૮૬૭-૬૮ માં

લોર્ડ કેનબ્રીજ લખે છે કે-“કોઈપણ વખત ન ચલાવેલી એવી વાતકીમાં ધાતકી એક લડાઈ”

“હમણાં જે રસ્તો લેવામાં આવનાર છે તેમાં ખાસ અન્યાયની વાત નીચે પ્રમાણે છે-હિંદુસ્થાનના કોઈ જામને અર્થે આપણે અંગ્રેજ લશ્કરને ઉપયોગમાં લાવીએ છીએ, બળવા વખતે કીધેલું તેમ, ત્યારે તે દેશમાં લશ્કર જે ક્ષણે પગ મુકે છે તે ક્ષણથી તેનો સંધળો ખર્ચ હિંદુસ્થાનની તીબેરીમાંથી આપવામાં આવે છે, પણ હિંદુસ્થાનના લશ્કરને રોજેનરાત્રી ઉપયોગ માટે જામે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે હિંદુસ્થાને તેનો ખર્ચ આપવો જોઈએ” હેન્સાર્ડ, ગ્રન્ય, પાઠ, પા ૮૦૭

પાનુ ૧૩૧ મુ-એક ક્રય ગ્રંથનાર લખે છે કે-“ સરકારનો બાબત જ અંગ્રેજ સરકારને વિચાર કરવાનો નથી, જે પ્રજામત હમણાં પોતાનું બળ જણાવવા માટે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે મહારાણીના સીધા કારભાર તળે રહેલા ૧૫ કરોડ હિંદુઓ પોતાના દેશના રાજકારભારની જઈ કાળજી રાખતા નથી અને દોરતા ટોળા માફક દોરવેલા દોરવાય છે એવું ધારતુ ભૂલ ભરેલું ગણાશે (રાજનીતિ તરફ જણાતી ચચળતાના સંબંધમાં) આ ઔત્સુકતા સામાન્ય છે, છેક હલકા વર્ગના લોકમાં પણ તે પસરેલી છે, અને તેમની જિજ્ઞાસા પૂરી પાડવાની ખાતર સંખ્યાબંધ વર્તમાનપત્રો નીચેના છે” “રેન્ડુ કહેમોન્ડ”

પાનુ ૧૩૨ મુ—“આપણી પટાસના રાજ્યો સાથે નિખાલસ મનથી સબધ રાખવો અને હમેશા સ્નેહભાવથી તેમની સાથે વ્યવહાર ચલાવવો, એજ કાંઈ કિવસ પણ વચમા પડવાની જરૂરીયાતથી આપણને સારી રીતે બચાવશે એવું હું માનું છું તેજ કારણને લીધે કેટલાંને સમજાવવામા હું ફતેહ પામ્યા છું ને થોડા વખતમા સધળાઓને ખતાવીશ કે તેઓ ઘણા બળવાન તથા સ્વતંત્ર થાય એવી ઇચ્છાની ઈચ્છા છે” નામદાર મહારાણીશ્રીના એક પ્રધાનને લોડ મેથોએ લખેલું

૧—“હિંદુસ્થાનની મહેસૂલમાથી વધતો જતો ભાગ જે હાલમા એક તૃતીયાંશ થયો છે, તે ઇંગ્લંડમા ખરચાય છે એવી કમનસીબવાન સ્થિતિમા હાલમા હિંદુસ્થાન આવેલું છે”

પાનુ ૧૩૩ મુ—“ગંધે વષ અફઘાન લડાઈમાં થયેલા જગી ખરચ, આશરે ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ તે સબધી હું બોલ્યો હતો ઇંગ્લંડના લોકોનાપર નાખેલા કરમાથી આ આખો ભાગ લેવો બેઠતો હતો, કેમકે ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળે અંગ્રેજ લોકોના હેતુ તરીકે મનાયલા ગરણ માટે એ લડાઈ ચલાવવાનો હુકમ જાહેર્યો હતો”

પાનુ ૧૩૪ મુ—“એક ક્ષણવાર જરા હિંદુસ્થાન તરફ જુઓ હિંદુસ્થાન તમારો એક ખુલ્લો બજાર છે, જગતની હરજત નજા વગર તમારા કારખાનાઓનો સામાન જેમા દાખલ થઈ શકે છે તેવું તે અંગ્રેજ મોટું બદર છે હિંદુસ્થાન ન હોય તો સસારી વ્યવસ્થાને તે તદ્દન બેખમ ભરેલું થઈ પડે તેટલે દરજ્જે બર્મિંગહામના રોજગાર વગરના લોકોની સખ્યા વણી વધી પડશે” લોડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચીલ અક્ટોબર તા ૨૩, ૧૮૮૫

વળી લોડ મેથો લખે છે કે—“આપણા પ્રાંતોમા તથા મધ્ય એશિયાના સસ્થાનમા, અખાલામા મળેલી સભાને લીધે આપણી સત્તા વણે દરજ્જે દૃઢ તથા સબળ થઈ છે, અને જે આપણે લોકોને એટલુંજ સમજાવી શકીએ કે વચમા ન પડવું તથા સલાહ રાખવી એવી આપણી રાજનીતિ છે, અને આ સમયે પગપેસારો ન કરનાર રાજ્ય એશિયામા ફક્ત ઇંગ્લંડનુંજ છે, તો પહેલાં ન ભાગવેલી હોય એવી સત્તા પુર અમલથી આપણે ભાગવી શકીશું” હટર સાહેબનું ‘મેથોનું વૃત્તાત,’ પા ૨૭૧ મુ

૧ લોડ લોરન્સ કહે છે કે—“બીજા સસ્થાનો કરતા હિંદુસ્થાન સાથે બહાજ ખર્ચની નીતિ ચલાવવામા આવે છે”

પાનુ ૧૩૫ મુ—“હિંદુસ્થાન જેવો એક મોટો ફેરા આપણા આખરફાર કુટુંબના નાના છોકરાઓને પૈસા મેળવવાને સગવડવાળી જગ્યા છે એવું આપણા ફેરાઓનો મોટો ભાગ ગણે છે ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ માટે આપણે તદ્દન નિરાત રાખીએ છીએ”

† (શુદ્ધ ઓફ વેલીગટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે) - દેશી રાજ્યોને આપણે આપણા તહનામામા સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે સ્વીકારેલા છે ત્યાર પછી આપણે તેમના દરબારમા રેસીડેન્ટ મોકલ્યા એલચી તરીકે વર્તવાને બદલે તેઓએ હુકમ આપનારાઓની ફરજ બજાવવા માડી, સઘળા ખાનગી ખટલાઓમા હાથ વાલ્યા, તેમની સામે થયેલા તાબે ન રહે તેવા લોકોની વાતો સાબળવા માડી ઉત્તેજન આપ્યું, અને પોતાની સત્તાના ઉપયોગનો પ્રભાવ લખનાવાળો કેખાવ દીધો ”

‡ “આ ઉપરથી જણાશે કે આશરે ૧૮૬૬ ટકા કર વધાર્યો છે, છતાં મહેસૂલ વધારો (વસ્તીના વધારાની બાબત ધ્યાનમા લેતાં પણ) આશરે ૧૨% ટકા વધુ હતો ” લોર્ડ હોબર્ટ (તેમનું વૃત્તાંત ભાગ બીજો, પા ૬૯ મુ)

§ માલ લોર્ડ હોબર્ટ જેના નરતા હિંદુસ્થાનના ગરીબોનો વધારો સારો મિત્ર કોઈ નહોતો તે એક બીજો કેનાલે જણાવે છે કે ‘નિરાધાર અને ગરીબ ખેડૂતપર મુકેલો કર, જે ખરૂં જોતાં જજીયા વેરો છે, તેમા વધારો કરવાને હું ધણીજ નારાજ છું એવું હું કબુલ કરું છું’ (વૃત્તાંત ભાગ ૨, પા ૪૮૯ મુ) લોર્ડ હાર્ટીગટન ભાષણ કરતાં બોલ્યાં હતાં કે - “આપણા અમેરિકાના સરકારોપર અંગ્રેજ સરકારે ધણો ભારે નર મુક્યો હતો, અને શહેનશાહી કામો માટે તે કર મુક્યો હતો કે જેથી આપણે અમેરિકાના સરકારોના શુભાચ્છા હતાં એવું મારે મારે છે ”

પાનુ ૧૩૬ મુ - જ્યારે કેપબેલ લખે છે કે - “હાલમા છે તેના કરમા ભાગનો મીઠાપર કર ફક્ત મુસલમાન રાજ્યોના વખતમા હતો ”

† “જમીનના ખેડૂતો સરકારને જમીનનો કર આપે કે ખાનગી જમીન-દારોને ભાડુ આપે તેમા તેઓના જ સબધમા તે તેઓને નઈ લાભ-હાનિનારક નથી વગેરે તેટલા માટે તે દેશના લોકોપર નરનો બોલો કેટલો પડેલો છે તે સાબીત કરવા સારું, હિંદુસ્થાનમા જુમલે કર કેટલો ઉત્પન્ન થાય છે એ જેઓ ટાકી બતાવે છે તેઓ તદ્દન ભૂલ કરે છે ”

“કુલ સત્તાવાળા ખાતાના ઉપરીઓના નિરકુશ કરાવના કરતાં ચિંતા ઉત્પન્ન કરે તેવું વધારે ભારે કારણ તે આપણી મહેસૂલ સબધી રાજ-નીતિમા ડેરડેર જોવામા આવતું મોવમ વચન કે દેશની જમીનપર, દેશના રહીશોના માલકીપણ નથી પણ સરકારનું છે એ છે ” ‘રેટેટ’ - રાજ્ય ન્યારે પ્રબળ બીજી નામ હોય તેવું ગણીયે ત્યારે જમીનનું માલકીપણ રાજ્યનું છે એમ - હેવામા ઘણી અડચણ નથી, પણ જે થોડાએ પરદેશીઓ જમીન-માધી મળેથી મહેસૂલ (૭૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ)નો આશરે એક તૃતીયાંશ ભાગ તેઓના પોતાના નોકરોના પગારમા વાપરે છે અને જેઓને આ દેશમા રહેવાની સ્થાયી જગ્યા નથી તથા દેશના નસીબમા જેઓને જોખમ વેઠવાનું નથી, તેવાઓ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય ત્યારે તે આ વાત તદ્દન

બુદ્ધિજ છે હુમેશને માટે જેમા દર દેરવેલા છે તેવા પ્રાતો સિવાય હિંદુ-સ્થાનમા બીજે બધે જ આવા નિયમને અનુસરી આપણે વર્ચાં છિયે તેથી જ ખેડુત વર્ગને આવી ગાલ સ્થિતિમા આપણે લાવી મુકયા છે ” (પાનુ ૫૩-૫૪ મુ)

પાનુ ૧૩૭ મુ—“હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ જેઓ બરાબર જાણે છે તેનો વલ્લોખરો એકમત એવો છે કે સારી રીતે રાજકારભાર ચાલતા અનેક નાના દેશી રાજ્યોનો સમૂહ હિંદુસ્થાનની રાજનીતિ સબધી અને વ્યવહારનીતિના વધારા માટે ઘણો લાભકારક છે સંપૂર્ણ રીતે આપણે સમજવું અશક્ય એવી યોગ્યતા તથા સમાનતાપણું તે(દેશી રાજ્ય)મા તેઓ માટે સમાચલા છે ” લોર્ડ કેનિંગ્હમ (૧૮૬૭)

પાનુ ૧૩૯ મુ—પોતાની હઠીલાઈ તથા હલકા વિચારોથી ઔરંગઝેબે પોતાની પ્રજાની પ્રીતિ ખોઈ હતી પરંતુ એના અમલમા પણ પોતાના ધર્મની ખાતર એક પણ હિંદુને મારી નાખ્યા અથવા કેદ કીધો અથવા તેના માલપર નર મુકયો હોય એવું જણાવું નથી, અથવા ખુદી રીતે પોતાના બાપકાદાના વર્મ પ્રમાણે ચાલવામા કોઈ પણ સખસને ઢી સવાલ કરવામા આવ્યો હોય એવું ખરેખર માલમ પડવું નથી ” એલેક્સીન્સ્ટન તો ઇતિહાસ ભાગ ૨જે, પા ૫૫૨ મુ

‡ એચ સી ઇરવીન પોતાના ‘હિંદુસ્થાનનો બાગ’ નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૩૦૭ લખે છે કે —

“તેઓ (સાધારણ વર્ગના લોકો) ધણીકવાર પેટપુર ખોરાક પામી શકતા નથી, ધણુખર જોઈએ તેટલા હુગડા તેમને મળતા નથી, અને પોતાનું ઢી શકે તેવું, એક સરખી રીતે, તેમની પાસે ઢી નથી ”

ધમો કેમ ગયા તે માટે ઇરવીન લખે છે કે —“દેશી રાજ્યના વખતમા ૩ જાતવ’ વણવાનો, મીકું પકવવાનો અને દારના ફડનો એવા ત્રણ મુખ્ય ઉદ્યોગ હતા આમાનો પેહેલો મેન્યુફેક્ચરની હરીફાઈથી પડી બાગ્યો છે કાયદા બાધવાથી જેટલે દરજ્જે બની શકે તેટલે દરજ્જે તેથી બીજે ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને એક મોટા વર્ગનો ધધો જતો રહ્યો છે મીકું પકવવાનું કામ ભાગી પડવાથી ૪,૦૦,૦૦૦ પાઉંડનું મીકું દર વર્ષે બહાર ગામોથી આવે છે ” ‘હિંદુસ્થાનનો બાગ’ પાનુ ૩૦ મુ

એક અચકાર લખે છે કે —“કુપરસ હીલ કોલેજ જે હિંદુસ્થાનના નર ભરનારાપર ૭,૩૮૩ પાઉંડનો બોલો નાખે છે, તે પરમેશ્વર જાણે કે હજી શા માટે ચલાવી રહેલા છે ”

પાનુ ૧૪૦ મુ—મીઠા ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે —“આવા નર-લોને લીધે, આગસ્ટની તેરમી તારીખ કે જે વેળાએ આમની સલા સાત માસ સુધી બેઠેલી હોય છે તે તારીખ પેહેલા અમે હિંદુસ્થાનના બજેટની તકદાર માટે કોઈ ફિવસ વહેલો કાઢી શકતા નથી ”

† “હિંદુસ્થાન તરફ તેઓની ફરજ બળવવાની તેમની ખાઈશ થાય તો તે દેશમાં મોટા અને સારા માણસો હોય તેમની મદદ અને સલાહ લેવાથી જ ફક્ત તે ફરજ બળવી શકાય હિંદુસ્થાનના વતનીઓમાં રાજનીતિની ભારે બુદ્ધિ તથા શક્તિ નથી એ તેમનું જ્ઞેય મૂર્ખાઈ ભરેલું ગણાય તેઓએ ખરેખર ઘણા મગરૂર થવું ન જોઈએ હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સરખા મણીમાં અગ્રેજ રાજ્યકારભાર ઘણેજ દરજ્જે ચઢતો છે, એવું બોલવાને તેઓ હુમ્મેશા તૈયાર થાય છે પણ જો હિંદુસ્થાનના દેશીઓ તેટલાજ ગુણ-કૌશલ વિવેચન કરવાનું મનપર લે, તો અગ્રેજ રાજ્યકારભારમાં પણ વખોડવા જેવી બાબતો કાઢવાને તેઓ શક્તિવાન થશે” સર સ્ટાર્કર્ડ નોર્થકોટ (હેન્સર્ડ, વોલ્યુમ ૧૮૭ મુ, મૈસોરને લગતો વિષય, ૧૮૬૭)

સર જોન લો લખેછે કે—“અગ્રેજ ગૃહસ્થો ખરેખે છે તે કરતા બચાવે છે વધારે, અને બચાવેલી રૂમ તેઓ એક દૂર દેશાવર મોકલી કે છે”
પાનુ ૧૪૧ મુ—લોર્ડ મનરો લખે છે કે—“આપણે જે નાચકાઓ માટે મગરૂર થઈએ છિયે તેની અસર ત્યારે આખરે શું એટલીજ કે સધળે શાંતિ પસારાવવી તથા ત્યાંના વતનીઓને એવી અધમ સ્થિતિમાં રાખવા કે તેમનાં એક પણ જી સત્તા મેળવવાને માટે યોગ્ય થાય નહીં? નાની નાની જગ્યાઓ સિવાય બીજા કોઈ પણ જગ્યા માટે તેમની પાસે નોકરી ન લેવી એ સબધી જો સરકારને વણીજ ચિતાબુ કોઈ સમયે નારણ હવે તો આપણી પ્રજાને આટલી ખર્ચી હીણપત લગાડનારી તથા આપણે પોતાને ધારણી પોહોંચાડનારી રાજ નીતિ છોડી દેવાનો અને એક ઉદાર નીતિ પકડવાનો ખરેખર હવે તો વખત બરાઈ ગયો છે પોતાની પ્રજાના લક્ષણ સુધારવા એ ખીટીશ સત્તાની નીતિ છે, અને તે પ્રજાને ભરોસા અને સત્તા બનેલી જગ્યાઓ આપીને તેમના પોતાના મનમાં પોતા માટે બીજો મત આણવાથી એ હેતુ પાર પડશે તેટલો બીજાથી નહીં પડે”

* “હું જે જરૂર છે તેમાં મારો એક જ હેતુ રહેલો છે આ ભૂમિના લોકો તરફ બળવવાની આપણી ફરજ આપણે બળવી નથી એવું હું માનું છું જો મેળવનારી કોમ માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા છે, તેજ રૂપિયા આ ભૂમિના પુત્રોને શ્રીમત બનાવવાને તથા ઉચ્ચ સ્થિતિયે લાવવાને ખર્ચી શકાતે વગવસીલાઓમાં ઓછા ખર્ચવા અને લોકો માટે વધારે ખર્ચવા એ શિવાય આમ થવું અસંભવિત છે હિંદુસ્થાનના લોકોનું ભલું કરવું એ આપણો મુખ્ય હેતુ છે તેઓના લાભ માટે આપણે અહીં નથી આવેલા તો આપણે અહીં તદ્દન રહેવું ન જોઈએ”

પાનુ ૧૪૨ મુ—“હિંદુસ્થાનની જગલ સ્થિતિની સાબિતી આપતો ‘ઇન્કમટેક્સ’ કેવે પ્રકારે થોડો લાભકારક છે તે વાત નીચલી બાબતપરથી સ્પષ્ટ થશે, એક પાઉંડે અઢી પેન્સ એટલે સેંકડે એક ટકા કરતા સેજ વધારેના કરથી

ફક્ત ૫,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અહીં જેમને કર ભરવો પડતો નથી તેવાઓની આવક પર એ કર (હિંદુસ્થાનમાં) પડે છે” મી. ફ્રાંસેટ ઇન્ડિયન ટ્રેડ માટે બીજા પક્ષે જોઈએ તેવા સબળ કારણને લીધે વાંધો ઉઠાવે છે, તે એ છે કે “હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમાં ઉદ્યોગ સબધી વધારો એથી અટકે છે” આન ફ્રાંસેટ પોલી એક પૃષ્ઠ ૫૩૭ સુ

† “મોટી પ્રબળતા જોઈ કે ઉગતી અવસ્થામાં સમાજનો હોઈ નહીં એવી અસર મારા મનપર હું ઈચ્છીશ આશીસમાં નામ કરતો હતો તે વેળાએ થઈ હતી ત્યાં થતા ફેરફાર એટલા બધા ઝડપવાળા હતા, હજારો વરસોના જીવનના વહેંચે એટલી ઝડપથી ફેર થતા હતા, કામ કરતા માણસો એટલા બધા સત્તાવાળા હતા કે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય તેવા સવાલના ઠગવનું ભાષી નહોતું, રે તેથી પણ વધારે પોતાની વર્તણૂકથી તેની તપાસ કીધા વગર તેનો નિશ્ચય કરવો, એ કાંઈપણ બ્રિટિશ રાજ્યની તિવેતાનું ઉદ્ધતમાં ઉદ્ધત નામ જેવું મને લાગ્યું”

‡ “પગારને લીધે તથા દેશી સિપાહીઓ સંબોલન અધિકારીની પદવી કરતા ઉચે રહેને વધે તેના અસહનને લીધે હિંદુસ્થાનના લશ્કરમાં ધણો જ ભારે અસંતોષ પેદા થયેલો છે”

§ “કેટલાં વર્ષો થયા કરમાં હમ્મેશા વધારો થયા કરે છે તેને લીધે ફરે વગમાં, અને યુરોપીયન તથા દેશી, અસંતોષ અને અપ્રસન્નતાની લાગણી ઉત્પન્ન થયેલી છે મારું માનવું એવું છે કે આવી લાગણી જરૂર છે એ રાજકીય ભય છે ને તે ભય એવો છે કે તેની અતિશયોક્તિ થઈ શકનાર નથી”

પાનુ ૧૪૩ સુ—“રાજ્યની સલામતી તેમની સાથે જોડાયેલી છે એવે બાહ્યને સંધ્યા લગાડ્યાના ખરચનો એક ભાગ ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકારભાર કરનારાઓ જે સરળતાથી હિંદુસ્થાનના બજેટમાં નાખે છે તેથી પણ બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વાર્થી-પણ તથા અન્યાય ખુદા કરવાની દેશી છાપાને વારવાર તન્ન મળે છે” રેવ્યુ ડેસ ડ્યુસ મોન્ડીસ, ૧૫ મી જુન, ૧૮૮૫

પાનુ ૧૮૬ સુ—બ્રિટિશ હિંદુસ્થાન, તેની જાતે અને તેના ઇતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનુ ૩૭૨ સુ

અમારું તે અમારા માટે

કર્તા

રા. મંગળદાસ મહારામ પંડવાસા,
બી એ એલ એલ બી સોલીસીટર.

રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી

એમ એ એલ એલ બી એડવોકેટ એ લખેલી પ્રસ્તાવના સહિત
આયર્લેન્ડ પેતાના દેશના વહિવટ માટે પ્રિટિશ પ્રજા-
સહમાંથી સ્વતંત્રતા કેમ મેળવી શકાય તેની રસભરી હકિકત
આમાં આપવામાં આવી છે

કેટલાક પ્રશ્ન જે હિંદના રાજ્યદ્વારી પ્રકરણોની સરખામણી
તેના બનાવો સાથે કરી પ્રથમે લખાઈ ઉપયોગી અને રસમય
બનાવવામાં આવ્યા છે કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ ટપાલ જુદું.

નવુ સરળ ભાષાંતર

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અર્જુનને શ્રી પાછા પકડાવનાર શ્રીકૃષ્ણનાં વચનામૃતોનું
નવુ સરળ ભાષાંતર આજ સુધી ધર્મી ભાષાંતરો ટીકા સહિત
અને ટીકા વિનાના વાંચ્યા હશે, પણ આ ભાષાંતરમાં કાષ્ઠક
નવુ તત્ત્વજ્ઞાન જણાશે

શ્રીકૃષ્ણનું દષ્ટિમિત્તું લક્ષ્યમા રાખીને આ ભાષાંતર કરવામાં
આવ્યું છે

વળી (૧) શ્રીગીતાના પ્રલોકાને લગતી હળકત, (૨) શ્રીગીતા
માહાત્મ્ય, (૩) ન્યાસ, (૪) શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન માટે વપરાયેલા
નામોની સૂચિ, (૫) અન્ય રાજાઓ તથા શ્રીકૃષ્ણના નામો, (૬)
શ્રીકૃષ્ણે કયા કયા જુદી જુદી દષ્ટિએ શ્રી કૃષ્ણ યુદ્ધ કરવાનું
તથા સ્વધર્મ પાલનમાં કર્મ કરવાનું અર્જુનને કહ્યું છે તે નોંધોના
ટીપ, તથા (૭) શ્રીગીતાનું જ્ઞાન ઉત્તમોત્તમ છે તે સૂચવનારા
શ્રીકૃષ્ણના નોંધોના ટીપ આપી છે

કિંમત રૂ. ૦-૬-૦ ટપાલ જુદું.

ધી ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

ન ૨૦-૨૪ બેક-હાઉસ લેન, કેપ્ટ,
મુંબઈ.

